

Departament de Psicologia Social

Tesi doctoral

Programa de doctorat:
Influència Social: Relacions, Processos i Efectes
Bienni 1994-1996

**El procés d'apropiació de l'entorn.
Una proposta explicativa i la seva contrastació**

Doctorant:
Bartomeu Vidal Moranta

Director:
Enric Pol i Urrútia

2002

*Soc fill del camí, caravana és la meva pàtria i
ma vida, la més inesperada travessia.*

Amin Maalouf (1999) *Lleó, l'africà*.

És d'agrair principalment haver arribat fins aquí. És d'agrair poder-ho agrair. Escriure aquesta plana d'agraïments és motiu de satisfacció, ben segur que per a algú més, a banda de mi, pel que té de final i pel que té de principi.

Anna, gràcies a tu Anna, sempre, per ser i per estar. I també des de la distància a na Caterina i en Tomeu, els meus pares, i a na Lluïsa i en Tomeu, és clar, als qui tantes coses els hi haig d'agrair i a na Lluç per haver portat tanta alegria. Com al Fede i a l'Araceli, als qui també vull donar les gràcies pel suport i l'estima en tants sentits, i a la Pepi, l'Araceli i al Lluís i també a la petita Anna, a qui malgrat encara no ho pugui llegir, li agraeixo les seves alegres interrupcions reclamant-me, evidentment, la imminent i peremptòria presència per anar a jugar. A tots, gràcies.

Aquest treball de recerca no seria el que és sense l'Enric Pol, i no només per ser-ne el director. Gràcies en primer lloc per haver-me despertat la curiositat, el primer requisit no només de la ciència, a més del gust pel coneixement de les relacions de les persones i els entorns. Gràcies per haver estat tan bon professor, després company de treball i finalment amic. També vull donar les gràcies i preuar l'estimació per haver comptat sempre amb el suport, l'estímul i l'exemple, en la recerca i en la docència i en moltes coses més del Sergi Valera. I per descomptat a totes les companyes i companys del departament de psicologia social de la meva universitat que, d'una manera o d'altra, m'han ofert sincerament el seu ajut acadèmic i personal. A la Rosa Maria Peris pel seu suport constant i per escoltar-me tantes vegades entremig del quefer quotidià. Vull expressar la meva estimació a la Maria Rosa Bonet, per fer-me participar del seu gust per la reflexió, a més de

facilitar-me, juntament amb el Miquel Domingo, informació i coneixement envers l'urbanisme i els moviments veïnals a Barcelona. Gràcies a la Maribel Però, companya de la meva facultat, qui a més de fer-me veure alguns interrogants, amb les seves implicacions i les alternatives més adients i correctes en l'anàlisi de les dades, el seu rigor ha estat un exemple del que procuro deixar-me impregnar. Gràcies també a les orientacions de Joan Guàrdia i Lupicinio Íñiguez, als qui conec gairebé d'ençà que visc a Barcelona i amb els que he pogut aprendre amb cada un d'ells moltes i per moltes raons.

Finalment aquests agraïments romandrien incomplets sense fer menció als protagonistes de la història, la gent de la Trinitat Nova. Vull agrair als membres de l'equip comunitari, primer de tot a l'Ati Céspedes per haver-me donat a conèixer aquest meravellós procés i a l'Óscar Rebollo, coordinador del Pla. També vull donar les gràcies a la Loli Castilleja, l'Ale Ruggero, el Raül Martínez i la Laura Vinyoles, per la seva disponibilitat. I sobretot al Diosdado Rebollo, president de l'Associació de Veïns i a la Katy Villanueva, a més del Pedro Castellón, per haver-me mostrat el barri on viuen i tantes coses que han viscut i les que ben segur encara viuran. La meva gratitud també és pel Grup de Remodelació del Pla Comunitari, per deixar-me assistir a les reunions que mantenen els dimarts, i on persones d'aquest grup, com l'Abel i la Magdalena i el Carlos i moltes més, varen col·laborar en l'aplicació del qüestionari. També estic en deute amb la Muntxa Camps i el Dani Lorente qui portaren el major pes en la feina i que feren tan senzilla l'aplicació de les enquestes. I per descomptat gràcies a totes les veïnes i veïns de la Trinitat Nova, vertaders protagonistes del Pla Comunitari i amb qui m'agradarà poder seguir col·laborant.

Sumari

1. Introducció	7
2. Objectius i hipòtesis de la tesi	15

Primera part. Plantejament teòric

3. Referents teòrics	17
3.1. La persona i l'entorn	20
3.1.1. Consideracions epistemològiques en la relació persona-entorn	21
3.1.2. Conceptualitzacions des de la psicologia ambiental	27
3.2. La significació de l'espai	41
3.2.1. La producció del significat	42
3.2.2. El significat de l'espai	55
3.3. La interrogació psicosocial envers la identitat	64
3.3.1. La narració dels espais i el paper de la memòria	69
3.4. L'interès pel lloc	75
3.4.1. La identitat i el lloc	79
3.4.2. De les identitats globals a les identitats socials urbanes	87
3.5. El lligam amb el lloc	97
3.5.1. La mesura quantitativa del lligam amb el lloc	98
3.5.2. El lligam amb el lloc des d'aproximacions més holístiques	105
3.6. L'apropiació de l'espai	114
3.6.1. L'origen marxista de l'apropiació	115
3.6.2. Desenvolupaments teòrics posteriors	123
3.7. Com a conclusió dels referents teòrics analitzats: model teòric resultant	133

Segona part. Contrastació empírica

4. Objectius i hipòtesi del treball de camp	141
5. El context de la contrastació del model d'anàlisi: història de la Trinitat Nova	143
5.1. D'un passat agrícola al barraquisme vertical	147
5.2. De la desesperança al <i>Plan de Desarrollo Comunitario</i>	158
6. Metodologia: contrastació del model d'anàlisi	167
6.1. Mètode de l'aproximació qualitativa	182
6.1.1. Procediment	182
6.1.1.1. L'accés i les relacions amb el context	183
6.1.1.2. Instruments: observació participant, entrevistes i documents	186
6.2. Mètode de l'aproximació quantitativa	190
6.2.1. Mostra	191
6.2.2. Instrument	193
6.2.3. Procediment	196
6.2.4. Anàlisi estadística	197

Tercera part. Resultats i conclusions

7. Resultats	201
7.1. Aproximació quantitativa	201
7.1.1. Descriptius	201
7.1.2. Anàlisi prèvia entre variables	219
7.1.3. Anàlisi factorial	225
7.1.4. Model estructural	238
7.2. Aproximació qualitativa	245
7.2.1. La remodelació, l'edat i el tractament dels problemes del barri	245
7.2.2. L'acció i la identificació	248
8. Discussió	255
8.1. La remodelació com a font de disrupció	255
8.2. La percepció dels problemes del barri	262
8.3. El cicle vital	265
8.4. L'acció i la identificació incideixen en el lligam amb el lloc	267
A manera de síntesi de la recerca	282
9. Conclusions	287

10. Referències bibliogràfiques	291
11. Annexos	325
Cartell informatiu	327
Qüestionari	331
Imatge gràfica del barri	337
Dossier de premsa	347
Planejament urbanístic	357
Índex d'il·lustracions	365

1. Introducció

Una qüestió que mai m'ha deixat de sorprendre són els vincles que les persones establím amb determinats entorns. Com esdevé lloc un espai? Com arribem a sentint-se d'un lloc? De quina forma es relaciona l'espai amb aspectes de la identitat? En la nostra vida quotidiana podem arribar a dir que som d'un lloc determinat. O puc definir-me com el que resta després d'haver viscut en diferents llocs. Tot i així, a la manera d'un nòmada o fins i tot errant sense rumb definit, no es poden negar les pertinències i les volences, en qualsevol grau, vers un, molts o tots els espais que han estat significatius en la pròpia vida. I si s'al·ludeix a la significació, encara cal afegir la qüestió de com s'adquireixen els significats dels espais. Com indiquen el seu significat? D'on sorgeix el seu sentit? I donat que el significat és un producte humà, quin paper hi tenen les relacions socials que nodreixen aquests espais?

Des d'un punt de vista general, ingenu, ambiciós i preocupat com a ésser humà, també em pregunto quins mecanismes expliquen la manifestació d'aquests processos. Més encara si un atén a les formes en que sovint s'ha justificat i malauradament encara s'utilitza el «territori», per a cometre els més esgarrifosos atacs contra la dignitat humana i la vida, en nom de no sabem quins «sagrats llocs», que simbolitzen altres nogensmenys «superiors identitats».

Des d'un punt de vista interessat pels fenòmens urbans, l'assumpte que intento comprendre és saber de quina forma l'espai de la ciutat, més concretament des de la dimensió del barri, és viscut per la ciutadania com un espai no aliè. Lligat amb aquest interrogant s'hi troba la qüestió de la possibilitat de participar en el control de l'espai urbà, a més de la seva incidència en la planificació i la gestió urbanes, tenint en compte que la ciutadania, en els nostres referents culturals més propers, és encara habitualment omesa en aquests tipus de processos. Comprendre els processos que donen raó de la implicació de les persones en el propi entorn més immediat com és el barri, a més del model polític que això suposa, té estrets lligams amb la gestió ambiental. D'altra banda, on comença

sinó el medi ambient i la responsabilitat amb aquest, al que hom al·ludeix de forma habitual?

A banda d'aquests interessos personals, els quals poden servir de context per entendre l'objecte i l'objectiu d'aquesta tesi, el que en diríem la interrogació inicial del projecte de recerca es pot concretar de la següent manera. La pregunta que des d'un punt de vista científic m'ha empès a fer aquesta recerca és la de com explicar i comprendre els lligams que les persones establim amb uns espais determinats. Més concretament, quins mecanismes són responsables dels processos de vinculació de les persones amb el seu barri de residència?

Però aquest interrogant no parteix de zero, per bé o per mal no hi ha *tàbula rasa* inicial. Parteixo de certes premisses, negar-ho seria absurd. Això significa que assumeixo una determinada conceptualització en les relacions de les persones amb l'entorn —com així s'exposa al començament del capítol de referents teòrics—, que em porta a una visió transaccionalista (Altman i Rogoff, 1987) de la unitat persona-entorn. Des d'aquesta conceptualització sociofísica de l'entorn, he procurat indagar en les principals teories i models que han intentat explicar i comprendre la vinculació de les persones amb els espais i la incidència de la identitat en aquesta relació. Aquest «diàleg» entre preguntes, premisses teòriques i epistemològiques i interessos personals conformen la meva disposició pel fenomen de l'apropiació de l'espai. Aquesta inclinació, abocada en aquestes preguntes inicials, es concreta en l'objectiu general d'elaborar un model teòric per explicar i comprendre el procés d'apropiació en un barri de la ciutat de Barcelona, context on es realitza la contrastació.

La seguretat que experimentem les persones quan estem en un lloc familiar, el fet de sentir que un lloc és nostre, els lligams afectius envers determinats espais o el que significa un lloc per a una sola o bé o per a un conjunt de persones, són aspectes que tenen a veure amb els vincles que s'estableixen entre les persones i els espais. A més a més, la variació d'aquests aspectes al llarg del temps i entre les persones, des de punts de vista individual, interpersonal, grupal, comunitari, etc., mostren el seu caire dinàmic. Parteixo de la idea que existeix una relació

dialèctica entre aquests aspectes, a través de la qual diferents processos (psicològics, psicosocials, socials i culturals) donen compte de l'adquisició i el manteniment d'aquesta connexió entre les persones i els espais.

L'abordatge d'aquests aspectes ha generat tot un feix de conceptes i models teòrics que amb major o menor mesura volen donar compte d'aquesta relació, com són: la *topophilia* (Tuan, 1974a); la dependència del lloc —*place dependence*— (Stokols, 1981); la identitat de lloc —*place-identity*— (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983); el sentit de lloc —*sense of place*— (Hay, 1998); la satisfacció residencial (Amérigo, 1990, 1995); la satisfacció i el sentit de comunitat —*sense of community*— (Hummon, 1992); la identitat d'assentament —*settlement identity*— (Feldman 1990); la identitat urbana —*urban identity*— (Lalli, 1992); la identitat social urbana (Valera, 1993, 1996a, 1997; Valera i Pol, 1994); l'espai simbòlic urbà (Valera, Guàrdia i Pol, 1998); l'aferrament o lligam amb el lloc —*place attachment*— (Altman i Low, 1992; Hidalgo, 1998) i l'apropiació de l'espai —*appropriation of space*— (Korosec-Serfaty, 1976; Pol, 1987, 1994/1996, 1998).

Abans de continuar destapant els principals aspectes de la recerca que ajudin a aproximar-s'hi d'una manera fluida, vull remarcar algunes consideracions terminològiques envers el concepte anomenat, en llengua anglesa, *attachment*. El concepte en qüestió prové de les teories psicològiques de J. Bowlby (1969, 1973, 1980) per referir-se a la tendència o el lligam que els infants manifesten cap els adults. Aquest vincle es traduït en llengua castellana per *apego* (en francès es traduït per *attachement* i en alemany, per *Anhänglichkeit*). En la llengua catalana disposem dels termes «tirada», «inclinació», «tendència», «lligam» o «vincle», entre d'altres, per copsar el sentit del concepte, d'una forma més o menys col·loquial. Ara bé, per tractar-se d'un neologisme cal saber quina és la solució oficialment acceptada en la seva traducció. En aquest sentit la Neoloteca del TERMCAT¹ proposa el terme «aferrament», mot que normalitza els neologismes

¹ La Neoloteca és un diccionari en línia de termes normalitzats que recull tots els neologismes tècnics i científics normalitzats en català pel Consell Supervisor del TERMCAT, amb la definició i les equivalències en altres llengües. El TERMCAT és un organisme de coordinació de les activitats terminològiques en llengua catalana. Creat el 1985, està integrat per la Generalitat de Catalunya, l'Institut d'Estudis Catalans i el Consorci per a la Normalització Lingüística i actualment es regeix pel Decret 217/1997, de 30 de juliol. La seva finalitat és la promoció, l'elaboració i la difusió de

derivats de l'*attachment* anglès. Per tant, la traducció científica d'*attachment* és aferrament. Dit això, en aquest text es farà servir, a més de la traducció oficial, els termes més col·loquials de lligam, vincle o tirada, indistintament.

Reprenent l'argumentació teòrica, entenc l'apropiació de l'espai com un procés pel qual les persones vivim uns espais d'una forma pròpia, això és, d'una manera no aliena. Aquest tipus de vincle amb l'entorn, aquest grau d'implicació i d'inclinació cap a un espai, es manifesta i es comunica —als altres i a un mateix— a través d'uns usos, d'unes activitats i d'unes conductes desenvolupades en aquest, les quals conformen la seva dimensió externa. La dimensió interna ve configurada pels significats i els sentits, més o menys compartits, atribuïts a l'espai. És la interpretació que d'aquest se'n deriva —per això aquest espai “comunica” alguna cosa—, el que comporta la seva càrrega simbòlica. Les dues dimensions configuren el procés pel qual es genera la vivència d'apropiació, de control i de domini percebut, sobre determinats espais a llarg del temps. El sentit d'aquest primer intent de definició porta implícit el seu caràcter processual i dialèctic ja al·ludit.

La coherència amb el punt de vista adoptat en la conceptualització de l'apropiació de l'espai, obliga a conèixer l'entorn objecte d'estudi: el barri de la Trinitat Nova de la ciutat de Barcelona. En el cinquè capítol d'aquesta tesi s'ofereixen alguns dels principals esdeveniments que han configurat la narració històrica del barri, el qual es troba immers en un procés de remodelació urbanística, a partir d'uns criteris consensuats entre veïns i administració. La Trinitat Nova és un barri construït fonamentalment a partir dels cinquanta, amb la majoria d'habitatge públic amb una història marcada per la mobilització veïnal deguda a les greus mancances urbanístiques i d'infraestructures acumulades. L'època més recent ha estat marcada per les greus patologies estructurals dels habitatges i la futura remodelació d'una tercera part del barri, amb les amenaces i les oportunitats que això pot suposar en la morfologia i el teixit social del barri, a més de per un procés de desenvolupament comunitari promogut per l'associació de veïns i que es pot

considerar un referent important en aquest tipus de processos. El coneixement històric del barri també m'ha permès indagar posteriorment en el coneixement dels diferents discursos sobre el barri, en el sentit de la construcció del que és el barri segons els seus residents.

La revisió i la recerca teòrica envers el fenomen de l'apropiació, a més del coneixement i la relació amb el context d'estudi, el barri de la Trinitat Nova i la seva gent, són dos aspectes de la recerca entre els quals es configura el model teòric que es pretén contrastar. Aquests coneixements teòrics articulen el model d'anàlisi proposat envers el fenomen de l'apropiació en el barri de la Trinitat Nova, el qual intento trobar-ne evidència empírica. El model d'anàlisi proposat és exposat inicialment en l'apartat que conclou l'exposició del plantejament teòric, al final del tercer capítol, i amb més detall en el sisè capítol destinat a la metodologia. La recerca de la seva evidència és en realitat l'objectiu principal de la recerca: elaborar un model teòric d'anàlisi del procés de l'apropiació de l'espai i realitzar la seva contrastació.

L'evidència empírica suposa comprovar l'ajustament d'unes dades, recollides a partir d'unes tècniques, a la teoria proposada, a partir d'unes premisses epistemològiques determinades. Aquesta evidència empírica pot ser objecte d'una aproximació quantitativa i/o qualitativa². En la via discursiva de l'evidència empírica són els discursos i la seva anàlisi dels sistemes de significacions el que permeten la qualificació (Ortí, 1994). Com ha fet notar Tomás Ibáñez (1990, p. 235), per construir les afirmacions envers un fenomen només cal recalcar la necessària publicitat i contrastabilitat dels procediments emprats. La meua intenció era la d'integrar les vies quantitativa i qualitativa en la contrastació empírica del model d'anàlisi proposat. Reconec haver comès un major biaix cap a la via quantitativa, el que em porta a valorar aquesta recerca com una aproximació inicial al fenomen de l'apropiació mancada d'un major aprofundiment en la via discursiva.

² Beltran (2000, p.36) observa que «empírica és també la investigació qualitativa, en la mesura en que no és purament especulativa, sinó que fa referència a determinats fets».

Encara que la considero cabdal i així apareix en les consideracions epistemològiques tractades al principi del capítol de referències teòriques i en l'inici del capítol de la contrastació del model d'anàlisi, no entraré en detall en la discussió envers la possibilitat de la integració entre metodologies qualitatives i quantitatives. Només per apuntar quina és la meua postura al respecte, opino que sí és possible integrar allò qualitatiu amb allò quantitatiu, tenint la precaució de precisar les limitacions i finalitats de la integració, ja es tracti de complementar, combinar o triangular.

A més del valor científic, encara cal apuntar algunes idees respecte al valor social d'una recerca que pretén esbrinar de quina forma les persones de la Trinitat Nova viuen el barri com un espai propi o aliè. Elaborar una modelització teòrica i intentar contrastar-la no deixa de ser una forma de definir i construir realitat. Es tracta de buscar de quina manera és adient amb el coneixement científic, o fins a quin punt, pot ser capaç de generar la possibilitat de qüestionar-se aquesta mateixa realitat i/o comunitat científica. Però a banda de la comunitat científica i acadèmica, més directament lligada amb la realitat científica, també es poden plantejar les influències mútues en altres realitats i/o comunitats de la societat. La primera que se m'acudeix és la realitat de la que precisament provenen les dades, això és, les que originen el treball de camp. En aquest sentit la coneixença del treball comunitari en el barri de la Trinitat Nova, les persones que he conegut i les que m'han conegut, i el diàleg que això ha generat estic segur que han influït en la manera d'entendre i viure moltes d'aquestes realitats. M'agrada pensar que aquesta recerca, com la resta de les anteriors interaccions, pugui ser una font més de potencial diàleg en la construcció del barri.

Evidentment soc conscient que no tots els camins als quals donen lloc aquests interrogants podran ser recorreguts de ple, ni de bon tros contestats completament aquí, i ben segur que no serà per falta de respostes possibles, sinó per la pròpia naturalesa d'aquest document. Basti veure en aquest reguitzell d'interrogants una definició de les intencions del doctorant, que ajudin la comprensió de la raó de ser d'aquesta tesi doctoral.

Pel que fa a l'estructura de la tesi, he considerat pertinent ubicar d'entrada el fenomen de l'apropiació de l'espai dintre de l'àmbit que estudia les relacions que s'estableixen entre l'ésser humà i l'entorn i així ho procuro en el primer apartat del capítol on s'exposen els principals referents teòrics argumentats, un cop presentats els objectius i les hipòtesis. Si l'apropiació és un procés pel qual un espai esdevé «propi» i per tant arriba a significar, en un determinat grau i sentit, «meu» o «nostre», és correcte inferir la seva parentela amb altres processos relatius a la construcció de significat i concretament el referit a la identitat. En altres paraules, sentir que un lloc és nostre remet també a la qüestió de qui som nosaltres. No és estrany adscriure l'estudi del fenomen de l'apropiació de l'espai dintre de la producció teòrica que intenta aclarir quina es la manera en que s'estableix la relació entre la identitat i el lloc. Per això intento abordar, en els apartats següents, a més de la significació i el simbolisme de l'espai, la que alguns autors (Twigger-Ross i Uzzell, 1996; Devine-Wright i Lyons, 1997; Low i Altman, 1992) han titllat de necessària clarificació en la relació entre la identitat i els llocs. És fruit d'aquest interès que es conformen conceptes com el lligam amb el lloc i l'apropiació de l'espai, els quals són objecte d'atenció en sengles apartats.

Aquests primers capítols haurien de servir per comprendre i legitimar l'argumentació del model teòric d'anàlisi proposat. Amb més detall, les dimensions, els components i els indicadors que el conformen, així com la seva relació, són exposats al principi del sisè capítol dedicat a la metodologia. Si el marc teòric ajuda a entendre l'enfocament adoptat en la recerca, una breu narració de la història del barri i del pla comunitari que s'hi ve realitzant d'ençà l'any 1996, impulsat per l'associació de veïns, pot afavorir una adequada aproximació al context sociofísic en el qual s'ha fet la recerca. En el cinquè capítol es tracten d'assolir aquestes intencions. A continuació s'exposen les aproximacions metodològiques efectuades per a la contrastació del model teòric, els resultats de les quals i la seva discussió són exposats en el setè i vuitè capítols respectivament. Les conclusions, com es de suposar, tanquen l'exposició escrita d'aquesta tesi doctoral, a la que segueixen les referències bibliogràfiques citades i els documents annexats. En la plana següent es mostra l'esquema conceptual de la recerca.

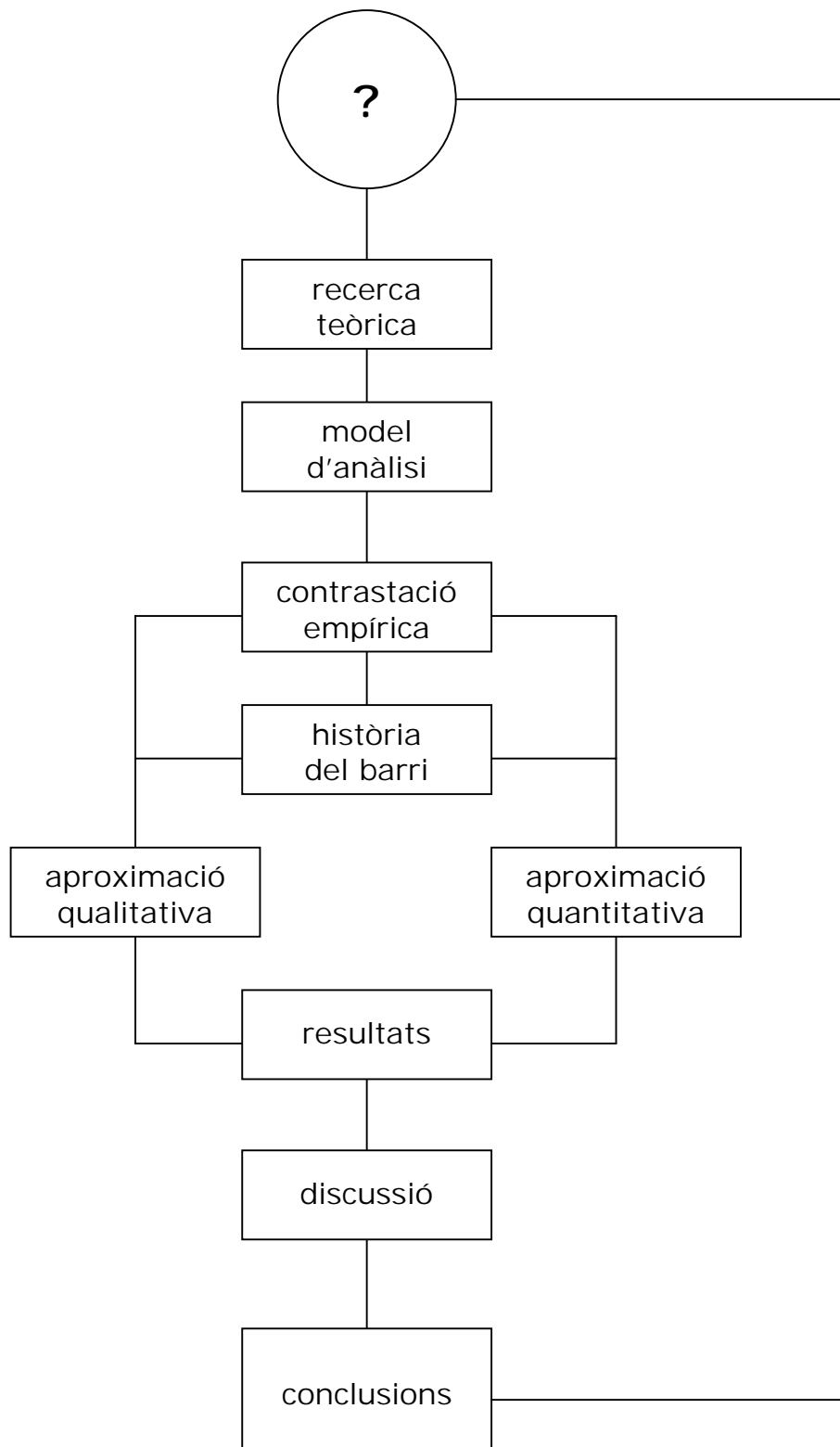

Figura 1.1. Esquema conceptual de la recerca

2. Objectius i hipòtesis de la tesi

Els objectius principals d'aquest projecte de recerca són:

- elaborar un model teòric d'anàlisi del procés de l'apropiació de l'espai i
- realitzar la seva contrastació empírica en un barri de Barcelona.

De manera més específica, per assolir aquests objectius generals cal:

- Conèixer i delimitar les diferents dimensions que intervenen en el procés de l'apropiació de l'espai.
- Elaborar i aplicar els instruments necessaris per a la contrastació del model teòric proposat.
- Descriure les variables que conformen les principals dimensions del model teòric de l'apropiació proposat (lligam amb el barri, acció, identificació), a més d'altres variables de caràcter sociodemogràfic, a partir de l'aplicació dels instruments en un barri de Barcelona.
- Descriure com l'afectació de la remodelació del propi habitatge, l'edat i la percepció de la participació en els problemes del lloc incideix en les variables del model de l'apropiació proposat.
- Delimitar la relació entre les diferents dimensions del fenomen de l'apropiació.

L'assoliment d'aquests objectius ha de permetre resoldre les següents hipòtesis associades als objectius anteriors.

Hipòtesis:

- 1) El lligam amb el lloc és explicat per l'acció desenvolupada al lloc i la identificació amb el lloc.
- 2) El lligam amb el lloc és major entre les persones que més s'identifiquen amb aquest.
- 3) El lligam amb el lloc és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom d'aquest lloc.
- 4) El lligam amb el lloc, la identificació, les accions orientades cap el lloc i les accions envers els projectes de futur en el lloc són més accentuades entre les persones afectades per una potencial amenaça en el vincle amb el lloc com és el cas de la remodelació del propi habitatge.
- 5) La identificació amb el lloc és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al lloc.
- 6) Les persones que més accions desenvolupen en nom del lloc i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del lloc es tracten entre tots.

3. Referents teòrics

L'origen del concepte d'apropiació dintre de la disciplina psicològica es remunta a les visions marxistes aportades per la psicologia soviètica encapçalada per Lev Semionovich Vigotski i continuada per Aleksei Nicolaevich Leontiev. Adoptant l'enfocament materialista-històric lligat amb la perspectiva històrica i la del desenvolupament, des d'aquest punt de vista l'apropiació és un mecanisme bàsic del desenvolupament mental humà. D'aquesta manera, el significat és la forma en que la persona s'apropia de l'experiència generalitzada de l'ésser humà.

El salt de l'apropiació a l'apropiació de l'espai cal ubicar-lo en les visions fenomenològiques aportades per l'anomenada psicologia de l'espai del nucli acadèmic de la ciutat francesa d'Estrasburg, als anys seixanta. La celebració d'una conferència internacional l'any 1976, promoguda per Perla Korosec-Serfaty, farà visible aquesta conceptualització entre la comunitat científica, interessada en l'àmbit de l'estudi de les persones i el entorns i que aplega disciplines com la sociologia, l'arquitectura, la geografia i la psicologia. Per a Korosec-Serfaty l'apropiació de l'espai es entès com el sentiment de posseir i gestionar un espai, independentment de la seva propietat legal, pel seu ús habitual o per identificació (Korosec-Serfaty, 1976).

La poca fortuna de l'etiqueta «apropiació», la qual remet sovint a l'adquisició indeguda d'algun bé, a més del menor predomini dels enfocaments allunyats de la modalitat positivista de la ciència, durant cert temps, entre la comunitat científica, són possibles raons de la manca de desenvolupament posterior del concepte. Tot i així es pot trobar en altres conceptes propers, especialment en el de lligam amb el lloc (*place-attachment*), algunes pautes similars en la comprensió i l'explicació del fenomen a partir del qual les persones es vinculen amb els espais, bé com una categoria social més a partir de la qual es desenvolupen aspectes de la identitat, bé com a dipòsits de significats més o menys compartits per diferents grups socials, bé com a tendències a romandre prop dels llocs, com una font de seguretat i satisfacció derivades d'aquest lligam amb el lloc.

El principal objectiu de la recerca teòrica és precisament el d'indagar en els processos que expliquen les diferents conceptualitzacions referides als vincles de les persones amb els llocs, on entenc que se situa el concepte d'apropiació de l'espai. Aquest punt de partida o la premissa conceptual de l'apropiació de l'espai per explicar aquest tipus de vincles entre les persones i els entorns, prové més concretament de l'aportació de Pol (1987, 1994/1996), a partir del que l'autor anomena model dual de l'apropiació i que consisteix en dues vies principals. Una és la referida al vessant comportamental, referida com acció i transformació de l'entorn i s'emparenta amb la territorialitat i l'espai personal, l'altra s'anomena identificació o component simbòlica, emparentat amb processos afectius, cognitius i interactius.

Per a Pol (1987, 1994/1996, 1998) a través de l'acció sobre l'entorn, la persona i la col·lectivitat transformen l'espai, deixant-hi la seva empremta. A través de l'acció la persona incorpora l'entorn en els seus processos cognitius i afectius de manera activa i actualitzada. En definitiva, les accions doten l'espai de significat individual i social a través dels processos d'interacció. Mentre que a través de la identificació simbòlica la persona i el grup es reconeixen en l'entorn i per processos de categorització del jo, les persones (i els grups) s'autoatribueixen les qualitats de l'entorn com a definitòries de la seva identitat. L'espai apropiat passa a ser un factor de continuïtat i estabilitat del *self* alhora que un factor d'estabilitat de la identitat i cohesió del grup. A més a més, també generen un lligam amb el lloc, facilitant la conducta responsable i la implicació i la participació en el propi entorn.

És així com l'entorn «apropiat» esdevé i desenvolupa un paper referent fonamental en els processos cognitius (coneixement, categorització, orientació etc.), afectius (atracció del lloc, autoestima, etc.), d'identitat personal i grupal i relacionals (implicació i corresponsabilització). Això és, l'entorn explica dimensions del comportament més enllà del que és merament funcional.

Ja he esmentat en la introducció que entenc l'apropiació de l'espai com un procés pel qual les persones vivim uns espais d'una forma pròpia, en altres paraules,

d'una manera no aliena. Aquest tipus de vincle amb l'entorn, s'exterioritza i es manifesta a través d'uns usos, d'unes accions, d'unes activitats i d'uns comportaments desenvolupats en aquest, el que conforma la dimensió externa de l'apropiació. La dimensió interna ve configurada per les identificacions. Són els significats i els sentits, més o menys compartits, atribuïts a l'espai. És tracta de la interpretació de l'espai, el que comporta la seva càrrega simbòlica i que és objecte de comunicació. Les dues dimensions configuren el procés pel qual es genera la vivència d'apropiació, de control i de domini percebut, sobre determinats espais a llarg del temps. En aquesta mena de definició inicial es posa de manifest, a més del caràcter processual i dialèctic del fenomen, els diferents elements que el componen, com ara l'espai, les persones i el temps.

De l'espai en podríem establir diferents tipologies, emparades bé en la seva extensió (llar, barri, ciutat, nació, continent, planeta) o en la seva tangibilitat (físic com una casa, simbòlic com una bandera). De les persones es poden articular diferents nivells que van des d'allò més individual fins a la societat, passant pel grup i la comunitat. L'element temporal no és només entès en termes lineals, en el sentit de passat, present i futur. També pot veure's com un aspecte recurrent i cíclic, com en el cas de les festes anuals d'un barri o fins i tot puntual, com pot ser la visita a un espai considerat fonamental per a un grup o una persona.

Tots aquests aspectes fonamenten principalment el punt de partida de la recerca teòrica envers el procés de l'apropiació de l'espai, del qual pretenc elaborar una modelització teòrica amb la finalitat de ser contrastada empíricament. Des d'aquest punt de partida, indagar en l'apropiació de l'espai es preguntar-se pel procés pel qual les persones vivim uns indrets de manera que els considerem com a propis, en el sentit de gens estranys, i de quina forma s'estableixen aquests vincles que arribem a desenvolupar amb els llocs. Això suposa abans de tot entendre el procés d'apropiació dintre de la conceptualització de la relació entre els éssers humans i els entorns. Aquesta qüestió ocupa la primera de les aproximacions teòriques efectuades, a la que segueix la qüestió del significat de l'espai i la identitat i els llocs, per acabar amb les puntualitzacions envers el concepte del lligam amb el lloc i el procés d'apropiació de l'espai.

3.1. La persona i l'entorn

Malgrat és obvi que l'experiència humana es desenvolupa en uns espais, les aproximacions que proposen la unitat ésser humà-entorn no sempre han estat del tot acceptades des de diferents disciplines de les ciències socials. Explicar-ne els motius remet a les conegudes polèmiques dels dualismes en el decurs històric de les ciències: paradigmes cartesiana *versus* hegeliana, explicació contra comprensió..., i a l'arrelament que tenen les dicotomies en la nostra manera de pensar (objecte/subjecte, cos/ment, individu/societat...). Sampson (1989) argumenta que la dicotomia forma part del pensament de les societats occidentals des de fa milers d'anys, el que dificulta, a l'hora de pensar, imaginar-se alternatives.

Darrera d'aquesta raó es troba la dificultat de conjugar diferents llenguatges, diferents visions, sovint simplificada en la tensió entre enfocaments presentats com a contraris, cada un d'ells més o menys dominant en determinades disciplines científiques. Es tracta d'una discussió de caire epistemològic i que es pot traslladar als nivells metodològic i teòric de les ciències socials. Darrera d'aquestes dicotomies és il·lustratiu notar amb Duran (1998) que «es troba molt acceptat que el coneixement afecta a com es viu, mentre que la inversa no ho és tant» (Duran, 1998, p.9) i el que també porta a l'escrutini de les relacions entre teoria, pràctica i realitat, com han mostrat Ibáñez i Íñiguez (1996).

D'aquestes tensions es deriva la profusió conceptual en la relació de les persones i els espais. Per això pot ser necessari atendre a la forma en que s'entén cada constructe i quina ha estat la seva gènesi, en qualsevol cas com estratègia útil per a la recerca teòrica. Fruit d'aquesta recerca es pot observar la variació en el punts de vista: alguns són més propers a l'explicació; d'altres, més propers a la comprensió, alguns pocs, busquen la complementarietat de diferents visions. La dimensió processual de l'apropiació es pot rastrejar en la resta de conceptes afins. És obvi però, que per donar compte d'aquest procés, haurem de recórrer als efectes, als seus productes.

En la introducció del número especial del *Journal of Environmental Psychology*, dedicat a les conceptualitzacions dels entorns humans, Tommy Gärling (1998, p. 72) avisava, al final del text, de quin devia ser un dels temes centrals de debat, sinó el tema central, de la psicologia ambiental: «com conceptualitzar els entorns humans?».

La pregunta també remet a com entendre les relacions entre les persones i l'entorn. No és només una qüestió de la psicologia ambiental, l'interrogant en altres àmbits científics és fruit del rerafons filosòfic que s'amaga en la pregunta, més àmplia, de quina és la relació entre realitat i coneixement. De quina forma entendre la relació de la persona amb el món que l'envolta inclou també de quina manera hi afecta llurs coneixement. Una ullada a la història del pensament mostra quines han estat i quines són les respostes desenvolupades envers la concepció de la racionalitat científica. Hom hi pot veure l'origen de les disputes entre diferents orientacions a l'hora d'explicar i comprendre l'aprehensió de la realitat, com bé recullen, entre d'altres, la filosofia de la ciència, la sociologia del coneixement científic i la història de la ciència. Sense estendre'ns en àmbits allunyats de la inclinació psicosocial i ambiental i tornant a la qüestió a la pregunta inicial, les principals perspectives a l'hora d'establir coneixement vers la relació entre les persones i els entorns han estat argumentades en alguns textos que hom pot considerar bàsics en psicologia ambiental (Altman, 1990, 1993; Altman i Rogoff, 1987; Stokols, 1981, 1987, 1988, 1990; Stokols i Jacobi, 1984; Stokols i Shumaker, 1981; Wapner, 1987).

3.1.1. Consideracions epistemològiques en la relació persona-entorn

Les aproximacions epistemològiques habituals en les ciències socials sovint han fluctuat entre l'empirisme i el positivisme d'un costat i, d'altra banda, un pol més divers representat per la fenomenologia, l'hermenèutica i el que s'anomena construccions socials. En el rerafons d'aquesta divisió també hi trobem la diferent fonamentació del coneixement científic, el que porta a la pregunta de què és científic. En aquest sentit és útil fer cas a l'exposició pedagògica que des del punt de vista de la filosofia de la ciència realitza Mardones (1991).

Les respostes han variat des de la tradició aristotèlica, preocupada per l'explicació teleològica o la causa final, fins a la tradició galileana, centrada principalment en la causa eficient, o el que alguns anomenaren raó instrumental, recuperant la tradició pitagòrica-platònica i el paper fonamental de la matemàtica. Molt després del període renaixentista, es viurà aquesta tensió configurada a partir del segle XIX per la distinció entre l'explicació (causal) i la comprensió (teleològica), proposada per Droysen, inicialment, i més coneguda per Dilthey, aplicada a les ciències naturals i socials. Dintre de les ciències socials en general i en la sociologia en particular aquesta divergència entre explicació i comprensió sol representar-se a través de les figures de Durkheim i Weber, respectivament.

Durant la meitat del segle XX, el principi de verificació de l'anomenat positivisme lògic, destacat per la filosofia analítica del cercle de Viena, rebrà les principals crítiques a partir de la falsació proposada per Karl Popper. L'anàlisi crítica de Popper matisà la visió positivista de la ciència fins aleshores. A partir del seu racionalisme crític es considerarà que la ciència «no és possessió de la veritat, sinó cerca incessant, crítica, sense concessions, de la mateixa» (Mardones, 1991, p. 37). Aquesta visió, encara positivista pel seu monisme metodològic i l'ús de l'explicació causal,¹ és la que més força tingué en l'explicació científica i en els seus intents d'aplicació en les ciències socials posteriors. La seva contraposició és l'anomenada *teoria crítica de la societat*, nascuda a Frankfurt en el període entre les dues guerres mundials i encapçalada per Horkheimer, de la que Jurgen Habermas és l'últim dels protagonistes encara actius. A les matisacions lògico-epistemològiques introduïdes per Popper, la teoria crítica, anant més enllà encara, afegirà el context de justificació del context de descobriment, en altres paraules, el context sociopolític i econòmic en el qual es dóna la ciència (Mardones, 1991, p. 39).

De la segona generació de l'escola de Frankfurt, especialment Habermas, és important destacar la seva observació relativa a la imbricació del coneixement i

¹ En la línia de Mardones (1991, p. 29) són quatre les característiques de configuren el positivisme: el monisme metodològic, el model de les ciències naturals exactes, l'explicació causal com a característica de l'explicació científica i l'interès dominador del coneixement científic.

l'interès, continuadora de la relació kantiana entre la raó pràctica i la raó pura. D'aquesta manera si en ciències naturals l'interès és el domini i el control de la natura, en les ciències històrica-hermenèutiques ressalta l'interès pràctic d'establir una bona comunicació entre els seus dialogants, mentre que en les ciències sistemàtiques de l'acció o ciències socials és l'interès emancipador el que les orienta (Mardones, 1991, p. 47). Habermas proposa la complementarietat entre la comprensió i l'explicació. Pel que fa al discurs epistemològic actual, hom pot veure avui dia algunes d'aquestes i de noves reflexions en la seva agenda, envers l'etiqueta de la complexitat, a partir dels matisos incorporats al concepte de causa per les teories de sistemes, la cibernètica i les teories del caos.

Aquesta dues visions deriven cap al que Ibáñez (1990) anomena les “batalles” dels mètodes² i els seus correlats metodològics —representats pels enfocaments qualitatiu i quantitatiu en la forma de generar coneixement—; els mètodes experimental i correlacional i les “dues disciplines” de la psicologia científica, com titula Cronbach (1957). En el cas de la psicologia social, Munné (1986, 1989, 1995a) ubica els diferents marcs teòrics en el seu model poligonal —configurats pels respectius models d'ésser humà—, de manera que queden més o menys agrupats en dues formes d'aproximació al coneixement o models de ciència, que anomena metaparadigmes: el personalisme i l'interaccionisme; en funció del major èmfasi en que es recolzi la forma de conèixer, bé en el subjecte o bé en l'objecte, respectivament.

L'exploració dels axiomes dels paradigmes de recerca també ha estat objecte d'atenció per part de Lincoln i Guba (1985) i Denzin i Lincoln (1994). De la qüestió referida a com funciona el món, els autors deriven els postulats d'una realitat única o múltiple com a rèpliques possibles. A més, indagar en la relació entre el coneixedor i allò conegut remet a la qüestió de l'objectivitat, així com la d'esbrinar quin paper desenvolupen els valors en la comprensió del món, en el sentit de si es

² Pel que fa a la precisió vers els conceptes de mètode i metodologia, es útil seguir el que Íñiguez, Vázquez, Anguera i Guàrdia (1996, p. 35) mencionen: «En Ciències Humanes i socials s'entén per **metodologia** l'acreditació i la conformació dels sistemes mitjançant els quals obtenim informació sobre les persones i els elements significatius per a elles. Per **mètode** entenem el repertori concret d'estratègies d'accés a la informació i que contenen les prescripcions per a la selecció d'informants, per obtenir informació i realitzar les anàlisis.»

poden ometre de la comprensió. Altres qüestions plantejades pels autors són la possibilitat dels vincles causals, o en definitiva, com es conformen els esdeveniments; quines són les possibilitats de la generalització, el que ressalta la qüestió del context socio-històric i de quina manera contribueix la recerca al coneixement, el que porta a la verificació o a la descoberta de proposicions com a principals respostes.

Des d'un altre punt de vista i amb un propòsit divulgador, Wagensberg (1998) esmenta tres tipus de coneixement: el revelat, l'artístic i el científic. La seva argumentació parteix del que anomena dues «fortes hipòtesis de treball»: que existeix la realitat i que existeixen les ments; de les quals se'n deriva la noció del coneixement com allò que «és una representació mental de la realitat i que és possible la seva transmissió a altres ments per via no genètica» (Wagensberg, 1998, p. 68). El que suposa que «la ment produeix coneixement quan crea una imatge de la complexitat. [...] (I per tant) el coneixement és necessàriament finit, mentre que la complexitat, segons cal presumir, és infinita» (Wagensberg, 1998, p. 84). A partir d'aquí, aquest conegut doctor en física afegeix que el mètode per construir coneixement defineix les distintes classes de coneixement, que en suma són la combinació de les tres formes mencionades.

Segons Wagensberg (1998, p. 91) si el coneixement científic es proposa fer intel·ligible la complexitat, el coneixement artístic pretén fer-la recuperable, de comunicar-la fins i tot a altres ments. El coneixement artístic es fonamenta en que «certes complexitats infinites, no necessàriament intel·ligibles, són transmissibles a través d'una representació finita (una partitura, un quadre, una ganyota)» (Wagensberg, 1998, p. 68).

L'exposició tripartida de Wagensberg (1998) es completa amb el coneixement revelat, el qual té dos principis: l'existència d'un ens extern a l'ésser humà que posseeix el coneixement de tota la realitat —per a qui tot és objectiu i intel·ligible— i que aquest ens, de tant en tant, ens revela part del seu coneixement. Aquest coneixement diví no és només el de la religió, també ho és la superstició, el que anomenem inspiració i la intuïció. Afegeix Wagensberg

(1998, p. 91) que si la ciència permet conèixer complexitats senzilles que permeten guiar la nostra interacció amb el món, que l'art ens permet conèixer complexitats superiors malgrat no ens sigui tan útil com a guia del nostre comportament, en el cas del coneixement revelat es gosa abordar grans complexitats i amb la intenció que siguin aplicables a la nostra vida diària.

El coneixement científic exigeix tres principis: l'objectivació del món, de la qual esdevé l'objectivitat; la intel·ligibilitat del món i la dialèctica entre les ments i el món. L'objectivació suposa la separació entre l'objecte i el subjecte. Aquesta simplificació, també coneguda com la hipòtesi del món real segons ens diu Wagensberg, permet fer accessible la complexitat a qualsevol altra ment. Es tracta de la qüestió dels coneixements universals, i és una de les idees centrals de l'empirisme consistent en que els fets són un producte de l'observació. El principi d'intel·ligibilitat es fonamenta en la idea que la naturalesa pot ser entesa. A través d'una il·lustrativa semblança fonètica Wagensberg ens explica que la comprensió d'una complexitat, la seva intel·ligibilitat, depèn de la capacitat per a comprimir-la dintre d'una certa eventualitat. Per exemple, la proposta teòrica que en aquesta tesi es fa, per intentar comprendre la complexitat del fenomen de l'apropiació, implica reduir, comprimir, aquesta complexitat en un model més simple que ens faciliti la seva comprensió. Això és, «la comprensió és la capacitat de compressió» (Wagensberg, 1998, p. 87). Pel que fa al tercer principi, Wagensberg l'anomena dialèctic i es refereix al principi de falsabilitat de Popper, fent al·lusió a la contínua anada i tornada entre la creació i l'aplicació que suposa el coneixement científic.

Després d'haver vist com el coneixement científic intenta abordar la complexitat convé recalcar que Wagensberg tampoc defuig de la dificultat d'abordar elevats graus de complexitat a través del coneixement científic. «La ciència s'ocupa dels nivells més baixos de complexitat. Quant més senzills són els objectes de coneixement, més lluny arriben les distintes disciplines científiques, més dures, més rigoroses, precises i prestigioses són. Per aquesta raó, la ciència començà considerant la complexitat com una excepció que amagava la vertadera regla: la senzillesa.» (Wagensberg, 1998, p. 84). Ben mirat es tracta de la famosa

«navalla» que el franciscà Guillem d'Occam proposà a partir del nominalisme, més conegut pel principi de la parsimònia.

L'afirmació que la ciència començà —en el passat— considerant la complexitat com excepció, també apunta la sospita del seu capgirament, això és, l'ordre com excepció. En aquest sentit és necessari esmentar la visió que de la complexitat es deriva a partir de l'estudi de la relació entre l'ordre i el caos que alguns autors venen desenvolupant, bé des de l'enfocament centrat en el caos (Lorenz, Feigenbaum, Mandelbrot, Shaw, Packard, Farmer i Crutchfield), o bé des de l'atenció en l'ordre (Prigogine). Aquestes dues vies, de l'ordre al caos i del caos a l'ordre, respectivament, configuren el que alguns anomenen enfocaments clàssics en els estudis del caos (Hayles, 1993). Com antuvi havien fet la Teoria General de Sistemes (Bertalanffy, 1968) i la Dinàmica de Sistemes (Forrester, 1961), les teories del caos enteses en un sentit ampli —incloent les dinàmiques del caos i els sistemes allunyats de l'equilibri—, aborden la qüestió de la complexitat de forma plena (Navarro, 2001).

Aquestes noves visions s'emparen en la no linealitat, la caoticitat i la fractalitat, entre d'altres característiques, dels fenòmens que estudia, des d'aproximacions precisament no lineals. Si bé la complexitat no implica necessàriament caoticitat —en aquest sentit, la complexitat també és abordada des de les anomenades xarxes neuronals, les quals no suposen la caoticitat—, les teories del caos han estat una de les aproximacions força desenvolupades. Aquest peculiar abordatge de la complexitat començà en el camp de la física, com així es rehistorifica sovint fent al·lusió al conegut "efecte ales de papallona" del meteoròleg del MIT Edward N. Lorenz (1972).

La propagació d'aquest punt de vista a les ciències socials en general i a la psicologia social en particular es pot veure relacionada en algunes de les aportacions de Frederic Munné (1993, 1994a, 1994b, 1995b). En aquest sentit, especial menció és l'aplicació d'aquests pressupostos proposada des d'un punt de vista psicosocial per José Navarro (2001), en l'àmbit de les organitzacions.

Els tres principis del coneixement científic proposats per Wagensberg, la objectivació, la intel·ligibilitat i la dialèctica, són, com tots els principis, indemostrables, això és, es poden acceptar o no com a punts de partida. D'altra banda, tot sistema d'obtenir coneixement sobre el que s'observa o percep, genera el que s'anomenen hipòtesis. Això no és res més que una proposició. En paraules del conegut físic i director del museu de la ciència de Barcelona, el que fa a la ciència única, donant-li el seu caràcter de científic, és el mètode de verificar-les. La religió, per exemple, ho deixa en mans de Déu, això és, el saber revelat es recolza en la fe, la tradició o l'experiència individual. Ja hem vist que per a Wagensberg l'art no es preocupa de la seva intel·ligibilitat, només vol comunicar la complexitat proposada, malgrat algú pugui afirmar no entendre una obra d'art, probablement per voler dir que no li arriba o no li comunica res. En canvi la ciència ho deixa en mans de les dades observables per a tots o públiques.

En aquest sentit, Ibáñez (1990) ha posat de relleu l'habitual equiparació de la contrastació «democràtica» i «pública» amb la simple contrastació empírica. L'èmfasi en «...“allò empíric” distorsiona de manera subtil el sentit de la científicitat, reduint-lo estrictament a la seva versió positivista. [...] N'hi ha prou amb recalcar la necessària publicitat i contrastabilitat dels procediments emprats per a construir les afirmacions...» (Ibáñez, 1990, p. 235).

3.1.2. Conceptualitzacions des de la psicologia ambiental

En el camp de la psicologia ambiental, Bell, Fisher, Baum i Green (1996, p. 112) mencionen que «els científics parteixen de la premissa que els esdeveniments de l'univers estan relacionats amb altres esdeveniments i que és a través de la investigació científica, precisament, com es poden descobrir aquestes relacions i predir les seves conseqüències». A banda de precisar aquesta relació —la forma més habitual de l'enfocament científic—, és important destacar d'aquests autors la seva matisació del terme “causa”, sobre tot l'aspecte determinístic que de fet expliciten. De manera que més que en les estretes dependències anteriors-conseqüents, l'interès de la psicologia ambiental sovint es centra més en l'anàlisi de les formes o els patrons de les relacions que es donen en un sistema entorn-

conducta. Citen en aquest sentit el punt de vista transaccional d'Altman i Rogoff (1987), com exemple d'aquest èmfasi en els patrons de relacions, en lloc de l'èmfasi en causes específiques.

Altman i Rogoff (1987) parlen de visions del món. Distingeixen quatre metaparadigmes que, sense ser exclusius de la psicologia ambiental, constitueixen quatre maneres d'entendre la relació entre les persones i els entorns. Són la individualista, la interaccionista, l'organísmica o sistèmica i la transaccionalista. Una manera ràpida de copsar la diferència de cada un d'aquestes quatre visions és atendre a la unitat d'anàlisi adoptada en cada cas: «la persona»; «la persona i l'entorn»; «la persona en l'entorn» i la persona «en» l'entorn, respectivament i que, atenent al model de causalitat adoptat segons la tipologia aristotèlica, es correspon també respectivament amb la causalitat material, eficient, final i formal.

Si ens fixem en el paper de l'entorn en la relació amb la persona en cada una de les visions proposades per Altman i Rogoff (1987), aquest va del gairebé inexistent interès o de forma molt secundària, en la visió individualista, fins a la que es podria dir fusió de l'entorn amb la persona, quan així es contempla el fenomen que engloba aspectes personals i físics, que no parts o elements, i mútuament definits, des de la perspectiva transaccional. Entre els dos extrems que van des de l'èmfasi de les característiques personals de la primera visió fins al caràcter dialèctic del transaccionalisme, s'ubiquen la consideració de les interaccions entre la persona i l'entorn com a entitats separades, propi de la perspectiva interaccionista, i la visió organísmica, en que aquestes dues parts (persona i entorn) són considerades com un tot, el que és quelcom més que la mera suma de les dues parts, el que ens recorda l'antiga i famosa màxima gestàtica.

Per a Altman (1990), que explicà en una mena de viatge autobiogràfic, com va arribar a la perspectiva transaccional, els processos psicològics, l'entorn —físic i social— i els factors temporals —temps i canvi— configuren els elements que es combinen en tota i cadascuna de les diferents visions que l'autor ha anat

adoptant. Són aquests tres elements els que conformen la unitat transaccional d'anàlisi.³

De manera semblant a les quatre visions argumentades per Altman i Rogoff (1987), en una revisió sobre la psicologia ambiental Saegert i Winkel (1990) proposaren també quatre paradigmes de recerca: adaptatiu, oportunitat-estructura, sociocultural i històric. El primer d'aquests es correspon amb la tradició que en psicologia social anomenaríem la més psicològica. La percepció i la cognició ambientals, com a processos més estudiats des d'aquest enfocament — com també ho són l'estrès i la valoració ambiental—, venen a ser «mecanismes d'ajustament a les necessitats d'adaptació de la persona» (Valera, 1996b, p. 5).

Un pas més enllà es troba la concepció de les experiències ambientals com un procés de selecció entre les oportunitats i les restriccions que ofereix l'entorn sociofísic, en que consisteix el paradigma oportunitat-estructura, del qual els escenaris de conducta reconsiderats per Wicker (1987) en són un exemple. L'enfocament més pròpiament psicosocial és l'anomenat sociocultural, en el qual l'agència i la interacció social prenen més relleu. És en aquest paradigma on es poden ubicar gran part de les aportacions teòriques que veurem més endavant en relació al significat ambiental i la qüestió de la identitat i els llocs. Per últim, el paradigma de la síntesi històrica esmentada per Saegert i Winkel (1990) és un intent amb poc èxit de reflectir la intenció d'integrar els paradigmes anteriors. Com raona Valera (1996b), el fracàs es deu fonamentalment a la dificultat per fer compatibles les dues tradicions de recerca psicològica, com també apunten Bonnes i Secchiaroli (1995), i que apleguen els quatre paradigmes anteriors: la visió individualista-molecular i la visió social-molar.

Un exemple de la profusió d'antecedents en els principals punts de vista plantejats en la relació entre les persones i els entorns és l'aportat per Stokols en un article en la revista *American Psychologist*. Stokols (1990) comença la seva anàlisi dels punts de vista d'aquesta relació fent al·lusió a tradicions filosòfiques i religioses —

³ Com exemple d'aquest punt de vista, dialèctic i transaccional, Altman (1993) realitzà un estudi de cas en famílies polígames mormones.

des del sintoisme fins a les tradicions hindú, islàmica i cristiana, passant per la pràctica del Feng Shui— per arribar a mencionar com a referents dels últims segles a Galton (1883), von Uexkull (1909), Watsuji (1935), Lewin (1936), Tolman (1948), Bachelard (1964) i Leontiev (1975/1978). Malgrat no és la intenció de Stokols, ni certament la meua tampoc, la d'elaborar un relat històric de les conceptualitzacions de la relació persona-entorn, del seu article sí considero pertinent remarcar la seva proposta i que ell anomena «espiritual».

En l'estudi de la relació entre els entorns i les persones, Stokols (1990) diferencia tres enfocaments en la literatura científica que anomena: minimalista, instrumental i espiritual. Des del punt de vista minimalista, amb força prevalència fins mitjans la dècada dels seixanta, es menysprea la influència que l'entorn físic exerceix sobre el comportament, la salut i el benestar de llurs usuaris. Posteriorment la nova valoració social dels impactes reals i immediats de l'entorn físic en el comportament i la salut humana provocà la demanda d'una concepció alternativa de la relació entre les persones i els entorns en la qual «el disseny estratègic d'entorns físics fora vista com un vehicle de promoció de l'eficàcia humana i el benestar» (Stokols, 1990, p. 641), el que donaria pas a la vigència del punt de vista instrumental.

El funcionalisme en l'arquitectura i el positivisme en les ciències de la conducta, menciona Stokols, reflecteixen aquesta nova sensibilitat instrumental. Es mesura la qualitat dels entorns en termes de la seva eficiència i capacitat per satisfer els nivells de benestar dels ocupants. El camp de l'avaluació ambiental, sobre tot el referit a entorns construïts, amb el desenvolupament d'indicadors de mesura de la qualitat percebuda (PEQI) o tota la recerca en l'àmbit de l'avaluació post-ocupacional (POE), reflecteixen aquest enfocament. Això porta a la creació de nous estàndards de disseny, fruit de l'evidència empírica dels efectes dels entorns físics en la salut i el comportament humans, demostrada per les cada cop més refinades eines d'investigació estandarditzades i dins la línia de la tradició positivista de les ciències socials.

Quan Stokols esmenta el punt de vista espiritual, a l'hora d'adjectivar l'entorn, deixa de dir físic i passa a qualificar-lo de sociofísic. «L'entorn s'entén com un fi en sí mateix i no com un mitjà. [...] (Els entorns) no només faciliten el bon funcionament de les activitats quotidianes de les persones, sinó que també són llocs proveïdors de qualitats afectives i simbòliques. [...] La qualitat dels entorns són mesurats en termes de la seva riquesa de significats psicològics i socioculturals, a més dels criteris d'eficàcia i benestar físic. [...] Més que en la creació d'estàndards i en les solucions tècniques de problemes, l'èmfasi es posa en estratègies de disseny fetes a mida i que expressen la identitat i les necessitats úniques dels particulars grups d'usuaris.» (Stokols, 1990, p. 642). En aquest sentit una de les reivindicacions dels veïns adreçades a l'administració, davant de la remodelació urbanística del barri de la Trinitat Nova, fou la de tenir en compte la identitat i les necessitats de la gent del barri.

Des de la perspectiva espiritual, un dels aspectes fonamentals de la relació entre els entorns i les persones és la qüestió del simbolisme ambiental. El significats socials dels entorns físics són adquirits mica en mica a través de la seva associació, al llarg del temps, amb les activitats grupals i les experiències que s'hi mantenen. Hom pot veure aquí una mostra de com la forma en què vivim afecta al nostre coneixement, sovint una idea infravalorada com esmentàvem al principi citant a Duran (1998).

Stokols destaca la diferència que en la investigació orientada al simbolisme es fa entre escenaris socials organitzats i llocs ocupats esporàdicament o gens, en funció de si han adquirit una major o menor, respectivament, imaginabilitat social. Recollint les aportacions de Firey (1945), Milgram i Jodelet (1976), Stokols i Jacobi (1984) i Stokols i Shumaker (1981), defineix la imaginabilitat social, com la capacitat per evocar significats viscuts i àmpliament estesos entre el seus ocupants⁴. Un cop establertes aquestes qualitats simbòliques, continuen influint en les emocions i les conductes de les persones encara que no estiguin en contacte directe amb l'espai (com un *sucedani* de font d'influència social, afirma

⁴ La imaginabilitat proposada per Stokols va més enllà que la proposada per Lynch (1960/1985) en el sentit de ser més social i menys cognitiva com ha fet notar Valera (1993).

Stokols). Els significats ambientals articulen i plasmen els valors dels grups ocupants i el control i l'organització social d'aquests.

Una qüestió adient amb aquesta tesi es preguntar-se per la relació entre la imaginabilitat i l'activitat. Això és, com el simbolisme d'un lloc (els significats, els sentits, els coneixements respecte d'un espai) “dialoga” amb les activitats i amb les accions que s'hi desenvolupen —diàleg en el sentit de dialèctica, com insinua Stokols quan afirma la continuïtat de la influència entre les persones i els espais. Això també suposa tenir en compte els agents d'aquestes activitats, és a dir, els diferents nivells individual, grupal, comunitari, col·lectiu, etc., en que hom pot entendre l'activitat (humana).

A més d'explicar aquestes tres visions, Stokols (1990) destaca la contradicció entre la innovació tecnològica i la qüestió dels valors humans com una de les principals tensions que es manifesten entre les perspectives instrumental i espiritual. Es refereix a la forta oposició entre la prioritització de l'estandardització i l'eficiència en el disseny dels entorns, que es deriva de la perspectiva instrumental amb l'atenció a les necessitats particulars i distintives dels ocupants. La infravaloració dels aspectes simbòlics de l'entorn en la visió instrumental no permet resoldre aquesta contradicció. No deixa de ser irònic que un enfocament que busca l'eficiència dels entorns no ho aconsegueixi, precisament per la cerca de l'eficiència. Per aquest motiu es considera encara més fonamental la visió espiritual per donar compte d'aquestes tensions, emfasitzant la interdependència entre els aspectes físics i socials de l'entorn.

Per a Stokols (1990) cal buscar la coordinació en lloc de la polarització entre els punts de vista instrumental i espiritual; són necessàries anàlisis que integrin els vincles entre les estructures física, organitzacional i social, que reconguin la diversitat de necessitats i interessos de múltiples grups; més encara quan els escenaris multifuncionals són cada cop més presents. En aquest últim sentit, l'autor al·ludeix al teletreball, com si volgués insinuar la difuminació entre els dominis públic i privat, del que es conclou la necessària planificació d'espais d'usos diversos. En la línia de Castells (1997), en l'època de les noves tecnologies

de la informació o de la societat xarxa, com diu l'autor, una de les coses que estan variant és precisament la manera d'establir la frontera entre l'espai privat i l'espai públic a través de l'espai virtual, malgrat això no vol dir que desapareixen, només que varien com així ho fan les estructures de la quotidianitat.⁵

Pel que fa als reptes que s'havien de presentar ara fa una dècada, Stokols (1990) suggeria diferenciar els entorns segons el criteri del grau de multifuncionalitat, de manera que a més usos individuals i grupals li corresponen un conjunt més divers de significats instrumentals i simbòlics, ja que conjecturava la complexitat dels espais multifuncionals com un dels temes d'investigació en augment. Reclamava Stokols, aleshores, sofisticades tècniques d'avaluació i planificació que identifiquessin les preferències úniques dels diversos grups i els múltiples significats expressats per l'entorn físic; desenvolupar eines qualitatives i quantitatives per avaluar la claredat, la complexitat i la compatibilitat dels significats simbòlics d'un espai particular i poder identificar així la consistència o contradicció entre les necessitats instrumentals i espirituals dels diferents ocupants dels entorns.

Però el requeriment de Stokols també podria semblar fet no precisament des d'un punt de vista espiritual, sinó des del criticat punt de vista instrumental —en el sentit de detectar les necessitats “socials” a la manera que les físiques, tractant-les com si fossin additives. Vull dir que Stokols no fa menció explícita a l'anàlisi de la forma en que es construeixen els significats i les necessitats, la qual cosa pot portar a una forma confusa d'entendre “social”, com una cosa externa, com una mena de processament de la informació social en lloc del processament social de la informació. Malgrat tot, no es pot negar la seva preocupació per superar les aproximacions deterministes i “fiscalistes” de l'espai, a través d'enfocaments que tinguin en compte el context en un sentit dialèctic i transaccional, com així es pot veure en desenvolupaments posteriors (Stokols, 1995; Clitheroe, Stokols i

⁵ Una interessant reflexió sobre la manera com les estructures d'allò quotidià es vincula amb les concepcions dels àmbits públic i privat i la seva correspondència amb les experiències espacials —en la llar, el carrer i les places— és l'aportat per la professora Perla Korosec-Serfaty (1991). La seva anàlisi dialèctica mostra com es relacionen les pràctiques en els “territoris” amb les concepcions de la sociabilitat pública i privada al llarg de la història, circumscrita en aquest cas a l'experiència francesa.

Zmuidzinas, 1998). En aquest sentit convé citar el que més tard anomenà tres grans paradigmes en psicologia ambiental: situacionisme, interaccionisme i transaccionalisme (Stokols, 1995); els quals matisen més o menys els plantejaments d'Altman i Rogoff (1987) ja citats i les visions del món ja esmentades per aquest autor.

Una alternativa també dialèctica i amb força èxit en la seva aplicació és, en aquest sentit, la participació comunitària sostinguda, com exposen Wiesenfeld i Sánchez en el nou *Handbook* de psicologia ambiental editat per Bechtel i Churchman (2002), dins la qual destaquen les estratègies de planificació participativa (investigació participativa, investigació-acció participativa, investigació mútua i avaluació de la potenciació) aplicades a temes ambientals. L'aplicació d'aquestes aproximacions, més habituals en l'àmbit geogràfic llatinoamericà (on els pressupostos participatius de Porto Alegre en són un exemple), també té força exemples en la nostra més propera realitat geogràfica, com la proposada des del punt de vista comunitari per Marchioni (1999) i que suposen l'aplicació de les metodologies d'investigació-acció-participativa (Villasante, Montañés i Martí, 2000; Villasante, Montañés i Martín, 2001), per a l'abordatge de la construcció de l'espai públic, la ciutadania i de les formes de participació en la gestió de la realitat més immediata com és el propi barri. Aquest és el cas del barri de la Trinitat Nova de Barcelona, on es posen de manifest aquests plantejaments.

Un enfocament que realment no sembla allunyat de la futura concreció d'algunes de les sensibilitats i preocupacions que ja apareixien en el primer informe del Parlament Europeu, a proposta de la Comissió, per al proper VI Programa Marc per a la Recerca i el Desenvolupament Tecnològic, determinades per la necessitat de connexió de les polítiques urbanes amb la ciutadania,⁶ la dimensió política de

⁶ El VI Programa Marc per a la Recerca i el Desenvolupament Tecnològic, per al període 2002-2006, al seu objectiu d'eina per a la planificació estratègica de les activitats de recerca científica i tecnològica, organitzades per la Comissió i finançades per la Unió Europea, afegeix l'objectiu de construir l'anomenat Espai de Recerca Europeu (ERA). En el primer document de discussió del Parlament Europeu al respecte, compilat per Gérard Caudron (*Session document* A5-0376/2001) del 26 d'octubre de 2001 apareix, en la declaració explicativa (p. 176-179), que la setena de les àrees temàtiques prioritàries —n'hi ha 7, més la de l'anticipació a les necessitats científiques i tecnològiques de la Unió— és l'anomenada: ciutadans, democràcia i institucions polítiques i socials. Més concretament en la seva part 3, la que recull les opinions d'altres comitès, el comitè de Drets i Llibertats dels Ciutadans, Justícia i Afers Interns afegeix, en l'esmena 9 (Annex I, 1.1.7.), dins les accions previstes adreçades a la ciutadania, democràcia i noves formes de governació, en

la qual rau, en el fons, en la qüestió de com es plantegen els models i les formes d'entendre la participació, la ciutadania i la definició de l'espai públic (Hart, 1992, 1997, 2001; Pol, 2000).

En aquest sentit cal destacar el programa de recerca, finançat per la comissió europea (DG RTD) , anomenat UGIS (*Urban Governance, Social Inclusion and Sustainability*) i compostat per 32 barris de 9 països de la unió europea on es porten a terme programes de desenvolupament urbà, com s'explica en la plana web oficial del programa de recerca recuperada d'Internet el 25/03/02 (<http://www.ufsia.ac.be/ugis/>). Javier Moreno i Maria Bruquetas, membres de l'equip espanyol de la recerca (de la Universitat Complutense de Madrid), em comentaven el 22 de març de 2002, en una trobada del Pla Comunitari de Trinitat Nova, algunes de les finalitats de la recerca dirigida per Andrés Walliser, la qual ubiquen en dos barris a Madrid (Lavapiés i San Fermín) i dos a Barcelona (Trinitat Nova i Raval), adreçades a la investigació sobre les formes de participació i la seva relació amb la sostenibilitat i les dinàmiques urbanes.

Tornant a Stokols (1990) les futures investigacions podien anar en la direcció d'identificar les qualitats espirituals dels entorns, és a dir, els atributs físics i socials dels escenaris que contribueixen a l'enriquiment espiritual de les experiències de les persones. Es preguntava l'autor per quines disposicions socioambientals eren més associades a sentiments d'estima, autonomia, *insight*, pertinença i tota una sèrie d'aspectes que recorden molt els que apareixen en la literatura que relaciona la identitat amb el lloc (com ara els principis del model de Breakwell utilitzat per Twigger-Ross i Uzzell, 1996 i Devine-Wright i Lyons, 1997).

Si alguns estudis ja havien suggerit que determinats aspectes físics s'associaven a sentiments d'atracció (com els de preferències del paisatge i similars de Kaplan, 1983; Ulrich, 1984, etc.), per a Stokols (1990) la qüestió de fons continuava essent aclarir com efectivament el disseny d'aquest elements podia reforçar el sentit del vincle (*sense of attachment*) dels ocupants a l'escenari i la qualitat de les

seves experiències espirituals sense la presència d'un suport social i organitzacional. La resposta que en boca de Saile (1985) i Seamon (1979) donava Stokols (1990) era que el significat simbòlic i la qualitat espiritual dels entorns es desenvolupen a través de la repetició d'activitats rituals i grupals.

Aquest argument també és el que mencionen de forma concreta, amb relació al concepte de lligam amb el lloc, Lawrence (1992) qui analitza les Falles de València o Hufford (1992) qui fa el mateix respecte la caça de la guineu. És aquesta també una resposta momentània a la qüestió que proposava unes planes enrera, envers la relació entre la imaginabilitat i l'activitat, i que d'alguna manera suposa la identificació simbòlica i l'acció en l'espai o fins i tot la seva transformació, com veurem en el moment de versar sobre el model d'apropiació adoptat en aquesta recerca.

També la relació entre les activitats i els entorns ha estat objecte de menció en psicologia ambiental, d'aquí que la interacció entorn-conducta s'hagi vist classificada de diferents maneres. Bell, Fisher, Baum i Green (1996) mencionen sis tipus d'enfocaments: *arousal*, càrrega estimular (*stimulus load*), nivell d'adaptació (*adaptation level*), constricció conductual (*behavior constraint*), estrès i psicologia ecològica. Bechtel (1997, p. 544) classifica les teories entorn-conducta en quatre grups:

- les "vertaderes" teories *Entorn-Conducta* que emfasitzen la connexió entorn-conducta com a inseparable (ecològica, transaccional, *sociofugal*, estrès, *deming*, POE-PDR, Gibson, *proactivity*);
- les teories *Persona-en-l'Entorn* que emfasitzen les respostes d'organismes individuals essencialment continues al llarg dels contextos ambientals (espai personal, control, privacitat, personalització, *flow*, *adaptation level*, *wayfinding*, *object intensity*, taylorisme, *situation awareness*, *human factors*, *mindfulness*, *selection*, *hardiness*);
- les teories *Psicosocials* que emfasitzen el context social que envolta l'organisme (*crowding*, creences, atribució, actituds, etc.);
- les teories de *Entorn-sobre-la-Persona*, que destaquen el que l'entorn fa sobre qualsevol persona (evolució, GAIA, sociobiologia, espai defensable, *overload*, conductisme, etc.).

En el número especial del *Journal of Environmental Psychology* ja esmentat, Clitheroe, Stokols i Zmuidzinas (1998), fent història de les maneres d'entendre la relació entre el context ambiental i la conducta, reclamaven una aproximació a la conceptualització dels entorns que tingues més cura de les transaccions persona-entorn, donat el caràcter inadequat d'entendre l'entorn de forma estàtica, en un temps caracteritzat per les ràpides transformacions tecnològiques, els problemes ambientals globals i els canvis de caire ecològic i de la societat. Per a la fonamentació del seu model contextual, els autors (1998) destaquen el punt de vista adreçat a la subjectivitat en la relació persona-entorn que es deriva de *l'espai vital psicològic* de Lewin en front de l'aproximació més "objectivista" de *l'escenari de conducta* de Barker. El pas següent, cap a una perspectiva de caire més integrador, i més complexa i dinàmica en les transaccions entre les persones i els seus entorns quotidians, es dona amb el *cicle vital dels escenaris de conducta* de Wicker i amb els termes *situació general i momentània* de Magnusson.

Després d'aclarir les diferències conceptuals entre el context, l'entorn (*environment*, en el sentit de medi), l'escenari de conducta (*behavior setting*) i la situació (menys estructurat que l'escenari de conducta); els autors proposen un model contextual que pretén donar compte de «la interacció entre les conductes individuals o grupals amb els escenaris *socio-físico-temporals* en què es donen». El context és entès com el «conjunt específic d'aspectes socials, físics i personals dels entorns, els escenaris de conducta i/o les situacions, seleccionades per l'investigador o dissenyador, i les relacions entre d'ells. Aquests aspectes poden ser referits com a factors contextuais i variables focals (o *target*)» (Clitheroe, Stokols i Zmuidzinas, 1998, p.105). Per als autors, l'aspecte clau es troba en identificar, de l'immens nombre de factors contextuais potencialment rellevants, aquells que són crucials per a l'enteniment del fenomen conductual que és objecte d'interès. És el context efectiu (*effective context*), ja apuntat per Stokols (1987) en el manual de psicologia ambiental, en el que versava sobre les estratègies d'una anàlisi contextual.

Per al model contextual, el punt de partida del comportament, intencional o no, és una indicació, un apunt (*prompt*), que pot venir originat per una àmplia varietat de

possibilitats (trets físics o socials del context, dels individus del propi context, etc.). El procés pot ser guiat per un sentit de finalitat no expressat o per unes metes explícites. Pot ser satisfactòriament completat, quan es desenvolupa una resposta adequada a la indicació o apunt inicial, o bé, pot ser acabat abans de la seva conclusió. El procés ocorre en un interval específic de temps i inclou aspectes físics, socials i personals del context rellevants per als comportaments manifestats pels participants. Durant aquest interval de temps, el context pot canviar sobtadament o de forma dramàtica (Clitheroe, Stokols i Zmuidzinas, 1998). Un aspecte destacable d'aquest enfocament resideix fonamentalment en l'intent d'incorporar la dimensió temporal i la comprensió de la transformació del context, a partir d'una concepció de la relació persona-entorn certament transaccional i dialèctica.

Les orientacions transaccional, espiritual i contextual esmentades no són gaire lluny d'enfocaments propers a la dialèctica, donat que procuren d'alguna forma tractar la relació persona-entorn, com una unitat, en aquests termes. Una orientació dialèctica adreçada a la psicologia social era la que oferien alguns autors com ara Wexler (1982), alguns d'ells també enquadrats en la psicologia ambiental com ara Altman, Vinsel i Brown (1981). Sense menystenir la influència dels precedents socràtics i hegelians, la perspectiva dialèctica, el referent més proper de la qual és la interpretació marxista, no sempre ha estat ben entesa en l'àmbit de la psicologia social, com ja feia notar Georgoudi (1983), qui destacava la relació recíproca dels objectes, a més del seu caràcter processual, com a característiques principals de l'orientació dialèctica. Perspectiva que la mateixa autora proposava com a solució a tants dualismes presents en la disciplina psicosocial, fent especial menció a la sempiterna qüestió de l'encaix entre l'individu i la societat, així com les interpretacions de la qüestió de l'agència humana, l'experimentació, la qüestió del canvi social i el paper del científic, a la llum de la dialèctica. Dos anys després, Georgoudi i Rosnow (1985) mostraven una visió de la psicologia social en la qual emfasitzaven la que aleshores era una aproximació destacable: l'anomenat contextualisme, una orientació en la que també semblava simpatitzar Irving Altman (Ibáñez, 1990).

Per a contextualitzar el contextualisme, valgui el joc de paraules, es útil seguir a Ibáñez (1990) qui ressenya, del període de finals dels anys setanta i principis del vuitanta, com a llegat de la “crisi” de la psicologia social, un seguit de propostes que s’ofereixen com a alternatives en front de les orientacions majoritàries de la psicologia social. Fa al·lusió als textos de Gergen, Rosnow i Sampson, publicats tots tres el 1978 en *el Journal of Personality and Social Psychology*. També destaca, entre d’altres, el text de Manicas i Secord, aparegut el 1983 en *el American Psychologist*, on es divulguen les implicacions de la nova filosofia de la ciència en relació a la que suposaria una reorientació en la psicologia social; el mateix any en que McGuire mostrava l’orientació contextualista. Dos anys més tard, Gergen publicava un text vers el socioconstruccionisme.

Les bases epistemològiques de la teoria contextualista foren objecte d’atenció per part de McGuire (1983), qui la proposava com una metateoria per a la psicologia, a més de discutir les implicacions de la seva aplicació en la recerca psicosocial (com a procés i com a producte). La posició contextualista, proposada per aquest autor de la universitat de Yale, té en comú amb l’empirisme lògic la forma de generar hipòtesis —partir de teories abans de l’observació empírica— i la confrontació empírica per a la seva validació i significació. Però com a diferències més pronunciades, el contextualisme manté que totes les teories són vertaderes, inclús les mútuament contradictòries, a més de matisar la confrontació empírica, en un sentit de procés de descoberta continu i de clarificació del significat de les hipòtesis, això és, en quines circumstàncies són “vertaderes” i en quines són “falses” (McGuire, 1983, p. 486). Es defuig de la idea de “veritat”, la qual depèn del context. De fet s’especifica en quin context és una tergiversació o falsa representació tolerable i en quines és seriosament enganyós. Si se’ns permet el canvi de context, és el que, a la manera d’un nou principi de conservació de l’energia —o de la veritat, per ser més exactes—, l’humorista Jaume Perich (1970, p. 162) va deixar escrit: «la veritat ni es crea ni es destrueix, només es transforma». Encara que, per acabar de matisar aquesta «curiosa» generalització del primer principi de la termodinàmica, també és pertinent fer palès que «la veritat és allò que es construeix, en lloc d’allò que es troba» (Rorty, 1991, p. 23).

El contextualisme manté que una teoria és una sobresimplificació i una representació distorsionada de qualsevol situació. És el que McGuire també denomina la «tragèdia del coneixement», perquè: «"Conèixer" suposa la tragèdia inherent de que aquestes representacions necessàries del que és conegut són necessàriament falses representacions: un no pot sobreviure sense fer-les però tampoc pot fer-les bé.» (McGuire, 1983, p. 481). En la meua opinió, aquest relativisme tampoc s'ha d'entendre com la negació de la realitat, acusació que per exemple sovint es fa davant d'aquesta mena de postures, sinó com un èmfasi en la forma de descriure la realitat, la qual varia segons el context⁷.

McGuire també feia notar que la metateoria contextualista inclou un feix coherent de percepcions interrelacionades, el que a més d'augmentar la riquesa de llurs implicacions destapa molts problemes de nomenclatura. Per a McGuire (1983) el punt de vista contextualista, entès com a metateoria, havia rebut molts noms en el que cada un d'ells referia un èmfasi diferent de l'enfocament: «...interaccionisme, transaccionisme, construccionisme, constructivisme⁸ i ara contextualisme». Més tard el mateix Stokols (1987), com ja hem vist, es feia ressò d'aquest contextualisme, al qual hi dedicava el segon capítol del *handbook* de psicologia ambiental i que perdura en referències més properes (Clitheroe, Stokols i Zmuidzinas, 1998) a l'hora de conceptualitzar la relació entorn-conducta.

Posats en la necessitat d'emmarcar el procés d'apropiació de l'espai en alguns d'aquests punts de vista envers la relació entre els espais i les persones, considero que és proper a les aproximacions: transaccionalista d'Altman i Rogoff (1987); espiritual, en el sentit donat per Stokols (1990); les "vertaderes" teories Entorn-Conducta, que mencionava Bechtel (1997) i contextualista en el sentit de

⁷ Potter (1998, p. 20) diu que una de les raons que els "realistes" fan servir contra els "construccionistes" és el que anomena, d'una manera divertida, l'argument del mobiliari: «mira això (fent un cop de puny sobre una taula), no me diràs que és una construcció social». Aclareix Potter que els arguments constructivistes, afegiria jo també el que aquí s'apunta com contextualisme, no es dirigeixen a negar l'existència de les taules, sinó més aviat a explorar, igual que en el contextualisme, les diferents maneres de construir i soscar la seva realitat.

⁸ Diu McGuire que canvià el *contextualisme* en lloc del terme *constructivisme*, nomenat anteriorment pel mateix autor (McGuire, 1980), per evitar confusions amb el moviment artístic rus —es refereix al moviment representat per Lissitzky, Leonidov, Tatlin i altres—, a més del *Konstruktivismus* de Holzkamp i la formulació *constructivista* de Swanson.

McGuire (1983). En suma, no lluny d'una sensibilitat dialèctica, preocupada pel context i complexa.

Un dels motius d'aquesta breu exposició era el de situar el procés de l'apropiació a partir d'algunes orientacions més o menys àmplies envers la relació de les persones i els entorns. Les diferents aproximacions també mostren d'alguna forma les implicacions ontològiques, epistemològiques i metodològiques d'aquest objecte d'estudi: la relació ésser humà-entorn. És a dir, la concepció envers la naturalesa de la relació, la manera de relacionar-se amb dita relació per a conèixer-la i la forma de generar coneixements i elaborar teories al respecte.

Però encara es pot mencionar un altre aspecte relacionat amb el coneixement, no ja sobre la relació referida, sinó amb el que es genera dins aquesta relació, en altres paraules, el coneixement que totes les persones de forma quotidiana, i no des d'un punt de vista científic, elaborem envers els espais. Em refereixo a la qüestió del significat que l'entorn té per a les persones, o més aviat, la manera com es dona significat a l'espai i a la inversa, com l'espai significa les persones.

Com deixà escrit Josep Maria Rueda (1998, p. 84), per fer referència a un autor del nostre àmbit geogràfic local que treballà des d'una perspectiva comunitària i de la intervenció i el benestar social, «l'espai dona identitat al grup i el grup dona significacions socials a l'espai». Aquesta afirmació es pot suposar subscripta per molts autors propers a la psicologia ambiental (Canter, 1977; Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983; Stokols, 1981; Stokols i Shumaker, 1981; Stokols i Jacobi, 1984; etc.), a més de ser una qüestió que evidentment també ha estat objecte d'interès científic com veurem a continuació.

3.2. La significació de l'espai

L'apropiació ha estat plantejada també com un procés a través del qual es construeix el simbolisme de l'espai (Pol, 1997; Valera, 1993, 1996a, 1997; Valera, Freixes i Pol, 1988, 1990; Valera i Pol, 1992), i amb la creació de sentit de lloc (Canter, 1976, 1977; Stefanou i Hatzopoulou, 1993). De forma semblant, en

alguns autors la qüestió del significat del lloc apareix associada als processos d'identitat i de lligam amb el lloc (Devine-Wright y Lyons, 1997; Green, 1999; Gustafson, 2001a; Hull, 1992; Low, 1997; Mazumdar, Mazumdar, Docuyanán i McLaughlin, 2000; Pellow, 1992; Pol, 2002; Rivlin, 1990; Saunders, 1989; Swenson, 1998; Thompson i Bertaux-Wiame, 1994; Twigger-Ross i Uzzell, 1996; Valera, 1996a, 1997; Valera i Pol, 1994; Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Wiesenfeld, 1997a, 1997b). Sense por a equivocar-nos, es pot afirmar que ben bé l'interès pel significat de l'espai ha estat tan elevat com les dificultats del seu abordatge.

El que em proposo demostrar a continuació és que el significat i l'espai es troben vinculats, que l'espai adopta uns sentits, construïts per les persones i els grups, i que un dels processos que intervenen en aquesta relació és el d'apropiació. La qüestió és com es construeix el significat de l'espai a través del procés d'apropiació. És aquest un procés de caire social, com es desprèn dels antecedents teòrics de la tradició sociohistòrica soviètica i més tard del construccionisme social, en l'origen de l'apropiació, com veurem més endavant. Des d'aquest punt de vista, no és estrany defensar que la raó fonamental de la construcció social de l'espai, com tot procés de construcció social, es troba en les relacions simbòliques i del llenguatge. Per això, i abans d'abordar el procés de construcció dels significats de l'espai, convé precisar el concepte de significat el qual, com és veurà a continuació, es crea en el context del que depèn.

3.2.1. La producció del significat

El que s'ha entès en general per significat i la forma de construir-lo, això és, les accions de significar, ha estat objecte d'atenció per diferents autors i disciplines com ara la lingüística —a través de la semàntica—, la filosofia i la psicologia, principalment. A la polèmica entre el «realisme» i el «nominalisme», una de les controvèrsies amb les quals un pot pensar inicialment, s'han d'afegir altres que ens poden portar a una «aclaparadora varietat d'aproximacions a la definició i determinació del "significat"», com afirmava el lingüista Sir John Lyons (1985, p. 416), que per exemplificar tal profusió esmentava, entre d'altres distincions, les que es donen entre significat "emotiu" i "cognitiu", entre "significància" i

"significació", entre significat "preformatiu" i "descriptiu", entre "sentit" i "referència", entre "denotació" i "connotació", entre "signes" i "símbols", per citar unes quantes.

Segons Ibáñez (1990) la inclinació per l'estudi del llenguatge i la significació és un dels pressupostos comuns a un seguit de corrents alternatius a la psicologia social contemporània, els quals agrupa en quatre grans orientacions: la teoria de l'acció, la qual conté l'etogènia; l'orientació dialèctica, en la que inclou el contextualisme; l'hermenèutica i, de forma més eclèctica, l'orientació construccionista, que engloba una barreja d'elements «wittgensteinians, dialèctics i hermenèutics» (Ibáñez, 1990, p. 211), que provenen de les formulacions de James, Mead i Dewey. Val a dir que a més de la significació, les principals característiques d'aquestes orientacions, derivades de les causes de la famosa «crisi» de la psicologia social, segons apunta Ibáñez (1990, p. 208), són: la seva discrepància enfrontada al positivisme, la consideració del caràcter agent de l'ésser humà i de la condició històrica o «construïda» de les realitats psicosocials; l'atenció a la racionalitat pràctica; l'interès pels processos de la vida quotidiana i la reflexivitat del coneixement.

La producció i la interpretació dels significats estan en la base de l'ànima per explicar les accions humanes en la teoria de l'acció, inspirada per l'obra del segon Wittgenstein. De forma semblant, en la gradació establerta per l'etogènia de Rom Harré (1977), que va de la conducta a l'acció i finalitza en l'acte, és en aquest últim esglaó on recauen els «significats socialment atribuïts a les accions, és a dir, la seva conversió en signes per part dels actors socials dintre d'un espai intersubjectiu i públic» (Ibáñez, 1990, p. 215).

Per al contextualisme, orientació de la qual ja he intentat oferir les principals raons per apuntar-la com una aproximació a les relacions de les persones i els entorns en l'apartat anterior, el context és precisament el context de significats i relacions socials en el qual ocorre. Tomás Ibáñez justifica la inclusió del contextualisme dins l'orientació dialèctica, entre d'altres arguments, acudint al concepte de dualitat estructural del sociòleg britànic Anthony Giddens (1983, 1984): «hi ha,

doncs, en el contextualisme una concepció dialèctica subjacent que guarda certa semblança amb el concepte de doble estructuració de Giddens: la gent construeix els contextos mitjançant els seus discursos, les seves relacions i les seves pràctiques, alhora que aquests elements estan, ells mateixos, construïts pel context. El bucle entre context com a producte i el context com a causa torna sobre si mateix en un moviment continu» (Ibáñez, 1990, p. 220).

És a través de l'orientació hermenèutica on la interpretació del significat adopta un paper principal. El filòsof alemany del segle XIX Wilhelm Dilthey, a qui sovint se li atribueix la separació entre les anomenades ciències de l'esperit, interessades per la comprensió, i les ciències de la natura, inclinades cap a l'explicació, limitava el punt de vista hermenèutic als fenòmens socials. Serà a través de Hans Georg Gadamer, qui ho estendrà a totes les ciències, i les aportacions de Jurgen Habermas, Anthony Giddens, el francès Paul Ricoeur i Charles Taylor, com es desenvoluparà la línia hermenèutica, segons apunta Ibáñez (1990, p. 226). Seguint aquest últim autor: «la significació (en l'orientació hermenèutica) no es construeix per simple addició d'elements discrets, sinó que pressuposa un constant moviment des de la globalitat del "text", entenent per "text" qualsevol conjunt d'elements de significació, cap a cada un dels elements que contribueixen precisament a aquesta globalitat».

Dintre de l'anomenat construccionisme social, és destacable l'anomenada anàlisi del discurs o psicologia del discurs, especialment en l'afany per mostrar com es construeix la realitat a través del llenguatge. En aquest sentit, Potter (1998), interessat en els processos implicats en la representació de la realitat, se centra en dues qüestions principals: la de «com es produeix una descripció per a que es consideri un fet» i, conseqüentment, «com es construeixen les descripcions factuais per a que puguin portar a terme determinades accions» (Potter, 1998, p. 13). Ens serà molt útil atendre al seu apunt envers les tradicions de recerca sobre la construcció de fets com són «...la sociologia del coneixement científic, les perspectives estretament relacionades de l'etnometodologia i l'anàlisi conversacional, i la "tradició estructural" de la semiologia, el postestructuralisme i el postmodernisme» (Potter, 1998, p. 13-14). Unes tradicions que, per ser pròdig

en la diversitat expositiva de l'argument, han versat sobre les pràctiques científiques, la parla en contextos quotidians i els textos filosòfics i literaris, respectivament.

El construccionisme social de l'anàlisi del discurs (Edwards, 1996; Edwards i Potter, 1992; Potter, 1998; Potter i Wetherell, 1987) no és lluny del contextualisme (McGuire, 1983, Georgoudi i Rosnow, 1985). Aquests enfocaments contenen nocions afins que considero properes al concepte de l'apropiació, en el que suposa de construcció social de l'espai, a partir de la interacció. De nou sorgeix aquí el paper de la intersubjectivitat, que la fenomenologia social i la sociologia del coneixement tant han ressaltat. En altres paraules, versar sobre el significat de l'espai obliga a plantejar-se els processos de significació —si es vol referir així els que tenen a veure amb l'acció de significar l'espai— i els seus productes —els significats que l'espai pot adquirir. Aquesta relació dialèctica també s'entreveu, dins el camp de la lingüística, en la connexió entre el sentit i la referència de les paraules o dels signes, si es vol ampliar la discussió a la semiòtica.

Sense entrar gaire en l'extensa polèmica, la postura que vull destacar aquí, és la que diu que un significat s'entén en un sentit determinat gràcies al context. Si en el cas de les paraules el que interessa és el seu ús, en lloc del seu significat —principi que es deu al segon Wittgenstein i que influirà en la teoria dels actes de la parla—, en la recerca sobre la construcció del significat de l'espai, sembla també necessari fixar-se en el seu ús. La justificació de l'interès per l'«ús», en l'estudi de la llengua a partir dels «jocs del llenguatge» proposats per Wittgenstein, rau en que és «l'únic control empíric que tenim [...] en les molt variades situacions de la vida diària» (Lyons, 1985, p. 424). Els usos en l'espai remet als diferents grups o actors i les accions que hi desenvolupen o la seva capacitat per a poder-les desenvolupar —el seu domini o control sobre l'espai—. També els usos deriven en les possibles transformacions d'aquest espai i les "empremtes" dipositades, més o menys perdurables i compartides.

El que s'infereix d'aquesta teorització sobre els signes i les paraules (i per extensió dels espais) és la indeterminació del seu significat. En aquesta línia es

pot afirmar que el significat de l'espai és també dialèctic, és canviant i per això és inaprehensible sense atendre les pràctiques que l'acompanyen.

L'evolució en l'abordatge del significat es pot apreciar des de les aportacions del suís Ferdinand de Saussure (1974/1990) i l'anomenada lingüística "estructural", de la qual es deriva que el significat d'un signe —la unitat significativa fruit de la combinació de conceptes amb paraules (imatges sonores)— depèn de la relació i el contrast amb d'altres signes, a més de l'afirmació que el lligam entre les dues parts del signe (significant i significat) queda fixada de manera arbitrària. Però aquesta estructura subjacent de significants i significats d'un llenguatge fou discutida per autors posteriors, en uns aspectes no explicats per Saussure: el canvi de sentit de les paraules al llarg del temps i al llarg de les situacions o contextos (Burr, 1995).

Un apunt adreçat a resoldre aquest problema són els anomenats significats de segon nivell procedents del sentit comú, no teoritzats, d'una cultura i que el francès Roland Barthes (1972, 1983) anomenà «doxa» (Potter, 1998, p. 99). Això vol dir que qualsevol signe pot actuar com a significat de signes nous, com es desprèn de Potter (1998), qui afegeix que el problema rau en la consideració cognitivista de la semiologia de Saussure, ja que la correlació entre les conceptualitzacions del món i les paraules situa el sistema de relació entre els signes dins la ment dels actors, el que menysté la naturalesa pràctica del llenguatge i la seva orientació cap a les activitats.

L'anomenat postestructuralisme, a més d'allunyar-se de l'interès per dilucidar l'estructura subjacent de les relacions dels signes i apropar-se a l'anàlisi de les realitzacions del llenguatge en textos i en intercanvis orals entre persones —el que representa desplaçar l'examen de la llengua cap a la parla—, nega el caràcter estable del lligam entre significant i significat. Això vol dir que el significat és variable, i no fix com afirmava Saussure, que depèn del context i que per tant es construeix en les interaccions i els intercanvis lingüístics entre les persones — igual que ocorre en aquesta mateixa interacció en forma de text—, el que redunda en la seva naturalesa plenament social.

Tal volta un dels millors exemples per explicar el concepte social sigui precisament el llenguatge, perquè no es troba dins els individus ni fora⁹, es dona dins i fora o sobretot “entre” els individus. Que vol dir social? És interacció, reciprocitat, interinfluència... Per a Ibáñez (1989) «es allò instituït com a tal en el món de significats comuns propis d’una col·lectivitat d’éssers humans. És a dir, en el marc i a través de la “intersubjectivitat”. Això implica que allò social no rau “en” les persones, sinó “entre” les persones, és a dir, en l’espai de significats del qual participen o que construeixen conjuntament...» (Ibáñez, 1989, p.118-119). Evidentment aquests significats es construeixen, a més de ser apresos, en la interacció social.

En la referència d’Ibáñez es fa al·lusió fonamentalment a la intersubjectivitat. Aquest fenomen fou posat de relleu sobretot per Alfred Schütz (1932/1993, 1962, 1964, 1966) qui es preocupà d’analitzar l’estructura del món del sentit comú de la vida quotidiana, des del que s’ha anomenat sociologia fenomenològica.

Berger i Luckmann (1966/1988), els quals es declaren fortament deutors de Schütz, dediquen també el seu primer capítol de *La construcció social de la realitat* a la intenció d’aclarir com es construeix el món intersubjectiu del sentit comú a partir de les objectivacions dels processos (i dels significats) subjectius¹⁰. Per assolir aquesta finalitat es fonamenten en l’anàlisi fenomenològica de l’experiència subjectiva de la vida quotidiana. Destaquen que «el sentit comú conté múltiples interpretacions pre-científiques i quasi-científiques sobre la realitat de la vida de cada dia, que hom dona per descomptat», a més d’afirmar que «la consciència és sempre intencional: sempre s’adreça o s’orienta cap a un objecte. [...] La consciència és sempre consciència d’alguna cosa», de manera que «...la meua consciència es capaç de moure’s per esferes diferents de realitat.

⁹ Aquesta oposició a la dicotomia dintre-fora, esmentada en el cas del llenguatge, també podem plantejar-la en el cas del medi ambient. La noció del medi ambient com una cosa externa ha estat i és encara present en la forma de desenvolupament socioeconòmic de les societats occidentals, amb totes les conseqüències que d’aquesta forma d’entendre el medi es deriven (recursos sense límits, desenvolupament insostenible, crisi ecològica i social).

¹⁰ Val a dir que la seva fonamentació del coneixement de la vida quotidiana es basa en l’obra de Schütz i el propi Luckmann *The structures of the life-world*, publicada més tard, l’any 1973, com deixa clar el traductor, Joan Estruch, en la nota al peu número 1, del capítol 1, p. 38, de Berger i Luckmann (1966/1988).

[...] soc conscient que el món està fet de realitats múltiples. [...] D'entre totes les múltiples realitats, n'hi ha una que es presenta com la realitat per excel·lència: la realitat de la vida quotidiana» (Berger i Luckmann, 1966/1988, p. 39-40).

Diuen, a més a més, que «mentalment copso la realitat de la vida quotidiana com una realitat ordenada. [...] La realitat de la vida quotidiana apareix ja objectificada, és a dir, constituïda per un ordre d'objectes designats *com* a objectes abans de la meva entrada en escena. El llenguatge emprat a la vida de cada dia contínuament em va proporcionant les objectificacions necessàries, i postula l'ordre dins el qual tenen sentit, i dins la qual la vida quotidiana m'esdevé significativa» (Berger i Luckmann, 1966/1988, p. 41). Pel que fa als objectius d'aquesta tesi, cal veure que s'objectifica a través dels espais i quin ordre (d'usos, significats, relacions...) es fonamenta.

D'aquesta manera, la realitat de la vida quotidiana se'ns presenta com un món intersubjectiu. És així perquè en la vida diària es requereix d'una interacció i una comunicació constants amb els altres. Alhora sabem que l'actitud de donar per bones les objectificacions que ordenen el món també és present en els altres. Així com també sabem que aquesta coincidència no és absoluta i que respon a una mena de lògica borrosa, si volem emparentar la idea amb les aportacions de Zadeh (1975, 1982, 1996), o amb el que Wittgenstein anomena "aires de família", referint-se al processament per aproximacions que realitzem envers el significat de les paraules. Com feia notar José Vicente Pestana (2000), en el primer Congrés Internacional de Doctorands en Psicologia Social celebrat a Bellaterra (Barcelona), aquesta borrositat també es propera a la teoria cognitiva dels prototipus¹¹ d'Eleanor Rosch i a la prototipicalitat a la que fa referència Turner (1987/1990) en la teoria de la categorització del *self*.

Berger i Luckman (1966/1988, p. 43) ho expressen dient: «sé que hi ha una correspondència contínua entre *els meus* significats i *llurs* significats, és a dir, que

¹¹ En una exhaustiva anàlisi de l'aplicació de la borrositat a la psicologia i la psicologia social i assumint la borrositat dels prototipus, Pestana (2000) destaca el text de Mervis i Rosch (1981) en el qual les dues autores expliciten l'ús de les idees de Zadeh en el procés de categorització.

compartim un sentit comú de la realitat d'aquest món.» Aquesta consciència del sentit comú s'acosta al que, des de l'etnometodologia, Melvin Pollner (1987) anomena "raó mundana" i que és visible en les situacions conflictives sobre fets bàsics que l'autor designa «disjuncions de la realitat», per referir-se a les situacions en que dues coses contràries semblen succeir al mateix temps (Potter, 1998, p. 79), com per exemple, quan es tracta de si ha estat o no falta màxima dins l'àrea en un partit de futbol.

Pel que fa a la significació, per a la parella d'autors considerada precursora del construccionisme social, «és un cas peculiar i absolutament fonamental d'objectivació¹², entesa en el seu sentit literal de producció humana de signes. Un signe es distingeix d'altres objectivacions per la seva intenció explícita de servir com a indicador de significats subjectius» (Berger i Luckmann, 1966/1988, p. 58).

La figura de Schütz també influí en una altre sociòleg, més conegut en psicologia social pel seu paper precursor de l'etnometodologia. Efectivament, per a Harold Garfinkel (1966) els significats, no només de la parla sinó de les situacions concretes, es determinen de manera local i particular, això és, en cada context determinat (Ibáñez, 1990, p. 184). Això és el que expressa la idea d'indexicalitat (*indexicality*). El sentit i la referència del que es diu en una expressió precisa d'un context per saber el seu significat. «Des d'aquest punt de vista, la comprensió del llenguatge no és el producte d'unes representacions semàntiques compartides [...], sinó que és la conseqüència de compartir uns procediments per generar significats dintre de contextos.» (Potter, 1998, p. 66).

Des d'aquesta aproximació, l'interès recau en conèixer els mètodes emprats per les persones per donar compte de la realitat a través dels relats (*accounts*). Per a Ibáñez (1990, p. 186) —fent menció a l'aclariment fet per Zimmerman (1976) del

¹² L'explicació dels conceptes hegelians d'objectivació, objectificació, així com els d'exteriorització i interiorització són exposats en l'apartat on abordo l'origen del concepte d'apropiació (vegeu també la nota al peu del principi de l'apartat 3.6.1. L'origen marxista de l'apropiació). De moment, fent atenció només a l'objectivació, es tracta d'un dels tres processos —a més de l'exteriorització i la interiorització— considerats fonamentals per Berger i Luckmann, en la construcció dels fenòmens socials a través de les pràctiques socials, el qual suposa l'ús d'una idea per part dels membres d'una societat, el que li dona una mena d'existència factual.

concepte *account*—, «el que interessa no és la "imatge" de la realitat que vehiculen els "*accounts*", sinó els propis "*accounts*" en si mateixos, en la mesura que constitueixen un material d'anàlisi per esbrinar la forma en que els actors construeixen aqueixa realitat».

Les formulacions de l'etnometodologia no són lluny d'altres orientacions teòriques en psicologia social, preocupades per la dimensió fenomenològica que hi ha al darrera de l'interès per conèixer com les persones interpreten la realitat. És el cas de l'interaccionisme simbòlic, definit així per Herbert Blumer (1937) a partir de tres punts fonamentals (Blumer, 1969) en els quals es destaca el significat. Seguint a Ibáñez (1990, p.128): «En primer lloc, el reconeixement que allò propi dels éssers humans rau en actuar amb relació als objectes a partir del significat que aquests representen per a ells. [...] En segon lloc, [...] el significat dels objectes emergeix a partir de les interaccions socials que l'individu teix amb els seus consemblants. [...] El caràcter actiu de l'agent humà queda emfasitzat en la tercera de les premisses senyalades per Blumer. [...] Efectivament, la construcció del significat d'una situació no transcorre exclusivament "en el cap" de l'individu, sinó que resulta d'un procés de negociació interpersonal a través del qual es va perfilant el significat compartit de la situació.» (Ibáñez, 1990, p. 129-130).

Un major desenvolupament de l'interès pels enunciats discursius que produeixen les persones en les interaccions conversacionals, per donar compte de la realitat, el trobarem en l'anàlisi conversacional (Sacks, 1992; Sacks, Schegloff i Jefferson, 1974). Com explica Potter (1998, p. 82), en aquest tipus d'anàlisi es busca la comprensió de l'ordre en la "parla en interacció", a partir de l'aplicació de les idees etnometodològiques de la indexicalitat —la indicació del sentit d'una expressió a partir de les paraules i el context— i la reflexivitat —l'acció que fa una expressió (acusar, defensar, mostrar comprensió o no mostrar-la, etc., etc.)— i on els "detalls" de l'expressió, l'entonació, etc., són importants i existeixen perquè són útils per a l'acció que s'està realitzant i no un afegit que es pugui suprimir.

En suma, les aportacions de l'etnometodologia suposaren que els fets socials ja no havien de ser tractats "com a coses" —com deia una de les màximes de la

sociologia, establerta per Durkheim—, sinó dependents de les pràctiques quotidianes que els constitueixen. Amb relació a la recerca, aquesta manera d'anar als fets directament i sense hipòtesi ni teories preconcebudes —com apunta Ibáñez (1990, p. 183)— serà desenvolupada, en una línia força important, per Aaron Cicourel. Des del punt de vista de l'anàlisi, aquesta manera de procedir també és característica de la *Grounded Theory* (Glaser i Strauss, 1967).

Una altra fita important en aquest escrutini del significat és l'anomenat deconstruccionisme representat en la figura del filòsof postestructuralista francès Jacques Derrida, per a qui també el llenguatge és sempre autoreferent, és a dir, i recordant els anomenats jocs de llenguatge de Wittgenstein, els significants sempre signifiquen remetent a altres significants. El significat depèn, aleshores, de la diferència entre significants, els quals difereixen —en el sentit d'allunyar— el significat, la combinació de les quals (la diferència i el fet de diferir) l'anomena, Derrida, *différance* (Burr, 1995).

En contraposició a la semiologia de Saussure, «el que reben un sentit no són elements lèxics aïllats sinó arguments complets, (d'aquí es desprèn que) el "sistema subjacent" no està constituït merament per oposicions i relacions seqüencials, sinó de metàfores, figures de discurs i pressuposicions a gran escala» (Potter, 1998, p. 111). Derrida explora com es construeix la relació entre llenguatge, veritat i lògica —tres elements que són també el títol d'un polèmic i famós text de la filosofia del llenguatge, signada pel britànic Alfred Julius Ayer el 1936.

Recollint una idea ja expressada per Nietzsche, les veritats filosòfiques depenen del llenguatge en que s'expressen, per això Derrida es proposa explorar i descompondre (deconstruir) el sistema d'oposicions, relacions seqüencials i de metàfores que formen la "veritat" d'un text. Deconstruir un text vol dir posar de manifest la relació entre els significats, fonamentalment mostrant com s'ha construït, a partir dels elements que són absents (Burr, 1995).

El que s'ha apuntat aquí envers la significació no és per descomptat un recorregut exhaustiu sobre el tema, només he volgut fer manifest algunes de les aportacions que considero pertinents en una aproximació del procés d'apropiació, en tant que construcció de significats, adequada a la seva naturalesa social i històrica. Conèixer i entendre els significats que construeixen la realitat del barri de la Trinitat Nova segons els seus veïns es troba immers en la seva naturalesa històrica i social. És aquest el context que ens permet ubicar els significats.

Això suposa tornar a remarcar que el significat d'una expressió, i podem afegir que de qualsevol objecte i espai, depèn del seu context. Ara bé, això no impedeix cert grau d'iteració i fins i tot de generalització i abstracció, adoptant tota la cautela possible, més que en els continguts dels significats, en els mètodes i els procediments per generar significat dintre de contextos. Aquesta prudència no és només un posat científic ni una actitud de provisionalitat perpètua, adient amb el que és la pretensió del coneixement científic —lluny de qualsevol dogma—, també és fruit del propi argument esgrimit en la significació i la comprensió del llenguatge. No vull tornar a insistir en la naturalesa dialèctica del que acabo de dir, ni en algunes idees properes com ara la doble estructuració de Giddens anteriorment apuntada, ni sobre tot en la reflexivitat. Només vull destacar la naturalesa constructiva del procés de significació.

Pel que fa la iteració dels significats, desatenent ara la qüestió principal dels mètodes i els procediments per generar significats en espais, objectes o subjectes, una qüestió estretament relacionada és la intertextualitat. Aquesta idea avui ens pot semblar fins i tot habitual. En la parla col·loquial hi ha persones que diuen fer «links» amb altres temes. En el món literari algunes veus parlen irònicament d'intertextualitat per referir-se al plagi.¹³ I per descomptat, un notable avenç en la navegació per Internet fou l'aparició dels llenguatges i els protocols de transferència en hipertext (http).

¹³ Un exemple d'aquesta «acusació», feta en un to divertit, és la novel·la de Jorge Marona i Luis María Pescetti titulada *Copyright*, la qual tot just comença dient: «En un lugar de la Mancha, de cuyo nombre no quiero acordarme, frente al pelotón de fusilamiento el coronel Aureliano Buendía había de recordar aquella tarde en que, al despertar de un sueño agitado, Gregorio Samsa se encontró en su cama transformado en un horrible insecto.»

Per a Potter (1998, p. 107) «la intertextualitat també es pot tractar com una relació entre gèneres o formes de representació i es pot considerar que abasta situacions on les metàfores fonamentals en un camp de discurs s'utilitzen en altre». Com quan un conegut personatge de ficció televisiva ens fa publicitat d'un producte quotidià des del seu context en la ficció. O per abundar en l'humor, com el que diu Boris Grushenko —personatge de ficció interpretat per Woody Allen en la pel·lícula *Love and Death* (1975)¹⁴, parafrasejant el *Guerra i Pau* de Tolstoi— en el seu intent per salvar Rússia de la invasió napoleònica: «siempre que oigo Wagner me entran ganas de invadir Polonia». De fet en l'humor és habitual descobrir les incongruències entre els diferents nivells de significat de la construcció, les quals provoquen la hilaritat i el somriure.

Potter (1998), qui també menciona l'anàlisi de Julia Kristeva (1980) a partir de la noció de «heteroglosia» del soviètic Mijail Bajtin, inicia la seva argumentació sobre la intertextualitat a partir del postestructuralisme de Roland Barthes, per qui aquesta noció és més restringida. «Per a Barthes, la relació entre textos es redueix a cites: cada text és, al menys en part, un pastitx o conjunt de cites de textos anteriors. Intertextualitat significa, per a ell (per a Barthes), relacions entre cites» (Potter, 1998, p. 107). Com ara aquest mateix text, en el que algunes cites fins i tot s'expliciten entre cometes i la seva autoria entre parèntesi.

Una de les idees que més destaca Potter (1998) de la intertextualitat és el trencament amb la mirada simplista dels fets basada en les paraules i els objectes, de forma semblant al que suposa el deconstruccionisme, considerant el realisme com una visió fragmentaria i variada en si mateixa. Una fragmentació que sovint és posada de relleu com a característica de la que s'anomena societat postmoderna (Harvey, 1989; Lyotard, 1979/1984; Kvale, 1992).

Emparentada amb la intertextualitat s'hi troba la relació entre el signe i el sentit. Silvestri i Blanck (1993) expliquen que donat que el signe es dona en una situació comunicativa concreta que la motiva, són els factors extraverbals vinculats a la

¹⁴ El títol del film fou traduït al català per *L'última nit de Boris Grushenko*.

significació els que constitueixen el sentit del signe. «El context en el qual es fa present un signe inclou un horitzó espai-temporal comú als parlants, un saber comú a ambdós i les condicions materials de la vida dels mateixos. [...] Això implica que un mateix signe té un significat, que s'ha format objectivament al llarg de la història i que, en forma potencial, se conserva per a tots els parlants. I té a més a més sentit, que consisteix en l'elecció d'aquells aspectes i relacions lligades a la situació donada» (Silvestri i Blanck, 1993, p. 47). Aquests autors, qui estudien la incidència dels aspectes semiòtics en la consciència recorrent a Bajtín i Vigotski, situen una de les diferències entre els dos autors russos respecte el signe i el procés de significació en la unitat d'anàlisi que adopten. Per a Vigotski és la paraula, a la qual es refereix per distingir entre sentit i significat, en canvi per a Bajtín és l'enunciat (i l'enunciació, entesa com a emissió) l'element portador del sentit. De fet Bajtín no distingeix entre enunciació i enunciat, segons refereix el terme rus *viskazivanie* (Silvestri i Blanck, 1993, p. 49).

Continuant l'explicació de Silvestri i Blanck, en els plantejaments de Vigotski, es troben dues aproximacions al sentit: el sentit contextual (la comunicació concreta, la situació) i el sentit subjectiu (allò sobreentès per tots). La definició que dona Vigotski (1934/1987, p. 188) del sentit subjectiu a la seva obra *Pensament i llenguatge* és: «la suma de tots els successos psicològics que la paraula provoca en la nostra consciència». Bajtín en canvi només es refereix al sentit contextual. «La relació entre allò contextual i allò subjectiu prové de que el sentit subjectiu s'origina en una situació objectiva» (Silvestri i Blanck, 1993, p. 50).

Aplicant aquestes argumentacions a l'espai, vol dir que el significat (de l'espai) i el seu sentit, que comprèn el sentit contextual i el subjectiu de l'espai, s'origina a partir de situacions objectives. Aquestes situacions objectives són cadascuna de les experiències de les diferents interaccions que es mantenen entre les persones en i/o a través d'uns espais. Però a més a més, també aquí s'hi pot veure una qüestió que més endavant veurem que es considera clau en la teorització envers la identitat i el lloc, que no és altra cosa que la continuïtat temporal i la memòria. «Els enllaços semàntics són sempre reflexos de connexions objectives. I per tant, una connexió objectiva que es produeix en un context determinat, en determinats

moments de la vida del subjecte, origina enllaços semàntics que se conserven com relacions mnemòniques en la consciència d'aquest subjecte» (Silvestri i Blanck, 1993, p. 50). Silvestri i Blanck legitimen aquesta afirmació fent al·lusió a Hoffman (1986) i a la psicologia experimental.

En el cas del barri de la Trinitat Nova, això suposa dir que qui participa en la vida del barri genera «una ocurrència de contextos similars, que a la vegada genera que sorgeixin relacions semàntiques similars en les seves consciències» (Silvestri i Blanck, 1993, p. 51). D'aquí també es pot derivar la identitat del lloc (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983) i el vincle amb el lloc (Altman i Low, 1992), a més de com s'encaixa complementàriament la identitat personal amb la identitat social.

Aquesta breu pinzellada sobre la concepció del significat i de la significació no és ni de bon tros completa. Però posa de manifest com es fa trontollar una opinió, estesa i en principi de sentit comú, consistent en que el llenguatge és només una eina per expressar-nos. Ben al contrari, el llenguatge ens proporciona una estructura per entendre la nostra experiència del món, com ja mostraren les conegudes hipòtesis de Sapir i Whorf. També hem vist com el llenguatge no és només un intercanvi d'informació i significats, destacant el que Burr (1995, p. 114) anomena la funció operativa (*performative*) del llenguatge —deutora segons l'autora de dues tradicions: la teoria de l'acte de parla, inaugurada per Austin (1962/1996), i l'etnometodologia, fundada per Garfinkel (1967)— i que, d'altra banda, constitueix la vessant de la lingüística anomenada pragmàtica, i que el filòsof José Antonio Marina (1998) observa que, per la seva habitual atenció als actes de parla s'ha desatès l'atenció cap els actes de comprensió. Anar més enllà de la discussió envers la generació del significat, pels objectius d'aquesta recerca, suposa indagar en la significació de l'espai, aspecte abordaré a continuació.

3.2.2. El significat de l'espai

Si apropiació es el procés pel qual un espai esdevé per a la persona (i el grup) un lloc "propi", un espai amb significat i un sentit de propi, és a dir, gens aliè o estrany, cal veure com es construeix aquest significat i com es desenvolupa

aquest sentit. El fet de mencionar un lloc no és només indicar la seva situació geogràfica, també pot indicar les identitats de determinats grups, o qui té un major control sobre ell i en quin grau, o que s'hi sol fer o que es creu que s'hi pot fer i quines persones o grups ho poden fer, fins a quin punt un es pot identificar amb aquest espai i en definitiva de quina forma un el pot sentir vinculat d'alguna manera a les pròpies vivències.

Quan parlem de significat d'un espai, referint-se al simbolisme Valera (1993, 1996a) ha mencionat que existeixen dues vies principals d'aproximació al tema que no són excloents sinó compatibles. La primera, on inclou a Lynch (1960/1985) i Gibson (1966, 1979), ve a destacar el simbolisme com una propietat inherent a la percepció dels espais. Aquí el significat pot derivar de les característiques físico-estructurals, de la funcionalitat lligada a les pràctiques socials que s'hi desenvolupen o també de les interaccions simbòliques entre els subjectes que ocupen dit espai.

La segona es preocupa més en com es carrega de significat un espai determinat i en ella podem incloure el procés d'apropiació de l'espai. En aquesta via, Valera (1996a) inclou el concepte de *place-identity* de Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983); la distinció segons la funcionalitat dels espais elaborada per Lefebvre (1971) i la consideració del simbolisme com a variable ecològica (Firey, 1974). També és pertinent mencionar en aquesta aproximació la doble font de referència en la càrrega del simbolisme apuntada per Pol (1997), ja sia l'elaborada des del poder (simbolisme *a priori*) o bé per la pròpia comunitat (simbolisme *a posteriori*). Atenent la capacitat de càrrega simbòlica d'un espai, ens apareixen els processos d'apropiació de l'espai per explicar la re-elaboració del significat, en el que suposa passar del simbolisme *a priori* al simbolisme *a posteriori* (Pol, 1987, 1994/1996, 1997, 1998).

Tant en una via d'aproximació al simbolisme com en l'altre és obvi que es destaca la dimensió social de l'espai, pel que té de construcció (social) del seu significat. Una de les línies de recerca de Valera ha estat precisament la delimitació conceptual i empírica de l'anomenat *espai simbòlic urbà* (Valera, 1993, 1996a,

1997; Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998; Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia, 2002; Valera i Pol, 1994). Valera (1997, p.20) defineix l'espai simbòlic urbà com «aquell element d'una determinada estructura urbana, entesa com una categoria social que identifica a un determinat grup associat a aquest entorn, capaç de simbolitzar alguna o algunes de les dimensions rellevants d'aquesta categoria, i que permet als individus que configuren el grup percebre's com iguals en tant en quant s'identifiquen amb aquest espai, així com diferents dels altres grups en relació amb el propi espai o amb les dimensions categorials simbolitzades per aquest». Afegeix Valera (1997, p. 20) que per a que un espai simbòlic sigui així considerat cal que sigui percebut pels individus del grup com a *prototípic* en el sentit de Turner (1987/1990).

Es d'aquesta manera que l'espai (simbòlic urbà) esdevé com una expressió de la identitat, el que vehicula l'interès de Valera per l'estudi de la relació entre l'espai simbòlic urbà i els processos d'identitat social (Valera, 1997) a partir de l'elaboració del concepte d'identitat social urbana (Valera, 1993, 1996a, 1997; Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998; Valera i Pol, 1994). A més a més, els conceptes d'identitat social urbana i d'espai simbòlic urbà «es relacionen amb els processos d'apropiació de l'espai (Pol, 1994/1996) i lligam amb el lloc —*place attachment*— (Altman i Low, 1992), definits com a processos dinàmics d'interacció —conductual i/o simbòlica— de les persones amb el seu medi físic, mitjançant els quals un *espai* esdevé *lloc*, es carrega de significat i es percep com a propi de la persona o el grup, integrant-lo com element representatiu d'identitat» (Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998).

En aquest sentit, «en la configuració de l'espai simbòlic urbà, contribueixen tant la “imaginabilitat ambiental” o distintivitat físico-arquitectònica (Lynch, 1960/1985) com la “imaginabilitat social” o conjunt de significats socialment elaborats i compartits (Stokols, 1981; Stokols i Shumaker, 1981)» (Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998). En altres paraules, Valera, Guàrdia, Cruells i altres (1998) mencionen la dimensió més cognitiva de la imaginabilitat ambiental aportada per Lynch i la dimensió més social derivada de les aportacions de Stokols i Shumaker (1981), els quals parlen de imaginabilitat social per referir-se als significats

elaborats i compartits socialment i que es poden descriure segons unes determinades característiques del que anomenen *camp social* de significats compartits.

Per a Stokols i Shumaker (1981) el *camp social percebut* és el conjunt de significats socialment elaborats i compartits en relació a un determinat espai analitzable en funció del seu: *contingut*, o el propi camp social percebut o conjunt de significats atribuïts a un espai; *claredat*, de manera que quan més referit és pels subjectes més clar i elevada és la seva imaginabilitat social; *complexitat*, que és el número de significats comuns que es donen entre els subjectes que ocupen un lloc; *heterogeneïtat* o número de subgrups distingibles en base a diferents patrons de significat; *distorsions* o discrepàncies entre els significats socioculturals atribuïts a un lloc i les pràctiques socials que s'hi desenvolupen i *contradiccions* o discrepàncies entre la naturalesa simbòlica de l'espai i les preferències dels seus ocupants (o entre el significat actual i el desitjat).

El significat de l'espai es deriva, en definitiva, de l'experiència que en aquest s'hi manté, la qual inclou l'aspecte emocional com ha destacat Corraliza (1987, 1994, 2000). Corraliza (2000, p.62) destaca a Ittelson (1973) quan al·ludeix al procés de construcció del significat, com un microprocés que forma part del procés de percepció i interpretació de l'ambient, compost per diferents nivells relacionats entre ells no de manera seqüencial (la valoració emocional o resposta afectiva, la resposta d'orientació, l'activitat de categorització i la de sistematització i finalment la manipulació). Aquest autor també menciona dues orientacions en l'estudi del significat de l'ambient: les anàlisis de la incidència de processos culturals, socials, polítics, etc., en la construcció social del significat espacial i, d'altra banda, els que se centren en l'anàlisi de l'experiència emocional d'un lloc (Corraliza, 2000, p. 60).

Per a Corraliza (2000, p. 62) «la valoració de l'experiència de l'ambient és converteix en un recurs a través del qual el subjecte s'implica a si mateix en el lloc: s'imagina el grau d'adequació de l'ambient a les seves metes. Encara que no ho mencionï Corraliza, aquest aspecte és semblant al principi de l'autoeficàcia proposat en el model d'identitat de Breakwell (1986, 1992). Aquesta activitat

determina el grau d'implicació i interès amb el lloc. La valoració emocional i l'atribució de qualitats afectives al marc físic, a través de la implicació, és el que converteix l'espai en un significat simbòlic, segons apunta Corraliza (2000, p. 62).

Com a mostra de l'interès per la generació del significat del lloc és útil reproduir l'interrogant que es planteja Gustafson (2001a, p. 7) en un article del *Journal of Environmental Psychology*, quan es pregunta «quina és la relació entre aquestes conceptualitzacions teòriques envers el lloc i les experiències quotidianes i les nocions de lloc de les persones?». Per recolzar el seu interrogant Gustafson (2001a) al·ludeix a la recerca empírica desenvolupada en aquest sentit, fent referència al concepte de lligam amb el lloc, recollit pel conegut llibre d'Altman i Low (1992), a més de citar la concepció que des de l'interaccionisme simbòlic desenvolupa Melinda J. Milligan (1998). També esmenta la identitat de lloc originada a partir de Proshansky, Fabian i Kaminoff, (1983) i el concepte de sentit de lloc, el qual ha estat més abordat des de la geografia, com així ho confirma les referències teòriques que Gustafson cita (Hay, 1998; Shamai, 1991).

El que considero pertinent destacar de l'interrogació de Gustafson és la premissa de la qual parteix: que les accions (quotidianes) que s'hi desenvolupen i les concepcions que del lloc es generen estan relacionades. Aquesta relació entre l'acció i la significació (particularment la significació referida a la identitat) en i de l'espai és un dels aspectes importants del model d'anàlisi que intento contrastar en aquesta tesi doctoral.

Més concretament Gustafson (2001a) planteja la qüestió del significat dels llocs en un estudi empíric a partir d'entrevistes semiestructurades, del que esmenta tres pols envoltant dels quals emergeix el significat (el *self*, els altres i l'entorn) i quatre dimensions principals (distinció, avaluació, continuïtat i canvi). Menciona també tres formes o elements principals en que sol abordar-se el concepte de lloc, en ciències socials (recolzant-se en les aportacions d'Agnew, 1987). Aquestes tres formes són: local (*locale*), com a situació (*location*) i com a sentit de lloc (*sense of place*). Per local es refereix als escenaris on tenen lloc i es constitueixen les relacions socials. La situació té a veure amb la ubicació geogràfica que

embolcalla tot escenari on té lloc les interaccions socials, definida per processos de naturalesa econòmica i social que operen a gran escala. El sentit de lloc és «l'estructura de sentiments» local (Gustafson, 2001a, p.6). Per aquest autor és necessari complementar aquests tres elements en qualsevol estudi que pretengui apropar el concepte de lloc. «Els llocs amb significat emergeixen en un context social i a través de relacions socials, es troben ubicats geogràficament i a la vegada relacionats amb el seu rerafons social, econòmic, cultural, etc., i proporcionen als individus un sentit de lloc, una "identitat territorial subjectiva"» (Agnew, 1987, citat a Gustafson, 2001a, p. 6).

Per a Ray Green (1999), un altre autor en aquest cas procedent de l'àmbit de l'arquitectura, és el significat associat a la noció que anomena el «caràcter de la ciutat» el que encamina la seva atenció. Green troba relació entre un seguit de característiques del paisatge que considera salients i una sèrie de dimensions del significat associades amb la imatge de la ciutat compartida per la comunitat. Per a la seva contrastació empírica recorre a l'anàlisi de contingut de les queixes adreçades pels veïns al seu ajuntament, amb motiu d'una potencial construcció d'un Club Med en el municipi, i de les preguntes obertes d'un qüestionari enviat per correu, a més d'un conjunt d'escalles d'adjectius sotmeses a un posterior anàlisi d'escalament multidimensional.

Un tipus de significat de lloc que també té una llarga història de debat empíric i teòric en les ciències socials i en psicologia ambiental en particular, és el que en anglès s'anomena *home* i que no només aplega el significat del que podríem traduir com a llar, sinó un ampli ventall de significacions associades. La britànica Jeanne Moore (2000) proposa la reflexió envers el concepte, després d'il·lustrar de manera àmplia els principals usos en que s'ha vingut significant els últims trenta anys en psicologia i en sociologia principalment. Moore (2000) fa notar que, des de la psicologia, el debat s'ha centrat en els aspectes personals i experiencials —com també veiem en Corraliza (2000, p. 60)—, a partir de l'elaboració de «catàlegs» de significats de la llar (com a territori, estructura física, *self*, etc.) desatenent els de caire cultural i social. L'acusació inversa també és exposada per Moore en el cas de la sociologia.

En la seva revisió, Moore destria tres influències que considera claus en la recerca envers l'habitatge: els vessants cultural, lingüístic i històric; el vessant filosòfic i fenomenològic; i el vessant psicològic. De particular rellevància, pel que té a veure amb els referents teòrics del fenomen de l'apropiació que exposaré més endavant, considero pertinent destacar el vessant fenomenològic apuntat per Moore (2000, p. 209), els antecedents del qual Stefanovic (1998, p. 31) col·loca a partir de la concepció de l'èsser-en-la-llar (*Being-at-home*) de Heidegger (1951/2001). Moore refereix la tradició fenomenològica cultivada principalment des del camp de la geografia, en la que destaca Relph (1976) i Tuan (1974a, 1977, 1980), principalment, a més de les aportacions de Bachelard (1964) i Seamon (1982, 1987, 1992). L'interès per l'habitatge, derivat del concepte de lloc en Relph i de la *topophilia* proposada per Tuan, explica Moore (2000, p. 209), malgrat es va centrar més en els aspectes del paisatge del lloc i de l'habitatge i no tant en els processos psicològics i socials, va influir força en la literatura científica envers l'habitatge. En aquest sentit cita a Perla Korosec-Serfaty, qui ha publicat diverses aportacions sobre l'habitatge (Korosec-Serfaty, 1984; 1985 i Korosec-Serfaty i Bollit, 1986), promotora a més a més, d'una conferència internacional sobre l'apropiació de l'espai (Korosec-Serfaty, 1976).

Pel que fa al vessant psicològic apuntat per Moore (2000) són destacables les referències a Cooper Marcus (1974, 1995) en el sentit de la llar com a *self*, la interpretació d'Appleyard (1979) a partir de Maslow, la teoria del lloc de Canter (1977) i els atributs del significat de la llar aportats per Tognoli (1987) —centralitat, continuïtat, privacitat, expressió del *self* i identitat personal— en un capítol del manual de psicologia ambiental de Stokols i Altman i que certament no són estranys a moltes de les conceptualitzacions respecte la identitat i el lloc. Finalment Moore (2000) recalca la perspectiva transaccionalista d'Altman i Low (1992), afirmant que la teoria més destacada des d'aquesta orientació és la teoria del lligam amb el lloc (*Theory of Place Attachment*) i la teoria de la identitat de lloc (Giuliani i Feldman, 1993; Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983).

Moore (2000) fa notar el que considera un canvi de focus en la literatura científica al respecte. Concretament es refereix al gir que suposa passar d'identificar els

elements emotius i experiencials sense ubicar-los en cada context adequat, al debat envers el seu significat atenent els rerafons cultural i físic que l'embolcalla. Moore (2000, p. 207) reivindica una orientació contextual que transcendeix les característiques materials de l'espai domèstic. Respecte a futures recerques creu necessari fer «més atenció en l'essència espiritual, cultural i simbòlica de l'habitatge, com han destacat autors procedents de la fenomenologia i la sociologia» (Moore 2000, p. 213). En suma, el seu objectiu és ampliar el debat envers el significat del que en llengües romàniques solem anomenar com a llar.

La creació del significat del lloc també ha estat analitzada en relació a la immigració (Cechini, 1990; Mazumdar, Mazumdar, Docuyanan i McLaughlin, 2000; Ng, 1998), les reubicacions (Feldman, 1990, 1996; Fried, 2000; Milligan, 1994; Nanistova, 1998) o qualsevol altra disrupció (Brown i Perkins 1992; Stepputat, 1994), en la continuïtat del sentit del lloc i de la identitat i els vincles amb el lloc associats. En aquestes situacions sembla que els processos de producció del significat es generin de forma ràpida. La relació entre les persones i els espais es caracteritza per una eclosió ràpida i en ocasions traumàtica, a més de les reticències socioculturals per reconstruir les relacions entre les persones a través dels espais, on els ritmes temporals i els vincles amb els processos d'identitat difereixen entre els grups que es relacionen amb un mateix espai.

Atenent la immigració, Ng (1998) revisa un considerable nombre d'aportacions teòriques diverses per a poder elaborar algunes conclusions envers la facilitació d'un assentament reeixit per als qui arriben al Canadà. Mazumdar, Mazumdar, Docuyanan i McLaughlin (2000) aborden la creació del sentit de lloc en l'anomenat petit Saigon de Westminster (Califòrnia)¹⁵ per part dels nord-americans d'origen vietnamita, el qual se sustenta sobre la base de tres aspectes específics: els elements arquitectònics; la interacció social quotidiana en el lloc i els esdeveniments públics rituals de caire cerimonial i religiós. Des d'un punt de vista més antropològic, Clara Cechini (1990) ha analitzat el xoc cultural i la

¹⁵ El petit Saigon és considerat pels autors un enclavament ètnic, concepte que deriven de la definició oferta per Abrahamson (1996, p.13) i que suposa la concentració de residents que comparteixen un status distintiu important per a les seves identitats i fortament lligat al lloc geogràfic que ocupen.

posterior apropiació i familiarització de la nova llar, sofert des de l'experiència de persones originàries del nord d'Àfrica, en el nord d'Itàlia.

Des d'un punt de vista dialèctic, Esther Wiesenfeld (1997a) ha abordat la construcció del significat en un barri d'autoconstrucció de la capital veneçolana. D'acord amb plantejaments propers a l'interaccionisme simbòlic i del socioconstruccionisme, per a Wiesenfeld (1997a, p. 36-37): «el significat és entès com la interpretació que donem a les nostres experiències, actes i transaccions, a través de la identificació de les intencions que les mouen i mitjançant sistemes simbòlics de la cultura de la qual emergeixen, com els tipus de discurs i de llenguatge, les formes d'explicació lògica i narrativa i els estils de vida (Blumer, 1969; Bruner, 1991). Donat que la interpretació és un procés continu, el significat dels objectes variaran amb noves exposicions a noves situacions i experiències, per la qual cosa el significat és concebut com un procés i no com un producte. Des d'aquest punt de vista el significat inclou les associacions simbòliques i emocionals entre la persona i l'entorn, representa una expressió de la identitat amb el lloc (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983)».

A partir d'entrevistes en profunditat i la revisió de documents relatius a la història del barri, els resultats de Wiesenfeld (1997a) mostren els principals elements del significat de l'habitatge al llarg dels diferents estadis del procés de construcció dels habitatges i del barri (físicament i social), els quals van des de l'anomenat «*ranxo*»¹⁶ fins a la llar (*home*), passant per la casa (*house*). Wiesenfeld (1997a) esmenta el desenvolupament del sentiment de comunitat que consolida i dona cohesió al grup, a partir de les experiències compartides des del primer moment de la invasió de les terres. Es destaquen aquí també el control, més simbòlic que real, que es deriva del plaer de l'autoconstrucció i la independència i l'estabilitat que això permet als residents. Wiesenfeld observa que el pas de «*ranxo*» a casa suposa, a més de la millora derivada de la possibilitat de la remodelació urbanística, una font de satisfacció residencial (Amérigo, 1994).

¹⁶ A diferència d'un dels possibles significats del terme, tant en castellà com en català, el terme *ranxo* no té res a veure amb una hisenda dedicada a la cria d'animals. El sentit en que es emprat per Wiesenfeld remet al que nosaltres titllaríem de barraca o un habitatge que no reuneix les condicions mínimes d'habitabilitat.

Finalment és quan el significat de casa (*house*) és superat pel de llar (*home*), quan s'integren les dimensions físiques i psicosocials referides a la llar i són diferenciades del significat de casa, en la línia d'algunes aportacions clàssiques en l'àmbit del significat de la llar —Wiesenfeld (1997a) esmenta en aquest sentit Dovey (1985), Saegert (1985) i Tognoli (1987). Pel que fa als processos relatius a la identitat, Wiesenfeld afirma que la identificació de les persones amb el seu barri els proporciona la seguretat que senten en ell, aspecte que relaciona amb l'apropiació psicològica que transcendeix els límits reals del territori.¹⁷

Una conclusió d'aquesta breu revisió a algunes de les aportacions teòriques, considerades en aquest apartat, relatives a la construcció del significat dels llocs, és el notori vincle amb la qüestió de la identitat. Per aquesta raó considero pertinent indicar algunes discussions envers un dels «significats» amb que més s'ha associat la relació de les persones i els espais: el significat de qui soc jo o qui som nosaltres, en altres paraules, l'espai com receptacle i comunicador d'identitat. Reincidint amb idees ja apuntades, si l'apropiació és un procés pel qual un espai esdevé «propi» i per tant arriba a significar en un determinat grau i sentit «meu/nostre», és correcte inferir la seva afinitat amb altres processos relatius a la construcció d'identitat. En altres paraules, sentir que un lloc es «nostre» remet també a la qüestió de qui som «nosaltres». No es estrany adscriure l'estudi del fenomen de l'apropiació de l'espai dintre de la producció teòrica que intenta aclarir quina es la manera en que s'estableix la relació entre la identitat i el lloc.

3.3. La interrogació psicosocial envers la identitat

Seguint a Pujal (1995) la qüestió de la identitat ha estat objecte d'interès per part de la psicologia social, ja sia des d'enfocaments individualistes —més còmodes amb el constructe “personalitat” en lloc del d'identitat— com d'altres més allunyats del psicologisme. D'entre els primers podem esmentar els enfocaments psicoanalítics, on la identitat és fruit de la història i les pulsions biològiques; les aproximacions biologicistes, com ara la d'Eysenck per qui l'*arousal* i el sistema

¹⁷ Wiesenfeld acudeix a la definició que dona Relph (1976) de l'apropiació, com a procés dialèctic pel qual s'incorporen els aspectes del nostre món en el nostre ésser i viceversa.

nerviós són els factors claus; i els enfocaments fenomenològics, des dels quals la identitat —aquí ja no es parla de personalitat— és fonamenta sobre tres idees: la consciència de si, la consciència d'agència i la narrativa d'un mateix.

El salt d'aquesta «experiència d'unicitat, idiosincràsia i exclusivitat permanent i contínua al llarg del temps, l'espai i les diferents situacions socials» —com defineix Pujal (1995, p.7) la identitat individual—, a la identitat social, un dels temes estel·lars de la psicologia social europea, es donarà amb l'anomenada «Escola de Bristol», encapçalada per Henri Tajfel i el seu deixeble John C. Turner, des d'un enfocament sociocognitiu. La identitat social és «aquella part de l'autoconcepte d'un individu que es deriva del coneixement de la seva pertinença a un grup o uns grups socials, juntament amb la significació emocional i valorativa d'aquesta pertinença» (Tajfel, 1981/1984, p.292).

Quan més tard publica la teoria sobre la categorització del *self*, Turner (1987/1990) compara dos models en el procés de construcció de la identitat social (Pol, 2002). Un model planteja la identitat entesa com un aspecte subsidiari del procés de cohesió social —el model tradicional en les teories de la identitat social, segons Turner (1987/1990) i que es troba en les clàssiques recerques de les relacions intergrupals de Sherif i Sherif (1953), entre d'altres. L'altra via formula la construcció de la identitat a partir de la identificació amb els atributs més característics dels grups als quals un desitja pertànyer. La coneguda accentuació de les diferències intergrupals i de les semblances intragrupsals desemboca en una identitat social, guiada per l'enfortiment de l'autoestima personal (Tajfel, 1978, 1981/1984; Tajfel i Turner, 1986). En la teoria sobre la categorització del *self* ja mencionada de Turner (1987/1990) són els principis de metacontrast i els conceptes de saliência i prototipicalitat, els que expliquen la identitat social en termes de grups a través de la despersonalització del jo.

Els processos psicosocials de comparació, categorització i identificació expliquen la relació intrínseca entre la identitat social i la individual o personal: la identificació amb els altres (identitat social i compartida) i la diferenciació vers els altres, per a considerar-nos únics (identitat personal). Són aquests els

mecanismes de diferenciació i no-diferenciació social o assimilació que dirà, a l'altre banda del canal de la Mànega, el francès Jean Paul Codol (1982, 1984), el que porta a l'efecte de «conformitat superior del jo» o efecte P.I.P. —*primus inter pares*— (Codol, 1975), com fa explícit Ibáñez (1990).

Més propers al que s'anomena psicologia social sociològica cal ubicar l'enfocament dramàtic d'Erwin Goffman i la seva *presentació del jo en la vida quotidiana*, i la orientació de l'interaccionisme simbòlic, fortament influïda pels conceptes del *jo*, el *self* i el *mi* de Georg Herbert Mead, qui també és un destacat referent en les teories de les regles i el rols. La identitat segons l'interaccionisme simbòlic és múltiple, situada, emergent, recíproca i negociada (Ibáñez, 1990). Es tracta d'una concepció relacional i emergent en lloc d'essencialista. Finalment és el construccionisme social qui posa un major èmfasi en la dimensió socio-històrica del *self*. La ideologia dominant defineix el *self*, per exemple, a través dels valors d'individualisme, autonomia i llibertat. Per a Gergen (1992), el *self* modern —basat en la raó i l'observació— substituï el *self* romàntic —assentat en els valors de la passió, l'ànima i la creativitat—, per arribar a l'actual *self saturat* on es qüestiona precisament el concepte d'essència personal.

Des d'un punt de vista diferent, el professor de la universitat de Berkeley i de la Oberta de Catalunya, Manuel Castells (1997), menciona tres formes de crear identitat com a font de sentit i d'experiència: legitimadora, de resistència i de projecte. En el que anomena l'actual societat xarxa es posa en dubte la forma en que es creava identitat en la modernitat, on la planificació de la vida, organitzada de forma reflexiva, era el tret central d'estructuració de la identitat. Per a Castells les noves formes de canvi social estableixen la disjuntiva entre la dimensió local i la global, en la qual la planificació reflexiva és impossible excepte per l'elit (Castells, 1997, p. 33). Per aquest motiu el sentit d'identitat es troba sovint en les identitats defensives o de resistència, la qual cosa exemplifica a través del fonamentalisme religiós (islàmic i cristià), el nacionalisme (de l'antiga URSS i de Catalunya), la identitat ètnica (afroamericans) i la identitat territorial. En al·lusió a aquesta última, per a Castells les persones es resisteixen a l'atomització social i s'agrupen en organitzacions territorials que generen un sentiment de pertinença i

sovint una identitat cultural i comunal. La hipòtesi que suggereix aquest sociòleg nascut a Barcelona és que, a més, cal que es doni un procés de mobilització social (no massa revolucionari tampoc) per descobrir i defensar els interessos comuns.

Hom pot concloure que les comunitats locals, construïdes mitjançant l'acció col·lectiva i mantingudes a través de la memòria col·lectiva són fonts específiques d'identitat, normalment com a reaccions defensives contra les imposicions del desordre global i el canvi de ritme, més ràpid i incontrolable, provinents de la societat xarxa actual. Fent ús de les paraules de Castells (1997, p. 88) les identitats territorials són refugis, sí, però tampoc són paradisos.

Certament la necessitat de construir, descobrir i fins i tot defensar aquests interessos comuns, a la què Castells al·ludeix en les formes de construir les identitats, no es troben lluny de les aproximacions a la identitat fetes des de postures fenomenològiques de la psicologia social. Em refereixo fonamentalment a les tres idees ja apuntades: la consciència de si, la consciència d'agència i la narrativa d'un mateix. Especialment aquesta última, pel que fa a la forma de construir, socialment, el fil argumental, la història o la continuïtat temporal de les vicissituds del territori que la comunitat desenvolupa i manté. Però «narrar» no és només aplicable als llocs, més aviat és pot entendre com una necessitat humana del procés de comprensió de la realitat.

Altra qüestió és també la d'analitzar la forma en que el propi context sociohistòric¹⁸ configura aquesta manera de comprendre la realitat i les societats o inclús com es construeix i es representa la realitat, com ha versat l'orientació discursiva de la psicologia interessada pel procés de construcció de textos (Edwards, 1996; Edwards i Potter, 1992; Potter, 1998; Potter i Wetherell, 1987) i els recursos retòrics (Billig, 1987, 1991).

¹⁸ Un antecedent principal de la idea de l'evolució històrica de les societats, és l'aportació del filòsof napolità Giambattista Vico amb la seva obra *Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni*, publicada l'any 1725, on mostrà el paper agent de les idees en la història.

A través de la noció de narració que estic utilitzant em vull referir a la connexió entre els esdeveniments, que les persones fem per donar sentit als fenòmens. Aquesta connexió no és sinònim de causalitat en el sentit determinista, com diu Vázquez (2001, p. 124), per a qui quan fem memòria «proporcionem un sentit al passat que es manifesta conferint continuïtat a les discontinuïtats que s'han produït». Com Vázquez (2001, p. 123), entenc que «la continuïtat ha de ser entesa com un procés contingent, emergent, relacional, discontinu i dialèctic, on l'atzar i la pertorbació ostenten un paper preponderant». Tornarem a veure la importància que té la idea de la continuïtat, com també la qüestió de la diferència, en la majoria dels desenvolupaments teòrics sobre la identitat i els llocs (entre d'altres, Twigger-Ross i Uzzell, 1996 i Devine-Wright i Lyons, 1997; els quals adopten el model d'identitat de Breakwell, 1986, 1992). Aquests aspectes també són apuntats per Vázquez (2001, p. 123) en una cita de Mead (1929, p. 53): «La connexió (entre esdeveniments) implica a la vegada identitat i diferència, i ho implica en la identitat que condiciona el que segueix.»

En certa manera la conducta només s'entén com la història de la conducta, com expressava Vigotski (1978/1996, p.28) fent-se ressò del seu coetani P.P. Blonski, per destacar la importància del context històric de la conducta. D'aquí es pot derivar que el comportament només s'entén a través de la narració dels resultats de les accions (els productes, els signes), darrera dels quals hi ha les intencions i els significats contextualitzats, que són el que donen el sentit del resultat. Entenent que l'espai físic, com ara el barri, pot entendre's com un dipòsit d'aquests significats (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983; Valera i Pol, 1994); la importància no recau en allò físic (les marques o senyals, la distribució de l'espai, les característiques físiques en si) sinó en el que hi ha darrera o el que expressa, significa i simbolitza (Cooper Marcus, 1992; Riley, 1992). Però tant si la discussió versa sobre si és cap a l'espai en sí al que ens vinculem, o bé és cap al significat que expressa aquest espai —disjuntiva que possiblement provingui d'un plantejament dicotòmic evitable, si el debat es planteja de manera compatible—, una qüestió prèvia és la d'aclarir a que ens referim amb la narració de l'espai.

3.3.1. La narració dels espais i el paper de la memòria

Considero la narració com una construcció del passat i com una forma d'expressar la continuïtat. Potter (1998, p. 216) ressalta la prominència de la noció de narració en ciències socials i, particularment, en psicologia, fent esment de les aportacions de Bruner (1991), a través dels seus *actes de significat*, i les contribucions de Gergen (1996), Polkinghorne (1988) i Sarbin (1986). De manera especial també distingeix el teòric de la història Hayden White (1973, 1978), de qui Potter (1998, p. 216) extreu que «fer història és una combinació de descobrir fets i produir narracions que donen sentit a aquests fets». Finalment dona un altre sentit en que s'empra la noció de narració. Al·ludeix a la «metanarració» de l'autor francès Lyotard (1979/1984), qui d'aquesta manera fa referència a «com comprem el món i legitimem les nostres versions d'aquest, [...] com a contrast al coneixement abstracte o teòric produït per la ciència» Potter, 1998, p. 122).

Imbricada dins la narració, es troba la qüestió de poder «tenir veu» en la construcció de les narracions, que altrament ens situa en les relacions de poder i en la relació entre el saber i el poder —com un efecte del discurs, el qual crea objectes i subjectes—, i que tant interès ha despertat entre els autors adscrits a la tradició postestructuralista, degut a la influència del filòsof Michel Foucault (1972, 1976, 1979) i la seva metàfora dels «règims de veritat». Un dels elements de la societat actual, que apareix en el discurs envers la relació entre global i local, és la diferent possibilitat de cada una de les «veus» (grups, societats) per poder construir aquestes «narracions» de la realitat, com una de les moltes conseqüències es deriven del tipus de globalització dominant. És l'asimetria de la globalització, que a uns fa globals i actius i a d'altres locals i passius (Bauman, 2001) i que Robertson (1992, 1995) ho expressà mitjançant el terme «glocalització». Una asimetria que es recolza en la forma del sistema econòmic preponderant (globalitzat i globalitzador) com expliquen Fernández, Etxezarreta i Sáez (2001). En aquesta línia, alguns autors (Harvey, 1989; Lyotard, 1979/1984; Giddens, 1995; Bauman, 2001) han versat sobre la societat contemporània, la qual han caracteritzat a partir de la distorsió de l'espai i del temps, a més de la fragmentació i la coexistència, en una constant tensió, de diverses «narracions».

Amb un èmfasi cap a l'individu i la formació del seu caràcter, en el sentit d'orientació ètica, el sociòleg de Xicago Richard Sennett (1998/2000), actualment a la *London School of Economics*, ha incidit també en la qüestió de la facilitat o, més adequadament, en la dificultat per poder «llegir» aquestes narracions, però més que dels espais, del treball. Sennett mostra quins són els efectes que les noves formes de producció tenen en el caràcter de les persones a través del treball, com un dels configuradors de l'ordre social.

A partir de la flexibilitat, com a trampa per implantar nous controls, i la incidència que té sobre l'acte d'assumir riscos, l'autor destaca la dificultat per entendre el treball i de poder-se orientar en les relacions laborals. Sennett ressalta de la il·legibilitat actual del treball, la manca de vincle a les tasques particulars i la confusió, originades més aviat per la manca de llegibilitat emocional que no pas operacional —això és, sí se sap que s'ha de fer a la feina, però no gaire perquè. Referint-se a la manera totalment automatitzada de fer pa, en un exemple que a alguns els semblaria clarividenc per explicar perquè ja no té el sabor d'abans, diu dels treballadors: «El treball ja no els resulta llegible, en el sentit de que ja no comprenen el que estan fent.» (Sennett, 2000, p. 71). Però matisa l'autor que més que per l'alienació, en el sentit marxista del terme, «el seu (dels treballadors) sentit de la vida quotidiana en el forn es troba marcat per la indiferència» (Sennett, 2000, p. 73).

Com a forma contrària, subratlla dues capacitats del caràcter per fer front al nou capitalisme, «que es manifesten a Davos (la reunió hivernal dels líders de l'economia i la política, al poble suís d'aquest nom, i que el 2002 es celebrà a Nova York) entre les persones que de veritat se senten còmodes en el nou capitalisme»: desprendre's del passat i la seguretat necessària per acceptar la fragmentació (Sennett, 2000, p. 65). Llevat d'aquesta minoria, —l'elit que sí disposa de la capacitat de la planificació reflexiva per a construir un sentit d'identitat, seguint l'argument de Castells (1997, p. 33)—, per a gran part de la gent, més aviat, la situació ve dibuixada per la manca de continuïtat “narrativa”, això és, per la dificultat en poder construir un fil argumental que vagi del passat al present i que permeti una lectura orientadora vers el futur.

En un altre lloc, Sennett (1998) argumenta com el capitalisme modern estimula la idea que la memòria és una possessió privada, ja que mentre els individus desitgen capacitar-se en el sentit de donar-se poder (*empower themselves*), recreant les seves històries, les grans corporacions s'estan dissociant del seu passat institucional. Per a Sennett (1998), el refer-se de les experiències negatives requereix el seu record de manera col·lectiva, mentre que l'estructura econòmica corporativa de les societats modernes limita l'eficàcia terapèutica d'aquestes memòries compartides. Es refereix Sennett a la memòria com a pràctica social, aspecte que Vázquez (2001) ha argumentat extensament, com veurem a continuació.

Pel que fa a l'atenció sobre el paper de la memòria que mostra Sennett (1998), és suggeridor destacar el seu interès per la manera en que els espais urbans són modelats per les experiències de la gent i les formes de viure. Es troba aquí un argument per a comprendre com es transformen els espais, a través de les experiències i les accions que la gent hi realitza, i la seva relació amb la idea de sentir-lo com a propi o aliè, com es tindrà oportunitat de veure quan s'exposi l'abordatge teòric de l'apropiació. Com un aspecte paral·lel i definitori de la globalització, Bauman (2001) destaca el que anomena l'esfondrament dels espais públics tradicionals, com espais de discussió i on es genera el sentit i es negocien els significats, els quals són substituïts per espais de creació privada, destinats a ser objecte de consum.

La manca de continuïtat narrativa abans al·ludida és propera també al que Vázquez (2001) anomena la substitució de la noció de successió per la d'exposició, referint-se a un dels efectes de les tecnologies de la imatge i la informàtica, donat que «...amb la televisió i les noves tecnologies, el que importa és la mirada, no l'experiència» (Vázquez, 2001, p.63), fent-se ressò de Paul Virilio (1995, 1997) qui esmenta que un dels efectes de la societat tecnològica és la pèrdua del relat del trajecte i de la possibilitat d'alguna interpretació. El temps i també l'espai són suplantats així per interconnexions que permeten una relació en

temps real.¹⁹ Apareix una nova concepció del temps i de l'espai (Bauman, 2001; Giddens, 1995). «Per a alguns, és l'auguri d'una llibertat sense precedents respecte als obstacles físics i d'una habilitat desconeguda per a moure's i actuar des de la distància. Per a d'altres, presagia la impossibilitat d'apropiar-se i domesticar la localitat, una localitat de la qual tenen poques possibilitat d'alliberar-se per a traslladar-se a un altre lloc. Quan “les distàncies ja no volen dir res”, les localitats, separades precisament per distàncies, també perden el seu sentit» (Bauman, 2001, p. 54).

Citant a Thompson (1997): «l'experiència de simultaneïtat es va separar (a partir de l'aparició de les telecomunicacions) de la condició espacial d'un lloc comú. Fou possible experimentar esdeveniments de manera simultània malgrat el fet que succeïssin en llocs espacialment llunyans» (Vázquez, 2001, p.63). Pel que fa a l'espai, les teletecnologies, segons Virilio (1995) reclamen d'una reacció immediata, per mor de la generació de novetat a cada instant —és l'acceleració i la velocitat—, el que no permet gaire marge per a la resposta reflexiva compartida. Utilitzant la terminologia de Virilio, Vázquez ho expressa com «el pas d'un “espai tòpic” de l'experiència directa, a un “espai teletòpic”, allunyat del lloc on estan succeint els esdeveniments» (Vázquez, 2001, p.63). Coincideixo en els dubtes que expressa Vázquez (2001), envers la gairebé impossibilitat d'interpretació i la pèrdua de la seqüenciació dels relats, que es deriven d'aquest “panorama” dibuixat per Virilio. Si més no, els éssers humans ens resta la capacitat reflexiva, malgrat en la societat tecnològica o de la informació no tingui el vent al seu favor, només cal guaitar els discursos que se situen en el marge de qualsevol ordre social dominant per poder trobar alternatives.

Amb una argumentació propera, Castells (1997) parla de dues lògiques de l'espai: els *espais de fluxos* (de la societat xarxa) on es donen la majoria dels processos dominants, els que concentren poder, riquesa i informació; i els *espais de llocs*,

¹⁹ En aquest sentit, en un article aparegut al diari El País, Vicente Verdú argumentava la següent cronologia de la noció del temps. En un principi els cicles de treball i descans eren regits per la Natura o Déu; això fou seguit pel temps regit pel rellotge en el capitalisme de producció. Del temps cronològic es passà, sense anul·lar-lo, a mitjans segle XX, al temps efímer de la societat de consum, regulat per la Moda, i d'aquí a l'actual «...temps en apogeu (que) és la instantaneïtat i el seu reglamentador (que) és la Transmissió; la Transmissió en viu i en directe» (Verdú, 2001).

que és on es construeix el sentit social, això és, el de la interacció social i la organització institucional, ja que l'experiència i el sentit humà necessita d'aquesta base local. Rau aquí també una de les argumentacions que utilitza el sociòleg i urbanista Jordi Borja, juntament amb Castells, per explicar la relació entre allò local i allò global (Borja i Castells, 2000). El problema actual, per a Castells (1997), es dona quan la construcció del sentit social es desplaça de l'*espai de llocs* cap a l'*espai de fluxos*. En la meua opinió, aquesta manca de "control", apuntada per Castells, el desplaçament de l'espai "tòpic" a "teletòpic" que diu Virilio, també té incidència en l'apropiació i la desapropiació de certs espais urbans com ara el barri i la ciutat. Es pot considerar que aquesta és també una de les lluites que els veïns de la Trinitat Nova porten a terme, la reivindicació i la construcció del control sobre el propi barri, que a partir de les narracions de la història del propi barri és i ha estat de cabdal importància en la construcció de la memòria del barri.

El canvi en la concepció de l'espai, que des dels arguments de la postmodernitat, la globalització i la societat de la informació he anat insinuant, es poden resumir, sota el risc de simplificar massa, en la línia apuntada per Gustafson (2001a, p. 5), qui suggereix l'existència de dues postures principals. D'una banda existeix la posició que postula que les relacions (amb les persones i amb els espais) esdevenen menys estables —la flexibilitat apuntada per Sennett (2000)—, més mediatitzades per les tecnologies de la comunicació i per la informació i més desencaixades del seu context local (Meyrowitz, 1985; Giddens, 1995; Hay, 1998). Des d'aquesta argumentació, és evident la cada cop major irrellevància dels llocs específics, d'allò local, i la producció del que s'anomena *placelessness* o la manca de sentit de lloc. Són els «no llocs» (*non-lieux*), com titulava l'antropòleg Marc Augé (2000) els espais sense marques i que tampoc marquen qui els habita.

D'altra banda, continua Gustafson (2001a, p. 5), alguns autors (Robertson, 1992, 1995; Robertson i Khondker, 1998; Beck, 1998) raonen que la «globalització porta localització i que són les formes en que les persones es relacionen amb els llocs —mobilitat/cosmopolitisme o immobilitat/localisme— les que esdevenen una

expressió important de l'estratificació social (Albrow, 1997; Bauman, 2001; Castells, 1997; Hannerz, 1996;). És aquest l'argument de Manuel Castells quan es refereix a la capacitat de la planificació reflexiva que sí disposa l'elit, ja comentada anteriorment. Segons el meu parer, en una i altra postura, l'aspecte rellevant són les relacions de les persones amb els espais, tant per la seva forma com pel seu context (amb més o menys participació local i amb més o menys estabilitat). Unes relacions que són objectivades mitjançant els usos, la significació i la narració dels espais. Per aquest motiu, la memòria, en tant que construcció social, és un aspecte principal.

En definitiva i seguint la línia argumentada per Fèlix Vázquez (2001), qui ha publicat un curós i plaent llibre sobre el tema, la memòria és construcció conjunta i és acció social, el que es contraposa a la visió de la memòria com a capacitat individual, dominant en psicologia. Vázquez mostra els diferents sentits de la memòria, per explicitar que l'entén «...com el procés i el producte construït a través de les relacions i les pràctiques socials, on el llenguatge i la comunicació tenen un paper fonamental» (Vázquez, 2001, p.27).

Malgrat el tractament dominant en psicologia ha consistit en entendre la memòria com un procés de caire individual i mental, des de l'enfocament psicoanalític — centrats en els mecanismes de la repressió— fins al cognitiu, l'autor remarca l'existència de formulacions de caire netament socials. En aquest sentit Vázquez (2001, p.42) menciona les aportacions de Bartlett (1932/1995), Blondel (1928/1946), Halbwachs (1925/1994, 1941/1971, 1950/1968), Janet (1928), Mead (1929) i la tradició sociohistòrica soviètica encapçalada per la famosa "troica" formada per Vigotski (1934/1987, 1978/1996), Leontiev (1959/1983) i Luria (1976/1980) a més d'altres autors. L'empremta d'alguns d'aquest autors soviètics serà visible quan, algunes planes més avant, s'abordi l'origen del concepte d'apropiació.

Vázquez (2001) també destaca la perspectiva de les Representacions Socials (Moscovici, 1984) en la qual un dels aspectes claus que menciona, pel que fa a la conservació i la transmissió de la memòria, és la pertinença social. El grup dona,

en paraules de Jodelet (1993), els marcs i els puntals de l'estabilitat de la memòria (Vázquez, 2001, p. 49). Es aquí, doncs, on l'espai, igual que el llenguatge o l'escriptura, pot veure's com una més de les seves manifestacions, on roman la memòria (l'adjectiu de social és redundant), això és, la reconstrucció del passat des del present per albirar el futur, com diu Vázquez (2001). L'espai pot entendre's com a dipòsit de la memòria i de la identitat dels grups, pel que té de referència i/o pertinença per als grups. Aquest aspecte és el que abordaré a continuació.

3.4. L'interès pel lloc

Una de les primeres aportacions dins la psicologia ambiental on es destaca la importància del lloc és amb David Canter (1977) per al qual el lloc és la unitat d'experiència ambiental i el resultat de les relacions entre les accions, les concepcions i els atributs físics (Uzzell, Pol i Badenas, 2002). Més recentment, Canter (1997) suggereix quatre facetes interrelacionades del lloc: la diferenciació funcional, els objectius del lloc (les concepcions del lloc), l'escala d'interacció i els aspectes del disseny (Gustafson, 2001a). Però el lloc també ha estat objecte d'interès de forma molt variada i per part de diferents disciplines, algunes d'aquestes aportacions han tingut major o menor incidència en l'àmbit psicoambiental.

Des de l'àmbit de l'arquitectura, Josep Muntañola (1973/1996, 1980, 2000) ha reflexionat sobre la noció del lloc i el seu desenvolupament atenent a plantejaments piagetians. El desenvolupament de la noció de l'espai es troba també en les aportacions del geògraf David Stea (Stea i Blaut, 1973; Stea, Elguea i Blaut, 1997), encara que matisant les teories piagetianes clàssiques del desenvolupament cognitiu. Des de la geografia també és de cabdal importància la noció de lloc, i coetània amb la de Canter, elaborada per Relph (1976) amb un punt de vista més fenomenològic, com ja hem vist abans. Relph menciona tres components dels llocs: l'escenari físic, les activitats i els significats.

D'acord amb Gustafson (2001a), certament malgrat varií la sensibilitat en les seves aproximacions, es poden establir certes similituds entre els elements bàsics dels llocs proposats per Relph i Canter. La concepció fenomenològica del lloc en Relph —criticada també per la seva manca de definició (Stefanovic, 1998, esmenta la crítica de Rapoport, 1994)— és particularment interessant per la relació dialèctica que proposa entre el que anomena *outsideness* i *insideness*. El que podríem traduir aproximadament com fora (*outsideness*) es refereix als sentiments d'alienació i separació d'un entorn al qual un no se sent pertànyer. Mentre que l'altre component complementari (*insideness*) comporta la inconscient immersió en el lloc (Stefanovic, 1998).

Des d'un punt de vista sensible a la geografia, per a Hay (1998, p. 6) «el lloc inclou l'àrea que la persona recorre de manera rutinària o que n'és conscient de manera detallada, com és el cas d'una regió metropolitana, una ciutat i els seu envoltant, una petita vall, una petita illa o una comarca (Tuan, 1975; Hay, 1986)». Hay (1998, p. 6) afegeix que «quan els vincles afectius amb el lloc són estudiats en un context social, el lloc és valorat com a “centre de valors sentits” (Eyles, 1989), un “camp del que tenir cura” (Tuan, 1974b) o un “camp social” contenidor de significats compartits (Stokols i Shumaker, 1981). [...] Si una persona resideix en un lloc molt de temps [...] aleshores desenvolupa un “sentit de lloc”, que el fa sentir com a casa i segur, amb sentiments de pertànyer al lloc el qual és una àncora per a la seva identitat (Hay, 1986, 1988, 1990). De manera diària o periòdica, el contacte (físic) amb el lloc és necessari per mantenir el sentit de lloc, de la mateixa manera que per mantenir altres relacions, si no és així, el sentit de lloc esdevé més de caire nostàlgic».

Per a Hay (1998) la mobilitat residencial i la rapidesa dels canvis provocada per el desenvolupament econòmic i les migracions matisen la forma dels llocs on es desenvolupen les nostres vides. En aquest sentit Hay remarca l'estratègia d'establir vincles amb tipus determinats de llocs, que Feldman (1990) considerà en el que anomenà identitat d'assentament (*settlement identity*). Hay (1998) també ho considera pròxim als conceptes de dependència genèrica de lloc (*generic place dependence*) descrit per Stokols i Shumaker (1981) i el principi de

continuitat de congruència amb el lloc (*place-congruent continuity*) proposat per Twigger-Ross i Uzzell (1996). Encara que els vincles amb els llocs poden enfortir-se també entre les persones que es muden de manera freqüent. Hay (1998) menciona les aportacions de Rowles (1983) basades en el paper de la memòria personal referida a la llar i els barris, la qual és un factor principal en el desenvolupament d'una autobiogràfica implicació en el lloc (*autobiographical insideness*).²⁰ Hay (1998) també considera aquesta argumentació molt propera a la dependència geogràfica de lloc (*geographic place dependence*) de Stokols i Shumaker (1981) i a la continuïtat de referència amb el lloc (*place-referent continuity*) de Twigger-Ross i Uzzell (1996).

Dins aquesta producció teòrica, el punt de vista de la qual es desenvolupa envers el concepte de lloc, la pròpia aportació de Robert Hay (1986, 1988, 1990, 1998) mereix ser recalçada, fonamentalment per l'accent en el caràcter processual del ja mencionat sentit de lloc (*sense of place*). Hay (1998) el distingeix del concepte de lligam amb el lloc o *place attachment* (Altman i Low, 1992) pel seu èmfasi en el context social i geogràfic dels vincles amb el lloc. Hay (1998) considera el sentit de lloc com un procés, com un desenvolupament continu, com així es desprèn dels tres contextos interrelacionats (estatus residencial, estadi vital i vincle adult), proposats en la seva anàlisi d'una mostra de persones a la regió de Banks Peninsula, a Nova Zelanda, mitjançant entrevistes en profunditat. La finalitat de la seva recerca, a més d'explicativa és també comprensiva, raó per la qual emprà mètodes d'anàlisi fenomenològics, etnogràfics —fent ús de la reflexivitat— i estadístics.

Per a Hay (1998) el sentit del lloc que les persones desenvolupem amb uns espais determinats ve contextualitzat pel que anomena el seu estatus residencial, en el sentit que el vincle és diferent (superficial, parcial, personal, ancestral o cultural) segons el tipus de connexió amb el lloc (per exemple: turista o treballador/a temporal; propietaris de segones residències; persones immigrades; oriünds amb arrels o nadius amb arrels i vincles espirituals —maoris—). Però el

²⁰ Es deriva del concepte *insideness* de Relph (1976).

sentit de lloc, a més d'expressar-se en funció l'estatus residencial, també es desenvolupa segons l'etapa del cicle vital en que un es troba.

Atenent algunes aportacions de la psicologia evolutiva i en especial de les visions psicodinàmiques d'Erikson (1982) i Vaillant (1993), Hay (1998) apunta els diferents vincles amb els llocs, en funció de les característiques de l'estadi vital en que la persona es troba (la infància, l'adolescència, la primera etapa adulta, l'etapa adulta, la maduresa i la vellesa). Els sentiments de seguretat i la manca de consciència dels llocs, habitualment no gaire lluny de la llar, conformen el que Hay (1998, p. 17) anomena estadi embrionari del sentit de lloc durant la infància. La major independència i l'èmfasi en la vida social de l'adolescència matisen l'establiment de la identitat durant l'adolescència. En aquesta etapa, segons l'estatus residencial, el sentit de lloc es configura d'acord amb un sentit ancestral del lloc, el qual prové de créixer en una societat tradicional i rural, on els joves ja preveuen que la seva vida romandrà en el mateix lloc (la granja) i en una determinada posició social en la comunitat, o de manera diferent en el cas de mudar-se de lloc en aquest estadi, amb més o menys dificultats derivades per la reubicació (Hay, 1998, p. 18).

El major arrelament, amb forts vincles socials i el compromís de continuar en el lloc, dibuixen el context de desenvolupament del sentit del lloc en l'edat adulta. En la vellesa, quan decreix la mobilitat i la participació en la comunitat, el sentit de lloc es fonamenta més en la història, vinculada amb la pròpia longevitat i orientació. És quan les persones més diuen sentir-se part del seu lloc, assolint la culminació del desenvolupament del sentit de lloc (Hay, 1998, p. 20).

El tercer element contextual analitzat per Hay (1998) té a veure amb el que s'anomenen teories del vincle (*attachment*) en l'etapa adulta (Ainsworth, 1982, 1991; Marris, 1982; Parkes i Stevenson-Hinde, 1982, 1991; Weis, 1991) i el concepte de dependència (Memmi, 1984) —una aplicació del qual es troba en els grups d'ajuda mútua com ara *Alcohòlics Anònims*, i el principi terapèutic de l'ajudador (Riessman, 1965)—, l'antecedent principal de les quals són les teories sobre els vincles materno-filials (Ainsworth, Blehar, Waters i Wall, 1978; Bowlby,

1969, 1973, 1980). Hay (1998) considera pertinent copsar la manera com els vincles de caràcter recíproc desenvolupats durant la vida adulta (festeig, matrimoni sense i amb fills, emancipació dels fills —niu buit—, jubilació, enviduar) enforteix els lligams amb els llocs i entre els membres de la parella.

Hay (1998) mostra, en la seva àmplia recerca, que el que permet entendre el desenvolupament del sentit del lloc és la combinació de l'estatus residencial amb l'estadi del cicle vital, a més del desenvolupament del vincle adult. Hay (1998) també relaciona els vincles del lloc amb la identitat, qüestió que ha estat desenvolupada no tant per la geografia i si més per la psicologia ambiental, com veurem a continuació.

3.4.1. La identitat i el lloc

Que el lloc tingui un lloc en la teorització sobre la formació de la identitat no és una noció nova. Una referència obligada en aquest sentit és l'aportació de Proshansky i col·laboradors (Proshansky, 1976, 1978; Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983; Proshansky i Fabian, 1987) amb la ja seva cèlebre identitat de lloc (*place-identity*). Com han fet veure Valera i Pol (1994) això és, «una subestructura de la identitat de *self* (que) consisteix en un conjunt de cognicions referents a llocs o espais on la persona desenvolupa la seva vida quotidiana i en funció dels quals l'individu pot establir vincles emocionals i de pertinença a determinats entorns. [...] Aquest “dipòsit cognitiu” que configura la identitat de lloc —del qual, segons Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983), l'individu no és conscient excepte quan sent la seva identitat amenaçada— permet a la persona reconèixer propietats dels entorns nous que es relacionen amb el seu “passat ambiental”, afavorir un sentit de familiaritat i la percepció d'estabilitat de l'ambient, donar indicis sobre com actuar, determinar el grau d'apropiació o la capacitat per a modificar l'entorn i, per últim, afavorir un sentiment de control i seguretat ambiental» (Valera i Pol, 1994, p. 8-9).

Valera i Pol (1994) coincideixen en destacar algunes de les funcions que més tard Devine-Wright i Lyons (1997) definien, en una manera funcional, la identitat de

lloc: reconeixement, significat, expressió, mediació del canvi i ànsia-defensa. Encara que una de les coincidències que també serà freqüent en la majoria de conceptes que donen compte de la relació entre la identitat, els llocs i les persones és la continuïtat temporal de la persona a través dels llocs. En altres paraules, la narració dels llocs entesa com una reconstrucció social constant, d'on la memòria, entesa com a significats compartits, és una pràctica més, a través de la qual s'expressa també la formació de la identitat (Cooper Marcus, 1992; Chawla, 1992; Devine-Wright i Lyons, 1997; Feldman, 1996; Fried, 2000; Jacobi i Stokols, 1983; Lyons, 1996; Rubinstein i Parmelee, 1992; Twigger-Ross i Uzzell, 1996).

En relació amb el que anomena la memòria ambiental i fent al·lusió a diferents estudis, Cooper Marcus (1992) examina com són els llocs significatius de la infància que són recordats per joves; la forma en que es reproduïxen aquells escenaris significatius de la infantesa en llars d'adults o, per contra, com també es retorna a problemes de la infància no resolts; a més de quina és la significació de la llar quan es fa memòria en la vellesa. Les conclusions elaborades a partir de diferents estudis realitzats al llarg de la seva experiència, on les tècniques utilitzades són habitualment les entrevistes i el que anomena autobiografia ambiental —tècnica també utilitzada per altres autors (Chawla, 1992; Pinheiro, 1998), que consisteix en requerir un relat dels llocs o ambients de la infància que es recorden— porten aquesta autora a afirmar la reverberació d'una sèrie de temes al llarg de tots els estudis: el control, la manipulació i la continuïtat dels llocs. Això és, «...la qüestió d'obtenir control sobre l'espai en relació a sentir de manera positiva l'auto-identitat; la qüestió de la manipulació, de donar forma, de decorar l'espai per crear un escenari de confort psicològic, el que es connecta amb la identitat o el benestar personal; i la qüestió de la continuïtat amb els llocs significatius del passat, de forma que el sentit de control i d'identitat experimentat en les primeres etapes de la vida es manté mitjançant la reproducció de l'essència d'un passat ambiental significatiu» (Cooper Marcus, 1992, p. 88).

També la memòria és objecte d'atenció per la sociòloga Melinda J. Milligan (1998), qui des de la postura de l'interaccionisme simbòlic, presenta una teoria de

l'aferrament i els vincles emocionals amb els llocs, a partir dels significats atribuïts als espais elaborats a través de processos interactius. Per a aquesta autora, són dos els components interrelacionats en aquests processos: les interaccions passades, això és, les experiències passades associades al lloc —els “records”, explícita Milligan— i les interaccions potencials, és a dir, les futures experiències imaginades i anticipades com a possibles en un lloc —les “expectatives”.

El paper de la memòria i la continuïtat es desprèn del «passat ambiental» de l'individu que es troba en la base de la identitat de lloc proposada per (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983, p. 59), això és, «els llocs, els espais i les seves propietats, les quals han servit com a instrument en la satisfacció de les necessitats biològiques, psicològiques, socials i culturals de l'individu». Esbrinar com es relacionen aquests i d'altres aspectes es troba en el fonament de la recerca teòrica en aquest àmbit.

La necessària clarificació de la relació entre la identitat i els llocs (Devine-Wright i Lyons, 1997; Krupat, 1983; Low i Altman, 1992; Twigger-Ross i Uzzell, 1996), ha estat analitzada per diferents disciplines, que si bé a suposat un enriquiment d'idees entre diferents camps, també ha provocat l'ús de diferents conceptes o fins i tot dels mateixos de manera ambigua.

Per a Devine-Wright i Lyons (1997) un dels autors que més han influït en la recerca de la relació entre la identitat i els llocs és Graumann (1983). Ressalten de l'autor alemany la seva precisió envers la identificació. Són tres els processos que, d'una manera dialèctica, provoquen la continuïtat i el canvi en la identitat: identificar l'entorn; ser identificat per l'entorn i identificar-se amb l'entorn. La interacció d'aquests tres processos donen lloc, com a principal resultat, a la identitat.

Identificar l'entorn remet als processos cognitius i simbòlics consistents en percebre i «llegir» l'entorn. Ser identificat per l'entorn suposa un dels aspectes de la comunicació i de la interacció a través de l'espai. Permet que els altres ens identifiquin i categoritzin mitjançant els seus propis processos d'identificació. La

identificació amb l'entorn suposa adscriure's a les característiques i els atributs de l'entorn, juntament amb la significació emocional i valorativa que es deriva d'aquesta pertinença.

Per a Twigger-Ross i Uzzell (1996), en la seva revisió sobre el processos entre la identitat i els llocs, aquesta relació ha estat entesa de dues maneres principals, com una identificació amb el lloc o bé sota el concepte de la identitat de lloc. Entès com una identificació, el lloc es considerat com una categoria social més i es regeix per les mateixes regles de qualsevol identificació social dintre de les teories de la identitat social, però aleshores, com que el lloc s'entén com un aspecte ja immers dintre de la identitat social, sovint és ignorat. D'altra banda, seguint el constructe proposat per Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983) i Proshansky i Fabian (1987), la identitat del lloc és un altre aspecte de la identitat, comparable al de la identitat social i que descriu la socialització de la persona amb el món físic. Els processos que operen entre el lloc i la identitat són iguals que els que ho fan entre els grups i la identitat, fruit de llurs concepció del *self*, sota l'estela de Mead. El que no deixà clar Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983), afirmen Twigger-Ross i Uzzell (1996), fou la relació entre el lloc i el *self*, una crítica que ja havia estat posada de manifest per Korpela (1989).

Com que la discussió respecte la relació amb la identitat corre el risc de convertir-se en una dicotomia entre postures més socials o més de lloc, emparant-se en la perspectiva transaccional els autors afirmen que, en lloc de configurar una part separada de la identitat, tots els aspectes de la identitat tenen alguna mena d'implicació amb els llocs (Twigger-Ross i Uzzell, 1996).

Des d'aquest punt de vista Twigger-Ross i Uzzell (1996) es proposen explorar fins a quin punt el vincle amb el lloc pot mantenir i desenvolupar aspectes de la identitat. Defugint del que anomenen limitació de la teoria de la identitat social, degut a que només es considera el principi de l'autoestima, adopten el model de la identitat de Breakwell (1986, 1992, 1993), el qual afegeix tres principis reguladors de la identitat més: distintivitat, continuïtat —de referència i de congruència amb el lloc—, i autoeficàcia. «Breakwell (1986) proposa que la

identitat ha de ser conceptualitzada en termes d'un organisme biològic movent-se a través del temps i que es desenvolupa mitjançant l'acomodació, l'assimilació i l'avaluació del món social» (Twigger-Ross i Uzzell, 1996, p. 206). Afegint que la selecció de la informació que ha de ser acomodada, assimilada i avaluada es regeix pels quatre principis esmentats.

D'acord amb la teoria de Breakwell (1986, 1992), la identitat està conformada per una sèries d'elements personals i socials cada un d'ells amb uns valors associats. La regulació d'aquests continguts i llurs valors depèn de dos processos: l'assimilació/acomodació i l'avaluació. A través del primer procés s'absorbeix la informació nova, a l'hora que es reestructura la identitat existent per a acomodar-la. L'avaluació suposa el re-equilibri del valor, redistribuint-el a la nova informació assimilada dins la identitat. L'activitat d'aquests dos processos, com ja s'ha dit, són guiats per quatre principis: la continuïtat al llarg del temps, la distintivitat, l'autoestima i l'autoeficàcia.

En l'estudi de la relació entre els espais físics i la identitat, per a Valera i Pol (1994) és mitjançant l'aproximació a la teoria de la categorització del *self* de Turner (1987/1990) en que l'èmfasi deixa de ser individual —així consideren el concepte de place-identity de Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983) i la noció de la identitat social de Tajfel (1981/1984)—, per tornar-se més grupal. El principi de metacontrast i els conceptes de saliência i prototipicalitat —derivat d'Eleanor Rosch (1978)—, a més del mecanisme de la comparació social en relació amb la categorització del *self*, extrets de les aportacions de Turner permeten entendre l'espai físic com una categorització del *self*, el que es tradueix en el sentit de pertinença a determinats entorns que són significatius pel grup.

Amb un major èmfasi en la dimensió psicosocial, Valera (1993, 1996a, 1997, amb Guàrdia i Pol, 1998; amb Guàrdia 2002) afegeix a la dimensió física de l'entorn (urbà) la dimensió simbòlica i social. L'argument de Valera sosté que si la identitat social es pot derivar del sentiment de pertinença a un entorn significatiu, com una categoria social més, el procés de categorització espacial es fonamenta en sis dimensions: *territorial*, en tant que límits geogràfics definits; *psicosocial*, en tant

que atribucions atorgades a la categoria; *temporal*, en tant que construcció social de la història comuna; *conductual*, en tant que les pràctiques social vinculades; *social* i *ideològica*. El seu argument es recolza, entre d'altres, en els conceptes d'identitat urbana proposada per Lalli (1992) i el de comunitat simbòlica de Hunter (1987), a més de les aportacions de Stokols i Jacobi (1984) referents a l'orientació temporal dels grups socials vers els entorns.

De forma semblant al proposat per Twigger-Ross i Uzzell (1996), l'orientació temporal entesa en termes de continuïtat amb el passat es també al·ludit per Devine-Wright i Lyons (1997) per analitzar com l'aspecte simbòlic de determinats llocs històrics contribueix a la identitat. Feldman (1990, 1996) destaca la continuïtat dels vincles psicològics amb els llocs a través de canviar arreu de residència. Per a Fried (2000), qui ha estudiat la identitat espacial en comunitats de classe treballadora immigrant, a partir del fenomen de la reubicació (*relocation*), els canvis i les discontinuïtats socials, altrament inevitables, poden fer que les formes del lligam amb el lloc es tornin disfuncionals quan abans no ho eren —referint-se a les dues primeres generacions de comunitats ètniques—, precisament per la persistència en les formes d'aquesta continuïtat en els vincles amb les comunitats. Preocupat per la manera en que el lloc adquireix significat, Gustafson (2001a), menciona quatre factors, dels qual la continuïtat i el canvi s'adrecen en la mateixa línia —la distintivitat i l'avaluació són els altres dos.

Una altre via d'aproximació a la qüestió de la identitat i el lloc és la potencial relació amb alguns dels aspectes ja esmentats envers la concepció de l'espai des dels arguments de la postmodernitat i la globalització. Com ja he exposat abans, la discussió es pot simplificar en dues postures (Gustafson, 2001a). Una és la de la menor estabilitat de les relacions amb els espais, el que porta a la generació dels “no llocs” (Giddens, 1995, Hay, 1998). L'altre incideix en la forma de relació amb aquests —localista o cosmopolita, per exemple— (Beck, 1998; Robertson, 1995), com a expressió de l'estratificació social (Bauman, 2001; Castells, 1997). Tant en una com en l'altra postura, la implicació de les persones envers el seu entorn sociofísic més immediat és un dels aspectes rellevants.

De la reflexió envers la globalització (Bauman, 2001; Beck, 1998) i la crítica relativa al model de desenvolupament socioeconòmic dominant implicat (Fernández, Etxezarreta i Sáez, 2001) també es deriva la qüestió de la seva sostenibilitat (Brandt, 1981; Bruntland, 1987; Cimera de Rio, 1992 [Generalitat de Catalunya, 1995]; Meadows i altres, 1972). En aquest sentit, la relació entre sostenibilitat, identitat i el fet urbà ha centrat l'interès de la xarxa de recerca anomenada Citutat-Identitat-Sostenibilitat (CIS), la qual és objecte d'un número monogràfic en la revista *Environment and Behavior* (Pol, 2002). La xarxa de set equips de recerca coordinada per Enric Pol parteix de l'assumpció que «la sostenibilitat no és possible sense un teixit social vertebrat que permeti a les persones reconèixer-se com a grup o com a comunitat que comparteix trets prototípics i que té assolit un determinat nivell de cohesió social. Això ho anomenem identitat» (Pol, 2002, p. 9).

L'objectiu principal del projecte de recerca CIS és analitzar si les comunitats arrelades al seu entorn i amb una identitat social definida, són més properes a compartir valors que permetin hàbits i comportaments sostenibles, que les comunitats que no tenen un teixit social vertebrat ni un sentit de lligam (*attachment*) amb el seu entorn. Per esbrinar el paper de la qualitat de l'entorn urbà en la formació de les identitats (social i de lloc), cada grup de recerca elegia dues unitats d'anàlisi, una amb una identitat social i de lloc reconeguda i consolidada i una altra que podia ser un assentament recent, podent ser tant amb una baixa o una alta execució urbanística.

El model general d'anàlisi proposat per Pol (2002), contrastat mitjançant sistemes d'equacions estructurals aplicats a les dades generades a partir de qüestionaris, planteja dues vies principals de relació entre la identitat i la sostenibilitat, a les quals s'afegeix la variable satisfacció. Una primera via planteja la identitat entesa com un aspecte subsidiari del procés de cohesió social —el model tradicional en les teories de la identitat social, segons Turner (1987/1990). L'altra via formula la construcció de la identitat a partir de la identificació i els conceptes de saliência i prototipicalitat, seguint la línia de les teories de la identitat social del grup de Bristol (Tajfel, 1978, 1981/1984; Tajfel i Turner, 1986; Turner, 1987/1990). En

definitiva el model proposat (Guàrdia i Pol, 2002, p. 138) consta de tres variables latents exògenes (identificació, cohesió i satisfacció), una variable de segon ordre (identitat) i una variable latent endògena (sostenibilitat).

En la via de la cohesió, la identificació i la satisfacció són variables secundàries, mentre que en la via de la identificació són secundàries la satisfacció i la cohesió. Totes les variables, excepte la identitat, foren mesurades a partir d'indicadors obtinguts de qüestionaris. Els indicadors de la cohesió fan referència al temps que es passa al barri, a la ubicació del lloc de treball i a on es passa el temps d'oci (dins o fora del lloc de residència). La identificació es mesurada a partir de la preferència de llocs representatius de la zona. Un indicador de la satisfacció general, a més d'alguns aspectes relatius als carrers, i el grau d'acord amb un seguit d'afirmacions relatives a la gestió i la concepció del recursos (reciclables o no) i dels residus conformen les variables satisfacció i sostenibilitat (Guàrdia i Pol, 2002).

Els resultats globals de la xarxa CIS confirmen l'objectiu principal, que la sostenibilitat es explicada per l'existència d'una identitat social entre el teixit social. Els factors socioeconòmics i la qualitat urbana dels entorns analitzats afavoreixen la identitat social a través de la identificació.

En definitiva, de forma semblant al que hem pogut observar en les aportacions teòriques esmentades envers la construcció del significat i del simbolisme dels espais, és correcte afirmar que el lloc —a través del significat— genera identitat, com he intentat legitimar a partir de les contribucions exposades en aquest apartat. Resta concretar encara, de quina forma s'ha articulat la identitat amb el lloc, en altres paraules la pregunta és a quines identitats i a quins llocs ens referim (un barri, una comunitat, una regió, una nació, un estat, un continent o el planeta), o més concretament en quina escala (local/global; tangible/intangible...), s'han argumentat aquestes relacions. Exposaré a continuació algunes referències teòriques centrades en el lloc i el seu lligam amb la identitat des de diferents gradacions de l'espai que van de la més global fins a la més immediata, tangible i propera com és el barri, a més de les diferents particularitats en que apareixen

associades algunes d'aquestes relacions entre els llocs i les identitats (com per exemple l'orientació temporal dels grups envers els espais o la sacralització dels espais).

3.4.2. De les identitats globals a les identitats socials urbanes

Lligat als processos de globalització, Mazlish (1997) amplia el concepte d'identitat al context global, des de l'àmbit del que s'anomena psichistòria, com un intent d'aplicar la psicologia —especialment la psicoanàlisi— a la història, un punt de vista que sembla renàixer l'antiga psicologia dels pobles de finals del segle XIX, com un dels orígens de la psicologia social²¹. Un cop apuntat el caràcter dinàmic i complex de la identitat, Mazlish suggereix l'anàlisi de factors com el llenguatge, l'etnicitat, la guerra, la història i el territori en la construcció de la identitat global.

En una línia diferent, més propera al concepte del lligam amb el lloc, Strassoldo i Tessarin (1990) donaven evidència empírica de la coexistència del lligam local amb les interaccions i els sentits del lloc de la postmodernitat. El seu estudi mostra que malgrat la coexistència, els vincles amb els nivells més grans de comunitat (regional, nacional, continental i global) són més febles que el local, com ara el lloc de naixement.

En suma, l'encaix de la identitat global amb les identitats locals es troba lligada als processos de globalització de diferent tipus (econòmica, poblacional, informacional, etc.), globalitzacions que de fet ja configuren l'agenda de les ciències socials en general i en particular de la psicologia social (Pol, 2001a, p. 162). Les aportacions envers la globalització i el sentit del lloc i la identitat desenvolupades per diferents autors (Albrow, 1997; Bauman, 2001; Beck, 1998; Castells, 1997; Giddens, 1995; Hannerz, 1996; Hay, 1998; Robertson i Khondker, 1998; Werlen, 1996) i les constants reflexions envers la contemporaneïtat, on el

²¹ La psichistòria és un intent d'anàlisi de les motivacions històriques per entendre el comportament polític i social dels grups i les nacions, passades i presents, com s'explica en la plana web de l'Institut per a la Psichistòria recuperada d'Internet el 12/02/02 (<http://www.psychohistory.com>). No té res a veure amb la predicció dels canvis socials i històrics de Hari Sheldon, psichistoriador i personatge fictici de la famosa trilogia i posteriors novel·les de la sèrie *Foundation* del polifacètic Isaac Asimov.

segon Fòrum Social de Porto Alegre n'és un exemple, confirmen la possibilitat d'articular el discurs de la identitat de maneres diferents i alternatives.

D'altra banda, proclamar que se n'és d'un lloc sovint és entès en un sentit excloent, fins i tot en termes d'una essència de l'ésser, com diferent dels altres sense solució, el que comporta la seva defensa per por a perdre qui sap quina integritat. Són «les identitats que maten», com titulava l'escriptor Amin Maalouf (1999) el seu assaig envers la denúncia d'aital bogeria, malauradament "globalitzada". No és gens estrany referir-se a les idees de pàtria i de nació quan la identitat es barreja amb l'espai.

Per a Bar-Tal (1993), qui contempla el fenomen del patriotisme des d'una perspectiva psicossocial, les persones, com a membres de grups que som, no només formem la nostra identitat social sobre la base de l'autocategorització, sinó que també desenvolupem certa afecció pel país (lloc) i pel grup, a través del que té a veure amb els sentiments, la lleialtat i la devoció al seu benestar. L'èmfasi de Bar-Tal, a banda d'observar la identitat social des d'un sentit que aplega tant a l'individu com al grup al qual pertany, recau en el fort lligam que la persona estableix, com a membre d'un grup, a la terra i al grup com un tot. Avisa també de les virtuts i dels vicis del patriotisme. Menystenint la ràpida identificació amb el xovinisme, el patriotisme es pot veure com a expressió del vincle dels individus amb el seu grup o país. Bar-Tal (1993; i Staub, 1997) procura aclarir les implicacions positives del patriotisme, el que permet manifestar el sentit amb el qual vol fer entendre el patriotisme: un lligam entre els espais i les persones.

Proper al sentit de patriotisme és el nacionalisme i la identitat nacional com ha versat Kelman (1997), matèria que ha estat objecte d'interès per autors sovint propers a zones geogràfiques on és una qüestió més o menys roent (Ben-David, 1997; Devine, 1994; Devine-Wright i Lyons, 1997; Peteet, 1996; Schnell, 1993; Uzzell i Sorensen, 1993). Paine (1995) discuteix com s'ha construït un sentit de certesa en relació a la diàspora i els àrabs per part del poble jueu, en resposta a l'evocació de la memòria i el seu perill d'incertesa, a través de l'apropiació de l'espai en el seu sentit més directe, això és, en els assentaments de colons a

Palestina i Israel. Aquesta certesa —afegeix l'autor— és troba farcida d'inconsistències i lluites pel control de la narració sionista dins la comunitat jueva, en una regió carregada de múltiples narratives i simbolismes. Per a Paine (1995), qui parteix del concepte de *topophilia* de Tuan (1974a) per abordar la seva anàlisi, la insistència en aquesta certesa, en l'Estat modern israelita, és probablement una qüestió de desafiament en el millor dels casos i d'irredemptisme en el més perillós. Per a Peteet (1996), qui analitza les comunitats de refugiats palestins al Líban, la identitat palestina es dona a través de l'aferrament dels refugiats als locals palestins, l'experiència col·lectiva de l'exili, la ira causada pel desposseïment, la idea del retorn i la resistència.

Tornant a l'Estat d'Israel, Yiftachel (1996) analitza un poble àrab de la regió de Galilea com un exemple del que anomena fenomen de la frontera interna: regions dins d'un estat on una minoria ètnica forma una majoria. A partir de diverses fonts que inclouen des d'entrevistes amb líders àrabs, dades del ministeri de l'interior israelita, fotografies aèries, entrevistes de camp i premsa escrita; Yiftachel (1996) mostra el control del desenvolupament del poble que es manté a través de les polítiques estatals israelites, mitjançant l'apropiació de la terra i l'encerclament amb assentaments jueus. L'autor mostra com aquestes polítiques espacials, que intimiden les regions amb la imatge d'una frontera interna, són excloents i s'emparen en l'expansionisme territorial i la dominació ètnica, el que amenacen el procés de construcció estatal, més factible amb polítiques espacials inclusives.

Izhak Schnell (1993), geògraf també interessat per l'espai àrab a Israel, afirma que hi ha una estreta relació entre identitat i territorialitat, en la seva recerca sobre la percepció territorial dels palestins d'Israel, la qual es belluga entre la identitat cultural i nacional que comparteixen amb els àrabs palestins dels territoris ocupats i la identitat israelita que comparteixen amb els jueus d'Israel.²² Schnell demostra

²² També apunta que «en l'última dècada —referint-se a la dels vuitanta— els palestins israelites havien experimentat una vertiginosa crisi d'identitat, agreujada per les aleshores revoltes en els territoris ocupats. En front de la qual havien hagut de trencar-se cada cop més entre la seva identitat com a ciutadans israelites, concomitant amb els seus esforços polítics per assolir una integració i una igualtat plenes dins la societat israelita, i la seva aprovació de la lluita palestina per a una identitat nacional independent» (Schnell, 1993, p. 422). Malauradament els fets continuen demostrant la vigència de les revoltes i la cada cop major espiral de violència que dificulta qualsevol intent de solució pacífica del conflicte.

com palestins israelites perceben l'espai nacional d'Israel en un sistema jeràrquic de territoris, associats amb diferents elements de la seva identitat. La seva investigació revela com els grups socials desenvolupen percepcions del territori que són una expressió de la configuració de les identitats individuals dins del grup. Els tres nivells d'aquesta jerarquia territorial que més sobresurten són els que s'associen amb la identitat nacional palestina, la identitat com a ciutadans d'Israel i la identitat subètnica, l'última de les quals inclou fortes diferències culturals i d'estatus entre cada un dels quatre grups que la componen.

A partir de les propostes teòriques d'Altman (1975) i Brown (1987) sobre la territorialitat, Schnell (1993) complementa dos aspectes de la identificació proposats per Relph (1976) i que desenvolupà Graumann (1983), encara que no ho mencioni Schnell. La identificació "dels territoris" i la identificació "amb els territoris". És a dir, d'una banda al·ludeix a les formes en que es percebent el territori, el que permet obtenir quina és l'estructura espacial dels territoris que té cada grup subètnic (musulmans sunnites —l'origen dels quals es remunta als pobles anteriors a les construccions dels anys cinquanta—, musulmans sunnites d'origen beduí, cristians i drusos)²³ i, per altre costat, les formes del lligam i el grau del vincle emocional cap als territoris. En aquest últim aspecte recull també l'aportació de Relph (1976) a través dels termes *insideness* i *outsideness*.

El treball empíric constava, entre d'altres instruments, d'una escala per mesurar el grau d'identificació amb quatre tipus de territori (el propi territori palestí israelita, els territoris jueus veïns, altres territoris palestins israelites i altres territoris jueus); un qüestionari amb una gradació de zones que comprenia vuit nivells jeràrquics definits dins el context cultural palestí israelita (el lloc de l'habitatge, el barri, l'assentament, el territori sentit com a casa —*home territory*—, l'àrea funcional —*functional range*—, l'espai palestí israelita, l'estat i la nació) a partir del qual es pretenia mesurar el significat socioespacial atribuït (que anava d'irrellevant fins a alt); un joc de cartes amb els noms d'assentaments els quals havien de ser

²³ La forma espacial percebuda del territori al·ludeix a la manera com els subjectes el dividien en àrees delimitades, atesa la complexa divisió política-territorial d'Israel, que en el moment de l'estudi constava d'un sistema subregional palestí, la resta de regions jueves i els territoris ocupats.

ordenats en dues fases; el dibuix dels límits dels territoris ocupats pels principals grups ètnics (palestins israelites, palestins i jueus) en un mapa que incloïa Israel i els territoris ocupats; a més del record de noms d'assentaments de territoris palestins veïns aplicat en la mostra dels jueus.

Els resultats de la recerca de Schnell (1993) mostren de quina manera, en la societat israelita, els membres d'un subgrup cultural o ètnic poden arribar a identificar-se amb altres grups socials enemics, segons el grau en que excel·leixi (*salient*) tal divisió ètnica, considerada pels membres d'un subgrup, i el grau d'antagonisme entre d'ells. D'on es ressalta que aquestes subidentitats ètniques són expressades a través del territori. A més de com cada una de les tres categories ètniques principals (palestina, israelita i subètnica) són dominants en almenys dos dels nivells jeràrquics (el territori sentit com a casa, l'espai palestí israelita i la nació; l'àrea funcional i l'estat; l'assentament i el territori sentit com a casa; respectivament).

De la recerca d'aquest autor sorprèn que no es mencioni la «teoria de la identitat social del grup», també coneguda com «teoria de la categorització social del *self*» de John C. Turner (1990), donada la proximitat dels arguments de Schnell (1993) al mecanisme de comparació social, al principi de metacontrast i als conceptes de saliència i prototipicalitat, com han destacat Valera i Pol (1994) de l'aportació de l'autor britànic deixeble de Tajfel, en un altre lloc referint-se a la identitat social urbana.²⁴ Si bé la matisació territorial feta per Schnell (1993) enriqueix encara més l'argumentació teòrica de la formació de la identitat.

És precisament des d'aquest vessant psicosocial europeu que Patrick Devine-Wright i Evanthia Lyons (1997) indaguen el paper dels llocs històrics en la construcció de les identitats nacionals a Irlanda, dels quals destaquen el seu significat simbòlic en el manteniment d'una identitat nacional distintiva i la seva

²⁴ Es pot aventurar que la raó de tal ommissió pot ser es degui a l'origen, majoritàriament nord-americà, de les referències teòriques citades, o per la seva formació —doctorat en geografia per la universitat de Clark, Massachusetts— i que com ocorre en tot autor, on s'inclou el doctorant que això escriu, alhora que un crea una mirada també aquesta és limitada i esbiaixada per la pròpia formació i comprensió de les diferents influències acadèmiques rebudes.

funció proveïdora d'un sentit de continuïtat amb el passat. Alhora que aborden, en una síntesi amb força èxit, la revisió d'algunes de les principals aportacions de la literatura científica sobre la relació entre la identitat i els llocs també mostren els principals esculls en aquests intents explicatius del procés pel qual els significats dels llocs contribueixen a la formació i el manteniment de les identitats.

A més de l'observació crítica envers la negligència de la dimensió social en els enfocaments habituals, donat el descuit del paper de la influència social i la cohesió dels grups —afirmen Devine-Wright i Lyons (1997)—, el que més sembla impulsar als autors, en la seva curiositat, és precisament la manca d'explicació del procés en si de la formació de la majoria d'aportacions citades. Per aquest motiu i per entendre com uns llocs —entesos com a «dipòsits de significats específics, records, valors i emocions els quals són compartits pels membres d'un grup» (Devine-Wright i Lyons, 1997, p. 35)—, arriben a ser representatius per a diferents grups i amb maneres diferents, recorren a les aportacions de Lyons (1996) i especialment a la «teoria del procés d'identitat» de Breakwell (1986), a més de servir-se del model de Jacobi i Stokols (1983) sobre la funció de la tradició en els llocs.

Jacobi i Stokols (1983) suggereixen que la tradició emfasitza la importància dels llocs a l'hora d'establir vincles entre les persones i entre els grups i els llocs. Els llocs són els receptacles de les emocions i els valors associats a les tradicions històriques que d'aquesta forma són constituïdes, beneficiant la cohesió dels grups al llarg del temps. Les dimensions de la tradició són cinc: la dimensió temporal, a través de l'impacte del passat en el present i sobre el futur; la referència grupal; el contingut simbòlic, és a dir, els valors i les experiències històriques preservades i recordades; el contingut afectiu o les associacions emocionals amb el lloc i, per últim, el referent objectiu, això és, els usos i les activitats que s'hi mantenen, a més del disseny i la seva configuració.

Un any més tard els mateixos autors (Stokols i Jacobi, 1984) proposaren de forma més àmplia les perspectives temporals que singularitzen la relació entre els grups socials i els llocs. A més de l'orientació temporal tradicional que reflecteix la

història del grup i configura la seva identitat com a tal, els grups poden tendir cap el present la seva orientació temporal, de manera que la relació amb l'espai es pugui particularitzar d'una mera manera funcional, o cap al futur per la seva potencialitat. En suma, i acudint també a Lyons (1996) els autors assenyalen el paper central dels processos socials del record i l'oblit en el manteniment i la reconstrucció de la identitat dels grups, de forma anàloga a l'exposat anteriorment per Vázquez (2001)²⁵ sobre la idea de la memòria com a pràctica social.

D'acord amb la teoria de Breakwell (1986, 1992), els principis de la identitat (distintivitat, continuïtat, autoestima i autoeficàcia) guien el manteniment i la reconstrucció dels records socials en la dimensió grupal (Lyons, 1996). «Els grups percebran com a llocs històrics, en gran part, en la mesura que enforteixin la distintivitat del grup, l'autoestima, l'autoeficàcia, la cohesió i accentuin la continuïtat del passat amb el present» (Devine-Wright i Lyons, 1997, p. 36).

Com que els llocs arriben a ser representatius de manera diferent per a cada grup, per a la seva recerca empírica Devine-Wright i Lyons (1997) escolliren quatre llocs d'Irlanda representatius de diferents èpoques històriques, associades a diferents valors constituents de la identitat irlandesa al llarg del temps (la independència política, els valors celtes i de l'antiga cristiandat, etc.). A partir d'un estudi pilot, on detectaren els principals llocs característics de la identitat nacional, així com els seus valors i sentiments associats, aplicaren a una mostra de subjectes (n=105) un qüestionari on mesuraven mitjançant una escala tipus *Likert* aquells sentiments i valors associats als quatre llocs, a més de la importància de cada lloc per a mantenir una avaluació positiva de la identitat nacional irlandesa. Diferenciaren dos grups principals definits com tradicional i no-tradicional, basant-se en la fluïdesa de la parla del gaèlic i la participació en esports tradicionals i passatemps irlandesos o la seva afiliació a organitzacions d'aquest tipus.

Una de les hipòtesis de la recerca de Devine-Wright i Lyons (1997) era que cada lloc seria representat de manera diferent per cada grup (tradicionals i no-

²⁵ No és casual que els dos autors recorrin, com a referent teòric, a la *Memòria col·lectiva* de Halbwachs (1950).

tradicional). Malgrat no puguin confirmar-la en els quatre llocs elegits pels autors, els resultats sí mostren la diferent manera de fer memòria, i d'aquesta manera de construir identitat, per part de cada grup a través del diferents valors i sentiments associats a cada lloc. A partir de Kearney (1984) diuen que la diferent interpretació dels llocs es basa en la diferent associació amb esdeveniments en el present i de cara al futur (en els grups no-tradicionals) o en la tradició i el passat (en els grups tradicionals). Això matisa el paper de la tradició en els llocs, proposat per Stokols i Jacobi (1983) —si bé, encara que no ho mencionin Devine-Wright i Lyons, més tard, Jacobi i Stokols (1984) replantejaren també el seu enfocament—, en el sentit de fer una passa més enllà i superar la visió estàtica dels llocs, segons el parer de Devine-Wright i Lyons (1997). «Les perspectives social, temporal i simbòlica dels llocs que ha estat desatesa en la literatura, aquí mostra ser un focus d'anàlisi rellevant i ofereix un estimulant potencial per a la recerca. [...] Els llocs semblen actuar com a indicadors per a la memòria social de diferents grups. Aquests records socials sobre el passat nacional donen lloc a determinades emocions i cognicions les quals aporten un valor positiu a les identitats nacionals dels grups.» (Devine-Wright i Lyons, 1997, p. 44).

Un altre aspecte interessant dels resultats de la recerca d'aquests autors és la seva visió dialèctica dels llocs, vinculada als grups: «la "identitat" d'un lloc històric no és un incontrovertible fenomen estàtic —depèn tant de qui és qui s'està representant aquell lloc com de les característiques físiques del lloc. Diferents grups representen els llocs de diferents maneres». (Devine-Wright i Lyons, 1997, p.44). I també és remarcable que subratllin la importància d'incorporar el concepte de lloc dins les teories psicosocials dels processos de la identitat, a més del paper de la memòria envers els llocs històrics com una manera de conèixer com el passat és construït en el present.

Barrejada amb la qüestió de la identitat nacional, es troba en alguns autors la noció de la sacralització dels espais. En aquesta línia Ben-David (1997) mostra com el *tiyul*, una mena d'excursions a peu per espais naturals promogudes per la Societat per a la Protecció de la Natura a Israel, és un exemple de la possessió i de la consagració de la terra. Una forma d'apropiació que tampoc és lluny de la

que es deriva a partir de la càrrega simbòlica de la muntanya, com a forma de conèixer el país, en el nacionalisme català durant l'època franquista com ha fet notar Johnston (1991, 1994) referint-se al Monestir de Montserrat i «els grups d'excursionistes (de muntanya i activitats a l'aire lliure) que es formaren en Catalunya i Euskadi» (Johnston, 1994, p. 376), com a forma de transmetre el contingut cultural entre generacions. És caminant pel país com la natura es converteix en el fonament sobre el què es construeix la legitimitat de l'apropiació de la terra. El que recorda la via enactiva de Bruner o sensoriomotriu en termes de Piaget, com ja apuntava Pol (1994/1996, 1998) fent-se ressò de Sansot (1976). Per a Ben-David (1997), aquesta manera de construir requereix primer separar la natura d'allò social. Aquesta separació estricta permet que “guies” i “excursionistes” sacralitzin la natura, la qual roman com un espai impol·lut sobre el que es pot reconstruir de manera contínua la legitimitat de la seva possessió.

L'estimació de certs espais com a sagrats ha estat objecte d'interès per a Mazumdar i Mazumdar (1993) el quals elaboraren una tipologia de lligams amb els llocs, escenaris i objectes sagrats a partir d'una comparació entre diferents religions. L'emergència de l'aferrament al lloc i de la identitat s'entronca amb la forma com els rituals religiosos connecten les persones amb els llocs i com els llocs, entesos com a escenaris per a la socialització de comportaments sagrats, connecten la gent amb la religió. Un argument semblant, en aquest cas aplicat a espais sagrats en la ciutat, els quals connecten als grups i creen un sentit de comunitat, és l'emprat per Swearingen (1997) en un estudi de cas d'un moviment social a Austin (Texas).

Aquesta “sacralització” també ha estat considerada per Belk (1992) qui analitza el vincle emocional a les possessions en un sentit ampli, que va des de coses tangibles fins a intangibles, des de les més individuals (les parts del cos, la casa, les mascotes, els regals, etc.) fins a les més col·lectives (monuments, herois esportius, mites, peces musicals, etc.). «Aquestes possessions simbolitzen els grups amb històries i futurs que transcendeixen les nostres vides, proveeixen una font fermament ancorada d'identitat i continuïtat» (Belk, 1992, p. 42).

Per acabar aquest recorregut per les diferents gradacions de la identitat vinculada als llocs, i com a recordatori, cal remarcar de nou la referència al concepte d'identitat social urbana referida per Valera (1993, 1996a, 1997; amb Guàrdia, Cruells i altres, 1998; amb Guàrdia i Pol, 1998; i Guàrdia, 2002; i Pol, 1994) que ja he exposat anteriorment. Dintre d'aquesta línia de recerca teòrica, el mateix Valera refereix la identitat urbana proposada per Lalli (1992) en referència a la dimensió psicosocial del concepte. També hem copsat l'anomenada identitat d'assentament plantejada per Feldman (1990, 1996) en relació a la mobilitat residencial, quan no és un espai en concret, sinó més aviat un tipus d'espais els que configuren aquesta identitat.

Com a conclusió de les contribucions empíriques i teòriques envers la relació entre la identitat i el lloc revisades en aquests últims subapartats coincideixo en algunes de les idees que Devine-Wright i Lyons (1997) extreuen de la literatura científica al respecte. En primer lloc es destaca l'èmfasi en el significat de l'entorn com a proveïdor d'un sentit de continuïtat, el que representa un conjunt de significats i símbols amb els quals la persona s'hi pot identificar (interiorització) a més de representar una expressió de la seva identitat (exteriorització). En segon terme es ressalta la negligència dels aspectes socials en la formació de la identitat, passant per alt el rol de l'entorn en la cohesió dels grups i la influència social. En tercer terme sembla necessari per a Devine-Wright i Lyons (1997) una major recerca teòrica, en el seu cas l'argument principal és el de possibilitar que el procés de recerca pugui ser més acumulatiu.

Des del meu punt de vista, la literatura sobre el tema ja apunta alguns dels trets principals que es consideren mancats de teorització i contrastació. Dialèctica, factors temporals, la intersubjectivitat..., són algunes de les claus, el paper de les quals caldria analitzar. Aspectes que per altra banda sí es troben en una altra visió menys majoritària i més discutida durant un temps, que podríem incloure sota l'amplia etiqueta d'enfocaments fenomenològics. Des d'aquest punt de reflexió, podem argumentar i justificar el perquè del retorn a un dels conceptes oblidats pel camí: l'apropiació de l'espai. Abans però, considero pertinent oferir encara un breu apunt del concepte que, en contraposició al de l'apropiació, sí ha

tingut més fortuna i més impacte en les revistes científiques: l'aferrament o lligam amb el lloc (*place attachment*), el qual així i tot també abasta visions fenomenològiques (Low i Altman, 1992).

3.5. El lligam amb el lloc

Dintre de la producció teòrica envers l'anomenat lligam amb el lloc (*place attachment*) es poden establir connexions amb altres conceptes propers (sentiment de comunitat, satisfacció residencial, apropiació de l'espai...). Però m'interessa destacar principalment l'existència i la convivència de diferents aproximacions científiques envers el lligam amb el lloc. Low i Altman (1992) ubiquen l'origen de l'interès pels vincles i les experiències emocionals de les persones amb els llocs a partir d'una sensibilitat fenomenològica. Es refereixen a l'orientació teòrica, amb un major impacte en la geografia i l'arquitectura, i que ja he mencionat al referir-me a l'interès pel lloc, la psicologia del lloc o la fenomenologia del lloc (Relph, 1976; Seamon, 1982; Tuan, 1974a) exposats en l'apartat 3.4.

Però l'interès pels vincles entre les persones i els espais, matisat per l'anomenada sensibilitat fenomenològica, no va arrelar inicialment entre les produccions teòriques envers l'entorn i la conducta, com la psicologia ambiental entre d'elles. La raó que expliciten Low i Altman (1992, p. 2) és que l'orientació dominant en la recerca d'aleshores, de caire positivista, dificultava aital aproximació. Per aquests autors la complexitat del fenomen del lligam amb el lloc admet diversos aspectes que no poden ser entesos de forma fragmentada, raó per la qual entenen la seva visió del fenomen de forma compatible amb el punt de vista transaccional (Altman i Rogoff, 1987), l'orientació contextualista (Stokols, 1987) i els enfocaments fenomenològics i altres punts de vista de caire holístic (Low i Altman, 1992, p. 4).

A continuació mostraré algunes de les aportacions teòriques que s'han interessat pel lligam amb el lloc, destacant eminentment el vincle afectiu i la mesura quantitativa d'aquesta. Aquesta manera de procedir també ens porta a veure certs similituds amb conceptes propers com el sentiment psicològic de comunitat

(Sarason, 1974). El segon aspecte que vull ampliar és el desenvolupament «fenomenològic» —en la línia de l'apuntat per Low i Altman (1992)—, del lligam amb el lloc. La intenció de mostrar aquesta manera d'entendre el lligam amb el lloc és deu al fet de considerar la seva proximitat amb la manera d'entendre el fenomen de l'apropiació de l'espai.

3.5.1. La mesura quantitativa del lligam amb el lloc

Hay (1998) afirma que a la darrereria dels anys setanta la investigació envers el lligam amb el lloc va emprendre una via empírica molt semblant a la desenvolupada pel que anomena lligam amb la comunitat (Hunter, 1978; Kasarda i Janowitz, 1974), consistent en el desenvolupament de models per a descriure el vincle de les persones amb el lloc a partir de l'avaluació dels vincles afectius amb el lloc, des d'un nivell d'anàlisi predominantment individual. El mateix autor menciona, com exemple d'aquests models, la dependència de lloc de Stokols i Shumaker (1981), i on també podem incloure el model de lligam amb el lloc de Shumaker i Taylor (1983). Malgrat no ho mencioni Hay (1998), també és aplicable la seva observació, pel que fa al predomini del nivell individual d'anàlisi sobretot, en el cas de la recerca empírica provinent de la psicologia comunitària, a partir del concepte de sentiment psicològic de comunitat (Sarason, 1974).

Hay (1998) també destaca la mancança, en aquests models inicials, de la importància de l'entorn físic en relació al cicle vital de la persona, a més de les diferents dimensions que componen el lligam amb el lloc. En aquest sentit refereix la precisió introduïda, respecte al sentiment de comunitat, en el seu moment per Riger i Lavrakas (1981) envers l'arrelament (temps de residència, passat i esperat, i tinença de l'habitatge) i el vincle social (sentir-se part del barri, poder identificar entre veïns i persones de fora i nombre de nens coneguts) com a principals dimensions —molt correlacionades— del lligam. La resta de la narració desenvolupada per Hay (1998) respecte el lligam amb el lloc, ens situa en les fites ja repetides per la majoria recopilacions i rehistorificacions del concepte, de manera que apareixen la identitat de lloc de Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983) i la contextualització del lligam amb el lloc dintre del processos de la identitat

(Twigger-Ross i Uzzell, 1996), a més del llibre publicat per Altman i Low (1992), com a referent destacat.

La similitud de les aproximacions empíriques al·ludides a partir de Hay (1998) al referir-se als conceptes de comunitat i sentiment de comunitat mereix un comentari, encara que breu. Recolzant-se en Shumaker i Taylor (1983), Hummon (1992) precisa que la recerca envers el sentiment de comunitat pot dividir-se en tres grans enfocaments: la satisfacció amb la comunitat, el lligam amb la comunitat i la relació de la identitat amb la vida en la comunitat. La satisfacció en la comunitat deu el seu desenvolupament fonamentalment a la tradició en la recerca de caire psicològic i social de la qualitat de vida (Campbell, Converse i Rodgers, 1976; Marans i Rodgers, 1975) a més de l'interès per les qüestions de la comunitat, l'ambient i el sentiment (Guest i Lee, 1983; Shumaker i Taylor, 1983). La dimensió subjectiva o, en altres paraules, el significat de la percepció dels entorns en la satisfacció comunitària ha portat també a la recerca dels aspectes dels entorns locals que són considerats particularment importants (Fried, 1984; Guest i Lee, 1983). Des de la recerca de la satisfacció amb la comunitat, el sentiment de comunitat és entès a partir del procés avaluatiu de la comunitat.

En canvi l'enfocament envers el lligam amb la comunitat s'ha centrat en la recerca de la inversió afectiva i emocional en els llocs, un tipus de vincles, com diu Hummon (1992), que són més profunds que la mera satisfacció. Si l'interès per l'estudi de la satisfacció prové de l'estudi de la qualitat de vida, en el cas del lligam amb la comunitat els antecedents cal buscar-los en les tradicions teòriques de la comunitat i en la sociologia urbana. Hummon (1992) fa notar, en la transformació de les societats urbanes, el declivi de la qualitat de la vida en la comunitat local apuntat pels teòrics socials clàssics —des de Tönnies²⁶ i Marx fins a Weber i Durkheim—, el que també explicarà la necessitat de tornar a la seva cerca (Nisbet, 1953). Algunes recerques han provat de delimitar els factors que expliquen el lligam amb la comunitat, d'entre els quals Hummon (1992) destaca el

²⁶ A Tönnies (1947) es deu la clàssica distinció entre dues formes d'organització social. «Una comunitat (*Gemeinschaft*) de base afectiva i experiencial, lligada a una voluntat "natural" on estar amb l'altre és un fi en si mateix. L'altra (*Gesellschaft*), de base instrumental o racional, realitzada des de l'interès contractual en que el lligam a l'altre només és un mitjà pre assolir uns fins determinats» (Sánchez, 2001, p. 158).

temps de residència en la comunitat i en menor mesura les característiques físiques de l'entorn construït i la percepció subjectiva d'aquests entorns, a més de la divergència entre la tipologia de persones, segons l'edat (Goudy, 1982; Sampson, 1988) i en menor mesura la classe social (Gerson, Stueve i Fischer, 1977, Sampson, 1988).

El major lligam amb el lloc entre les persones que fa més temps que hi resideixen s'explica a partir del paper de la memòria en les experiències significatives viscudes en la comunitat (Sampson, 1988), un paper, el de la memòria, que ja hem vist destacat en un altre apartat d'aquest capítol. També es deriva de la major implicació amb la xarxa social (amistats, entitats a les que es pertany, compra en el barri) el que mostra ser la font més consistent i significativa de vinculació amb el lloc (Gerson, Stueve i Fischer, 1977; Guest i Lee, 1983; Goudy, 1982; Hunter, 1974; Kasarda i Janowitz, 1974; St. John, Austin i Baba, 1986). La implicació en la vida social de la comunitat també ha estat relacionada no només amb el benestar individual sinó també amb la qualitat de vida i la preservació de la comunitat per si mateixa (Ahlbrandt i Cunningham, 1979).

El suport social facilitat per la comunitat redueix l'aïllament (Rubin, 1976) i incrementa la confiança sobre el futur del veïnat (Varady, 1986) i en la confiança amb els veïns, la que es veu augmentada amb el sentiment de comunitat (Unger i Wandersman, 1985). Aquest suport també es troba vinculat amb la satisfacció amb el veïnat i amb el lligam amb el lloc (Christakopoulou, 1999; Fischer, Jackson, Stueve i altres, 1977; Gerson, Stueve i Fischer, 1977; St. John, Austin i Baba, 1986). Contràriament, el baix sentiment de comunitat ha estat vinculat amb sentiments d'aïllament i alienació, manca d'autonomia local i reducció de la implicació en la comunitat local (Glynn, 1981). D'altra banda, Shumaker i Taylor (1983) feren notar que la manca d'equilibri entre les necessitats i els recursos porten a la insatisfacció i inhibeixen el desenvolupament del lligam amb el lloc.

Per últim, la recerca envers relació de la identitat amb la vida en la comunitat procedeix de diferents disciplines sovint, segons Hummon (1992), des de perspectives fenomenològiques i a partir de metodologies basades en l'observació

participant i les entrevistes en profunditat, en lloc de mesures quantitatives. Aquesta línia explora la forma en que la comunitat i l'entorn local es carrega de significats personals i socials i com aquests llocs poden servir a la vegada com un signe del *self* (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983; Rapoport, 1982), aspecte que ja hem vist també en un altre apartat d'aquest capítol.

També és interessant destacar la contextualització històrica i teòrica del sentiment de comunitat elaborada per Alipio Sánchez (2001), en la seva aproximació empírica del concepte. Son dos els elements que destaca Sánchez (2001) del concepte comunitat: el lloc i la relació; els quals es mostren en l'evolució històrica de les diferents conceptualitzacions envers el que Nisbet (1953) nomenava la cerca de comunitat. També destaca Sánchez (2001, p. 160) que en l'àmbit de la psicologia comunitària s'ha passat d'una concepció territorialitzada —la que destaca el lloc— a una més funcional i relacional.

En el seu estudi empíric del sentiment de comunitat, Sánchez parteix de la definició de Sarason (1974) i menciona algunes aportacions destacades que han versat sobre la mesura del concepte, habitualment a través de qüestionaris (Glynn, 1981; Riger i Lavrakas, 1981; Pons, Grande, Gil i Marín, 1996). Els resultats de Sánchez (2001) mostren, mitjançant una anàlisi factorial de les dades obtingudes a partir d'una mostra de població del barri de la Barceloneta de la ciutat de Barcelona, que el sentiment de comunitat s'agrupa en tres factors: la interacció veïnal (on es destaca el tractament i la confiança amb els veïns); l'arrelament territorial (els sentiment de pertinença al barri) i la interdependència (les relacions amb els altres).

Des de la perspectiva psicoambiental, Mari Carmen Hidalgo (1998, Hidalgo i Hernández, 2001) defineix el lligam amb el lloc com «un llaç afectiu que una persona o animal forma entre ell mateix i un determinat lloc, un llaç que l'impulsa a romandre en aquest lloc en l'espai i el temps. La característica més destacada d'aquest vincle és la tendència a assolir i mantenir un cert grau de proximitat a l'objecte que es té el lligam» Hidalgo, 1998, p. 57-58). Hidalgo situa el concepte en relació a d'altres propers. Fa esment al lligam amb la comunitat (Kasarda i

Janowitz, 1974), i el sentiment psicològic de comunitat (Sarason, 1974), agrupant-los pel seu èmfasi en la component social del lloc. També esmenta el paper del lloc com a configurador d'identitat a partir de la identitat del lloc (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983), la identitat urbana (Lalli, 1992) i la identitat social urbana (Valera, 1993, 1997). Per últim contempla la satisfacció residencial —d'on el lligam amb el barri n'és un bon predictor (Amérigo, 1990, 1995)—, l'apropiació de l'espai (Pol, 1996), la territorialitat (Brower, 1980) i la dependència del lloc (Stokols i Shumaker, 1981) per la seva relació amb el lligam amb el lloc.

Hidalgo analitza el lligam amb el lloc en tres àmbits: la casa, el barri i la ciutat, donant evidència empírica que el lligam amb el barri és més feble que en els altres dos àmbits. Una raó donada per Hidalgo és la disminució de les activitats realitzades en el barri. D'altra banda Hidalgo també estudia les dimensions del lloc envers es desenvolupa el lligam, que a més de social també és física, i els estils del lligam —segur i evitant—, a partir de la comparació amb els estils del lligam adult. Per a la seva contrastació Hidalgo construeix una escala tipus *likert* amb sis afirmacions que mesuren el lligam amb el lloc a través de: l'afecte, la vinculació, la pertinença, la importància, la identificació i la intenció de mudar-se, en cada un dels àmbits mesurats (casa, barri i ciutat).

El punt de vista de la doctora de la universitat de Màlaga, com es veu en la definició adoptada envers el concepte del lligam amb el lloc, parteix d'entendre'l com un vincle afectiu, fruit d'una tendència a romandre pròxim al lloc al qual un es troba vinculat. D'aquí la idea de llaç o lligam que Hidalgo i Hernández (2001) esmenten amb el terme castellà de *querencia*, també referit per Sarbin (1983) com diuen els mateixos autors. De les aportacions d'Hidalgo cal destacar, a més de l'articulació del concepte atenent als àmbits, les dimensions i els estils, el resultat, no gaire freqüent en la literatura científica envers el lligam amb el lloc, de la menor intervenció del barri, comparat amb el vincle amb la ciutat i la casa, en el nivell global del lligam amb el lloc. D'altra banda és pertinent destacar el seu intent d'operativització de les dimensions social i física, dimensions que des del punt de vista adoptat en el model teòric d'aquesta tesi considero interrelacionades, emparant-me en la consideració de l'entorn sociofísic.

Com explica Hidalgo (1998) en la fonamentació teòrica de la seva recerca, la majoria d'aportacions envers el lligam amb el lloc utilitzen l'entrevista i el qüestionari, com a tècniques principals de recollida de dades en les recerques, la majoria de les quals són de caràcter correlacional. En la revisió efectuada per Hidalgo (1998) s'esmenta des de la mesura realitzada a través d'un sol indicador fins a les escales amb més d'un indicador.

Entre les primeres, Hidalgo menciona els casos de preguntar si es trobaria en falta el lloc en cas de marxa (Guest i Lee, 1983); si es canviaria de barri (Amérigo, 1990); el grau de lligam que se sent pel barri (Ringel i Finkelstein, 1991); si es troba «a casa» aquí (Cuba i Hummon, 1993) o la capacitat per donar un nom al barri (Taylor, Gottfredson i Brower, 1984). Entre els exemples d'escales, seguint a Hidalgo (1998), cal mencionar les de Brown i Werner (1985); Fuhrer, Kaiser i Hartig (1993); Gerson, Stueve i Fischer (1993); Harris, Brown i Werner (1996) i Taylor, Gottfredson i Brower (1985) en les quals apareixen com aspecte de mesura les relacions socials, l'arrelament, la identificació i la satisfacció.

A la revisió d'Hidalgo (1998) caldria afegir les aportacions posteriors de Bonaiuto, Aiello, Perugini i altres (1999) on la satisfacció residencial entesa com una mesura multidimensional de la qualitat residencial percebuda es relaciona amb el lligam amb el barri. Sugihara i Evans (2000), en una recerca en residències per a gent gran, també elaboren una escala de sis afirmacions envers el lligam amb el lloc mesurades mitjançant una escala tipus *likert* d'1 a 4, en la qual apareixen la pertinença, la identitat, el sentiment de comunitat i la seguretat com a principals dimensions del lligam amb el lloc. Encara que l'intent de mesura més ambiciós possiblement sigui l'aportat pel qüestionari de benestar comunitari desenvolupat per Christakopoulou, Dawson i Gari (2001). Amb la finalitat d'elaborar un instrument que proveeixi de dades avaluable i comprensibles envers els barris urbans, els autors proven un qüestionari en forma d'escala que sigui útil per a la gestió i les accions en l'àmbit local de la política.

Per a la creació de l'instrument els autors revisen la literatura científica respecte la qualitat de vida i la satisfacció residencial (Campbell, Converse i Rodgers, 1976;

Marans i Rodgers, 1975), la implicació en la vida comunitària i el suport social (Ahlbrandt i Cunningham, 1979; Fischer, Jackson, Stueve i altres, 1977; Unger i Wandersman, 1985), el sentiment de comunitat i la cohesió (Glynn, 1981; Riger i Lavrakas, 1981), el lligam amb el lloc i la identificació (Giuliani, 1991; Hummon, 1992; Twigger, 1994) i la participació política i l'activitat econòmica (Dawson, Froessler, Jacquier i Perez, 1993; Hallman, 1984). El qüestionari s'estructura en sis dimensions de la comunitat: la primera és la referida a la comunitat com un lloc per viure, seguida de la social; l'econòmica; la política; la psicològica o personal i la referent a la integració de la comunitat dintre de la ciutat.

Com a lloc per viure s'avaluen la satisfacció amb la llar i les condicions ambientals, la qualitat dels recursos i serveis i la percepció dels canvis passats i futurs a més d'alguns aspectes relatius a la percepció de la seguretat. La dimensió social es recollida a partir de dues escales. La primera s'anomena escala d'interacció informal i es compon de quatre ítems on es demana amb quina freqüència es parla amb la gent de la zona, surt amb gent de la zona, parla per telèfon i fa visita a les llars d'altres. L'altra escala mesura l'esperit comunitari i el tipus de relacions entre els residents de la zona, a través de tres ítems que pregunten si es tenen relacions d'amistat, si es confiaria amb algú altre per demanar ajuda i si es col·laboraria en cas d'un problema seriós. La majoria d'indicadors coincideixen amb les aportacions teòriques apuntades anteriorment en aquest sentit (Gerson, Stueve i Fischer, 1977; Guest i Lee, 1983; Goudy, 1982; Hunter, 1974; Kasarda i Janowitz, 1974; St. John, Austin i Baba, 1986; Varady, 1986; Unger i Wandersman, 1985). Per a la dimensió política, a través d'una escala de quatre ítems, es pregunta la visió de com es prenen les decisions que afecten la pròpia àrea (si els veïns es poden implicar-hi, si poden influir en els resultats, etc.). Tres ítems mesuren la percepció de la suficiència dels ingressos en la dimensió econòmica, mentre que la integració amb la ciutat no inclou cap escala.

Per a la dimensió personal o psicològica, Christakopoulou, Dawson i Gari (2001) elaboren una escala de cinc ítems on s'avaluen els sentiments del lligam amb el lloc (*place-attachment*). Més específicament els indicadors fan referència a sentir-

se emocionalment lligat al lloc, si se sent pertànyer al lloc, sentir-se content de tornar al lloc, estar orgullós de viure en el lloc i si té la intenció de seguir vivint en el lloc al menys un període de tres anys. Com es pot veure, alguns d'aquests indicadors coincideixen amb els apuntats anteriorment (Hidalgo, 1998; Hidalgo i Hernández, 2001; Ringel i Finkelstein, 1991; Sánchez, 2001).

En la línia de Hay (1998) considero que alguns enfocaments interessats pel lligam amb el lloc sovint s'han vist limitats a una aproximació conductual, fonamentada en un nivell individual, i on rares vegades s'ha atès la dimensió qualitativa del sentit de lloc de l'individu, l'estatus dins la comunitat o el seu vincle ancestral dintre de la mateixa, aspectes que han estat objecte d'interès més des d'enfocaments fenomenològics —així menciona Hay (1998) les aportacions de Korosec-Serfaty (1984). També destaca Hay (1998) la manca d'èmfasi en l'aspecte de les influències culturals i de la societat, coincidint amb l'apuntat per Giuliani i Feldman (1993). Per a Hay (1998, p. 7) l'interès pel lligam amb el lloc requereix una aproximació més àmplia, anant més enllà dels enfocaments generals i humanístics d'autors com Tuan, Relph i Seamon, però també dels abordatges basats en les avaluacions individuals des d'una escala micro, a més a més dels vincles amb les persones amb casa seva o amb el seu lloc de treball, a més a més de les qualitats subjectives —que creen els significats personals— i del context social en una regió geogràfica, i a més de les connexions ancestrals i de la comunitat amb el lloc. La reivindicació de Hay (1998), l'aproximació del qual, com ja he mencionat anteriorment, parteix d'un plantejament contextualista del desenvolupament del sentit de lloc, sembla oportuna per donar pas a altres orientacions més «holístiques» del lligam amb el lloc, com a continuació intentaré abordar.

3.5.2. El lligam amb el lloc des d'aproximacions més holístiques

Low i Altman afirmaven l'any 1992 que en el desenvolupament del concepte de lligam amb el lloc s'havia passat de la creença en un cert consens inicial per a referir-se al fenomen, a la necessitat d'un major rigor el qual feia propícia l'exploració de les diferents dimensions i significats. Per a Low i Altman (1992)

encara calia un tercer estadi en el que es donés un desenvolupament teòric sistemàtic i unes línies d'investigació i aplicació dels coneixements per a la solució de problemes.

Per a Low i Altman (1992), el lligam amb el lloc és un concepte integrador — compatible amb enfocaments fenomenològics, orientacions contextualistes (Stokols, 1987) i perspectives transaccionalistes (Altman i Rogoff, 1987)—, amb orígens diversos i complexes i que contribueix a l'autodefinició i integritat individual, grupal i cultural. Aquesta visió holística del concepte comporta tenir en compte com aspectes clau els diferents patrons de: lligam, lloc, actors, relacions socials i temps.

El lligam comporta tenir esment de la dimensió afectiva (afecte, emoció i sentiments), dimensió que de fet és la més esmentada en la majoria d'aportacions teòriques, però sense excloure la cognició (pensaments, coneixements, creences) i les pràctiques (acció i conductes). És a dir, es tracta d'una mena d'entramat d'afectes i emocions, de coneixements i creences i de conductes i accions en referència a un lloc (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983).

El lloc és el lloc al que les persones se senten vinculades de forma emocional i cultural. Són els espais als quals se'ls ha donat un significat (simbolisme) a través de processos personals, grupals o culturals. Aquests llocs poden variar en la seva grandària o escala (des d'un objecte fins a una nació o el planeta sencera), tangibilitat i especificitat (llocs tangibles *versus* símbols de llocs, com ara una bandera o una «terra promesa»).

Els actors poden ser entesos en el sentit individual, grupal, col·lectiu o cultural, mentre que les relacions socials són les que signifiquen —construeixen— un lloc, en el sentit que poden ser igual o més importants, en el procés de lligam, que el lloc en sí. Així els llocs són els contextos —i dipòsits— en els quals tenen lloc les relacions interpersonals, de la comunitat i les culturals. Són aquestes relacions socials, no només el lloc en sí, a les quals les persones es vinculen. Els llocs simbolitzen els vincles amb els altres i amb la cultura.

Per a Low i Altman (1992) el temps pot ser entès tant de forma lineal (passat, present, futur) com cíclica (significats i activitats recurrents). Malgrat la seva dificultat d'anàlisi, la dimensió temporal és fonamental en el lligam amb el lloc i cal sistematització en aquest aspecte. Els mateixos autors esmenten, referit a la llar, el sentit de Werner, Altman i Oxley (1985) quan descriuen com la casa varia en relació als períodes passats, presents i futurs, en l'escala d'esdeveniments temporals, en el pas de les activitats, i en el ritme dels esdeveniments.

A banda d'aquestes dimensions (lligam, lloc, actors, relacions socials i temps), el lligam amb el lloc també s'adreça a processos associats a la seva formació i/o manteniment i a les seves funcions i finalitats. En la seva formació i/o manteniment, Low i Altman (1992) esmenten quatre tipus de processos: biològic, ambiental, psicològic i cultural.

Biològic en el sentit d'adaptacions fisiològiques i evolutives de l'espècie humana a entorns particulars, les quals produeixen un ajust entre la gent i els llocs. Malgrat no ser experimentat directament, és un tipus de vincle bàsic. Ambiental en el sentit que els entorns creen relacions entre la gent i els llocs a través de la interacció de tecnologies i recursos (ecologia cultural), l'adaptació de la gent a les restriccions i les oportunitats de l'entorn (regionalisme geomorfològic) o l'impacte de l'entorn en tots els aspectes de l'habitat humà (determinisme ambiental). És a dir, els factors ambientals són incorporats en les estratègies culturals mitjançant narratives i símbols.

Psicològic en el sentit dels processos que intervenen en les experiències que les persones tenen en els llocs durant la infància, l'edat adulta o en esdeveniments d'especial importància en la vida d'una persona. Sociocultural en el sentit dels significats afectius culturalment compartits i les activitats associades als llocs provinents de fonts sociopolítiques, històriques i culturals. Així com els sistemes de reproducció social i les normes socials que defineixen les relacions socials i a la vegada el lligam amb el lloc.

Els quatre tipus de processos es troben interrelacionats, com es posat en evidència en diferents capítols d'Altman i Low (1992). En aquest sentit, Rubinstein i Parmelee (1992) proposen un model de lligam amb el lloc en la vellesa. Hummon (1992) aborda el concepte de sentiment de comunitat, les dimensions del qual provoquen diferents sentiments de lloc (d'arrelament, d'alienació, de relativitat o de no lloc). Brown i Perkins (1992) mostren l'existència del lligam amb el lloc a partir de la seva absència, focalitzant la seva anàlisi en situacions de disrupció (robatoris a la llar, reubicacions residencials voluntàries i involuntàries). Belk (1992) elabora la seva argumentació envers el lligam, no només amb els llocs sinó amb les possessions individuals i col·lectives. Riley (1992) desenvolupa el seu punt de vista des d'una aproximació propera a la geografia i l'arquitectura del paisatge.

Pel que fa a les funcions i les finalitats del lligam amb el lloc, per a Low i Altman (1992) aquestes inclouen de forma general aspectes com la seguretat, l'exploració, la previsió, el control, els vincles i la identitat individual, grupal i cultural. Control, en el sentit que el vincle amb un lloc facilita el sentit de quotidianitat i de seguretat i estimulació contínua. El vincle és entès, tant en relació amb els altres (familiars, amics, etc.) de forma oberta i simbòlica (records d'infància, parents, avantpassats, etc.), com en relació amb la religió, la cultura, la nació, etc., mitjançant símbols abstractes associats a llocs, creences i valors. Per a Riley (1992) l'aspecte fonamental del lligam no és al lloc en sí, sinó a les idees, a la gent, a les experiències passades, als estats psicològics i a la cultura. Vincles que es manifesten a través del lloc en particular, el qual serveix de vehicle a aquests processos de caire individual, grupal i cultural.

Pel que fa a la identitat, és entesa en el sentit de la formació, el manteniment i la preservació de la identitat d'una persona, grup o cultura. Això és, el lligam amb el lloc té un paper fonamental en tots els processos d'autodefinició (autoestima, orgull i valia) que fomenten la identitat individual, grupal i cultural. En aquest sentit per a Low i Altman (1992) els records, les idees, els sentiments, les actituds, els valors, les preferències i els significats relacionats amb entorns físics quotidians en els quals la gent viu constitueixen la identitat del lloc (Proshansky, Fabian i

Kaminoff (1983), que és a la vegada un aspecte de la identitat de la persona. De la mateixa manera, el lligam amb el lloc sosté i fomenta la identitat del grup, de la comunitat i cultural. A més a més, les autodefinicions a nivell individual, grupal i cultural no es poden separar unes d'altres, donat que es troben estretament interrelacionades.

El mateix any en que es publica el llibre d'Altman i Low, la 12 Conferència Internacional de la IAPS (International Association for People-Environment Studies) celebrada a Tesalònica dedica un simposi al concepte del lligam amb el lloc, coordinat per Robert Riley. En aquest simposi Altman (1992) afirma que el lligam amb el lloc ha de contemplar-se sota un punt de vista transaccional on els aspectes persones, llocs i temps són inseparables i en la que els vincles afectius són el ciment d'aquesta unitat transaccional. Un any més tard, en el seu estudi en una comunitat mormona, Altman (1993) al·ludeix a la relació establerta amb el lloc i amb les diferents persones, els rols, el control de la llar per les dones, les lluites per aconseguir relacions diferenciades i úniques de cada una de les dones amb el marit a través de la llar, etc. Altman (1993) fa referència a la forma com es construeix aquesta unitat d'anàlisi, a través de les relacions socials, de la seva interacció entre les persones i de les persones i els llocs, a través del temps.

Dintre del simposi de la IAPS 12, per a Dovey (1992) el lligam amb el lloc és un vincle (*bond*) entre persones i espais, però també és una forma d'esclavatge (*bondage*) pel que suposa d'establiment i manteniment de les relacions de poder a través de l'espai. Qüestió que no es troba lluny de la visió de l'espai urbà i l'alienació en la vida quotidiana raonada per Lefebvre (1971). S'al·ludeix al necessari estudi de la construcció social del lligam amb el lloc i la controvèrsia dels interessos a qui serveixen els models dominants d'apropiació de l'espai. Dovey (1992) proposa la necessitat que es donin processos participatius i la vertadera expressió de la identitat. L'aportació de Low en el simposi afegeix una dimensió cultural. Low (1992b, p. 138) defineix el lligam amb el lloc com «la relació simbòlica formada per la gent mitjançant significats emocionals i afectius compartits culturalment vers un espai particular la qual proporciona la base per a l'enteniment individual i grupal de l'ambient i de la relació amb aquest». Per a

l'autora, aquesta relació simbòlica entre les persones i els espais s'evoca en una experiència valorada culturalment, el significat de la qual també es deriva d'altres fonts culturals, històriques, econòmiques i sociopolítiques.

Per a Low (1992a, 1992b) aquesta relació simbòlica es nodreix de l'experiència, la qual inclou pràctiques i creences culturals, relacions de poder i identificacions simbòliques que vinculen les persones als espais. Low explica que es dona una transformació de l'experiència d'un espai o tros de terra que es converteix en un símbol compartit amb significat cultural: un lloc. El lloc aleshores evoca l'experiència transformada i ens recorda les seves implicacions socials i significats culturals. Però a molts llocs les relacions que s'estableixen entre les persones i els espais no es donen necessàriament a través de la transformació d'experiències. Es pot donar en llocs mítics en els quals un no ha tingut mai cap experiència o el lligam es pot referir a la relació amb l'espai, de propietat o de ciutadania que simbòlicament s'estableix de forma material i sociopolítica tant com els significats fruit de l'experiència directa.

L'enfocament de Low (1992a) comporta un tipus d'aproximació empírica de caràcter qualitatiu, més concretament de caire etnogràfic. Per a Low el lligam amb el lloc és construït socialment a través de les passions, les accions, les històries, els mites, les conservacions i els intercanvis de les experiències de les persones en l'entorn. Això vol dir que la relació simbòlica amb els espais es forma a partir de les experiències, les pràctiques i les accions i les creences que s'hi mantenen, aspectes, tots ells, que poden ser objecte de mesura quantitativament i qualitativa.

Riley (1992) menciona tres aspectes en el lligam amb el lloc: l'encontre o trobada, el temps i la fantasia. L'encontre té a veure amb el que ocorre, és de caire interpersonal —la interacció—, que pel seu plaer o no esdevé símbol. El temps, no només lineal, és com un magatzem emocional d'experiències, però també és un processament continu, d'on el record i la re-experiència són tan importants com l'experiència. La fantasia remet a la fabricació i el redisseny de llocs en els nostres caps, suposa fantasiejar les nostres accions i les nostres vides en els llocs, tant reals com imaginats. Aquest últim aspecte, també es pot entendre com

la potencialitat d'un lloc, la capacitat d'imaginar que hi podem fer, com ens hi podem sentir —amb més o menys implicació—, el producte d'aquest procés de pensar-nos en el lloc n'és també el lligam amb el lloc. En aquesta línia, «per a la tradició marxista el fet que l'ésser humà pugui construir mentalment un projecte abans d'efectuar-lo és el que ens diferencia dels animals» (Silvestri i Blanck, p. 31). En certa manera també és el principi de l'autoeficàcia que guia els processos de la identitat en el model de Breakwell (1986, 1992) pel que té de valoració o les creences de les capacitats que un té per a dur a terme accions en el propi entorn.

En un intent d'elaborar teoria vers el lligam amb les possessions (objectes, regals, mascotes, *souvenirs*, etc.) Belk (1992) destaca com a elements a tenir en compte, a més de la sacralització; la singularitat; el fetitxisme i el sentit màgic. «La sacralització de bens seculars va més enllà d'adquirir un estatus singular, la sacralització consumista de bens té lloc quan els donem o els rebem com a regals, quan els col·leccionem, els venerem mitjançant pelegrinatges, els incloem en rituals, els separem d'allò profà, els portem en contacte directe amb altres objectes considerats sagrats o els lleguem i els heretem...» (Belk, 1992, p. 46). Nogensmenys la majoria de les nostres activitats quotidianes de consum han estat vistes com intents de remistificació i resacralització de les nostres vides (Klapp, 1969, citat a Belk, 1992), basti pensar en allò d'alguns clubs de futbol, per exemple el F.C. Barcelona, que per alguns és més que un club. Exemples de possessions col·lectives amb una destacable sacralització en són els pelegrinatges a llocs amb una vinculació especial, com ara el camp del *Barça* o el seu museu per seguir amb el símil anterior. Com a nota curiosa, Rheims (1961, citat a Belk, 1992) digué dels museus que són les esglésies dels col·leccionistes i Horne (1984, citat a Belk, 1992), que el viatge a l'estranger és encara sovint un pelegrinatge a museus famosos.

Pel que fa a la singularitat, citant a Kopytoff (1986), Belk (1992) al·ludeix al sentit d'allò que no té preu, que un considera que no es pot vendre, (*pricelessness*, *nonsalability*) com ara el fills, una mascota, les relíquies de la família o una peça d'art. El fetitxisme no es refereix exclusivament en el sentit sexual freudià. Ellen (1988, citat a Belk, 1992), recollint també les aportacions antropològiques del

fetixisme religiós i les marxistes del fetixisme de les mercaderies, sintetitza el fenomen en quatre aspectes: concretització, en el sentit de reificació d'ideals abstractes; personificació, com la projecció de característiques animades als objectes; correspondència del significat amb el significat (per exemple, creure que el paper del diner val el seu valor inherent) i ambigüitat en si és la persona que controla l'objecte fetitxe o és a la inversa, com ara les addiccions. El sentit màgic o la cerca d'un sentit transcendent i místic es troba inserit en els anteriors elements explicatius, malgrat d'ençà la il·lustració, com també apunta Belk, el coneixement científic hagi procurat desacreditar tant la religió com la màgia. Per a Belk, professor del departament de màrqueting en una escola de negocis de la universitat de Utah, és la publicitat precisament qui més ha sabut adreçar-se al vessant màgic de les possessions.

Pel que fa al vincle amb les possessions, Belk (1992) argumenta que el desarrelament degut a la immigració és compensat amb l'arrelament a objectes que simbolitzen els orígens. L'argument de l'amenaça envers el lligam amb el lloc també apareix en molts desenvolupaments teòrics. Aquest interès sembla més entenedor si s'assumeix el supòsit que el vincle amb l'espai es fa més evident quan la relació establerta és amenaçada. D'aquí que molts autors han fet algunes aportacions envers l'anàlisi de la relació del lligam amb el lloc i la migració (Churchman i Mitrani, 1997) i/o les reubicacions (Harris, Werner, Brown i Ingebriksen, 1995; Fried, 2000). Més encara quan, com ja hem vist, aquest lligam amb el lloc és també entès com un element dintre de la teorització de la creació del significat del lloc que ja he mencionat respecte la migració (Cechini, 1990; Mazumdar, Mazumdar, Docuyanan i McLaughlin, 2000; Ng, 1998), les reubicacions (Feldman, 1990, 1996; Fried, 2000; Milligan, 1994; Nanistova, 1998) o qualsevol altra disrupció amb el lloc (Brown i Perkins 1992; Stepputat, 1994).

En aquest sentit Cooper Marcus (1992) esmenta un estudi de Toyama (1988) a partir d'entrevistes fetes a vells just abans de mudar-se a una residència per a gent gran, just després de la mudança i al cap d'un any. A més de les característiques personals per afrontar una situació com aquesta, es donen una sèrie de variables que incideixen en la reacció davant la reubicació. Destaca, per

exemple, la distància geogràfica entre el lloc on es vivia abans i el de la residència, de manera que mudar-se al mateix barri possibilita un millor ajust. La possibilitat de poder re-crear l'interior de l'antiga llar en els nous apartaments, a més de poder simular la distribució de les habitacions eren predictors d'un bon ajust amb la nova ubicació. El rol més actiu tant en la decisió de mudar-se com en tot el procés de trasllat fou també un aspecte proper a tenir una bona adaptació. Per últim, també es destaca el paper de la llar no només en el sentit d'habitatge, sinó com a veïnat.

En les últimes aportacions publicades en algunes revistes de referència de la psicologia ambiental, la qüestió del lligam amb el lloc apareix associat amb qüestions com la mobilitat (Gustafson, 2001b), com una característica de les societats occidentals actuals i que ja he referit en relació a la globalització. Gustafson (2001b) refereix precisament el que anomena dues tradicions en l'estudi del lligam amb el lloc. La més antiga és el que es deriva dels conceptes de comunitat, territorialitat, identitat i arrelament, on la mobilitat es entesa com una desviació en tant que dificultaria la integració social. L'altre postura posa de relleu la dissociació del lloc precisament degut a la major mobilitat (Giddens, 1991/1995; Meyrowitz, 1985), de la qual turistes, migrants i viatgers necessàriament no se senten pertanyents als llocs on estan (Gustafson, 2001b, p. 669). Una i altra postura semblen configurar el lligam amb el lloc i la mobilitat com oposades. Però l'aportació de Gustafson (2001b) es troba en la línia d'afavorir altres visions, per a la qual cosa menciona les aportacions de Mesch i Manor (1998) i la visió ja mencionada de Feldman (1990), per als quals lligam i mobilitat no són oposats.

En aquesta línia Gustafson (2001b) titula el seu article «arrels i rutes», publicat en el número de setembre de 2001 de la revista *Environment and Behavior*, jugant amb l'homofonia dels termes en llengua anglesa (*roots and routes*). L'autor reivindica l'equilibri i la complementarietat del lligam i la mobilitat en la significació dels llocs, legitimant la seva postura a partir de l'aportació d'autors que han entès les relacions entre les persones, els llocs i la cultura en termes de rutes, en lloc d'arrels (Clifford, 1997; Gilroy, 1993; Hall, 1995). Tampoc considero absurd establir certa semblança del plantejament de Gustafson (2001b) amb

l'anomenada psicologia de l'espai francesa, cultivada des de l'anomenat nucli fenomenològic d'Estrasburg (Pol, 1988, p. 93) encapçalat per Abraham A. Moles (Moles i Rohmer, 1964/1990) i Gustave N. Fischer (1967) —als quals cal afegir Perla Korosec-Serfaty— respecte la idea de l'espai com a laberint i com el resultat de la dialèctica entre dues filosofies: la de la centralitat i la de l'extensió cartesiana; o el que referint-se als modes d'apropiació de l'espai Moles i Rohmer (1964/1990) han titulat com formes erràtiques i d'arrelament en l'apropiació.²⁷

També del nord és la procedència de l'aportació de Vorkin i Riese (2001), per als quals el lligam amb el lloc explica la majoria de la variància de la preocupació ambiental i la cura per l'entorn, amb major mesura que les variables sociodemogràfiques, en una mostra de la població del poble noruec de Skjåk. La relació entre el comportament i les actituds proambientals i el lligam amb el lloc considero que també es propera a la qüestió de l'apropiació de l'espai i el comportament ecològic responsable com ha mostrat Jiménez (1998) i que rau en el rerafons de la xarxa de recerca Ciutat-Identitat-Sostenibilitat (Pol, 2002) ja mencionada.

No es pot negar que l'exposat fins aquí suposa obrir molts camins envers els fenòmens que donen compte dels vincles entre les persones i els espais. Evidentment el camí principal aboca a l'apartat següent, abans de narrar la història del context en que s'ha contrastat el model d'anàlisi: el concepte de l'apropiació de l'espai.

3.6. L'apropiació de l'espai

Coincideixo amb Pol (1998) quan diu que el concepte d'apropiació de l'espai ha tingut una sort desigual en les ciències socials. Ha estat molt utilitzat però poc

²⁷ Per continuar amb el joc fonètic de Gustafson (*roots and routes*) tradueixo, forçadament, el que en la versió castellana consultada de Moles i Rohmer (1990) és el primer punt del tercer capítol: «La apropiación como tendencia fundamental: vagabundeo o arraigo». Per a Moles i Rohmer, el vagareig és propi de l'ésser errant (el tuareg o el bohemí), minoritari en la civilització occidental, que no s'apropia de l'espai, sinó que en fa ús d'ell. Tampoc l'espai s'apropia de l'individu. Tot i així, l'ésser errant no està alienat en l'espai. Es tracta d'una forma d'apropiació per exploració més que no pas per arrelament, la qual produeix un tipus de coneixement parcial de l'espai, l'anàlisi filosòfica del qual —afirmaven Moles i Rohmer (1990, p. 91)— encara no està clar i en el que els autors també inclouen el viatge turístic.

definit en àmbits com la geografia, la sociologia, l'arquitectura i l'educació ambiental i gairebé absent en la psicologia social i la psicologia ambiental. Entre d'altres, Pol (1998) esmenta una raó de naturalesa idiomàtica, això és, quan es menciona el terme apropiació, el que en llengües romàniques és entenedor, en anglès és confús. Abordaré a continuació l'origen del concepte i després algunes de les principals aportacions.

3.6.1. L'origen marxista de l'apropriació

Per donar compte de la narració històrica del concepte seguiré les pautes apuntades per Graumann (1976) qui situa l'origen de l'apropriació en l'antropologia marxista —on es reinterpreten els conceptes hegelians d'exteriorització, objectificació²⁸ i alienació— per introduir-se més tard en la psicologia, restringida a les orientacions soviètiques i marxistes principalment, tendències certament marginades com ha fet notar Munné (1982, 1985).

«En la *'Fenomenologia de l'esperit'* de Hegel la mera consciència (en el sentit de sentir) arriba a ser autoconscient i, finalment, a ser coneixement absolut, a través dels estadis de l'exteriorització de la consciència dipositada en els objectes de la ment, principalment en el procés del treball o de la producció, trobant-se a si mateixa alienada en aquesta objectificació i, de bell nou, superant aquesta alienació, coneixent-se a si mateixa en allò altre. En altres paraules, l'alienació o més aviat l'auto-distanciament, es constitueix del subjecte o del *self*, el qual entén la realitat com allò que arriba a ser real per la pròpia activitat del subjecte i, a la vegada, aquesta realitat (seva) es retornada al *self*, arribant així a ser propietat de la consciència» (Graumann, 1976, p.115). És aquest el rerefons filosòfic dels tres conceptes hegelians al·ludits: l'exteriorització, l'objectificació i l'alienació. Més tard, Berger i Luckman (1966/1988) explicaran l'objectificació com l'ordenació del món en objectes, mitjançant el llenguatge, que són percebuts com a realitat, mentre

²⁸ Donat el meu malhaurat desconeixement de la llengua de Hegel, he adoptat la mateixa traducció al català de la *Vergegenständlichkeit* (*objectification*, en anglès) que fa Joan Estruch, traductor de l'obra de Peter L. Berger i Thomas Luckmann, *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*, en l'edició catalana de 1988, com així ho especifica a la nota 33, del capítol 2, p. 101.

que l'objectivació (la *Versachlichung* de Hegel) és el procés pel qual les creacions exterioritzades de l'activitat humana assoleixen llur caràcter d'objectivitat.

Hegel volia demostrar la racionalitat d'allò real, pretenia arribar al saber absolut pel principi del subjecte i de l'objecte, dos termes que la "Crítica de la raó pura" de Kant havia deixat com entitats diferents (Mayos, 1987; Valverde, 1993). Aquest dualisme kantianista suposa una separació o diferència entre objecte i subjecte, entre matèria i forma, entre fenomen i noumeno. Aquest principi, seguint la tesi del *jo transcendent* de Kant, és definit per l'activitat cognoscitiva, referida a una entitat diferent de l'ésser humà concret (Bermudo, 1983; Ferrater, 1982). És a dir, per a Kant l'activitat racional posa la forma del coneixement.

Per a Kant, la matèria o contingut, «la cosa en si», ens ve donada per la sensibilitat i la seva essència és diferent de la del subjecte, el que avui dia podríem relacionar amb el positivisme. Mentre que per a Hegel és en la raó on es troba l'essència substancial de la realitat, el que avui dia podríem relacionar amb el construccionisme. La raó posa la totalitat de la raó. La forma és la raó que concep i el contingut és la raó com a essència substancial de la realitat (Bermudo, 1983; Mayos, 1987; Valls, 1985; Valverde, 1993).

Altres filòsofs coetanis de Hegel intentaren donar resposta a la relació entre l'objecte i el subjecte (Bermudo, 1983; Castiñeira, 1987; Valverde, 1993). Per a Fichte l'objectivitat és creació del subjecte en la seva infinita i espontània activitat. Per a Schelling, objecte i subjecte són manifestacions d'un principi superior, l'absolut, al coneixement del qual s'hi arriba per la intuïció i no per la raó. A diferència d'aquests dos autors considerats dintre del romanticisme alemany, per a Hegel natura i esperit són el desenvolupament de l'absolut, desplegat per la dialèctica (Valls, 1981). A més, malgrat avui pugui semblar-nos obvi, l'argumentació hegeliana inclou la idea d'evolució (històrica), que fins poc abans no era gaire estesa en les explicacions pre-científiques.

Per a Hegel la tasca de la filosofia era comprendre el propi temps, el que suposava assimilar conceptualment el passat. Georg Wilhelm Friedrich Hegel va

néixer el 1770, època de les revolucions polítiques a Nord-Amèrica i França i de la revolució industrial a Gran Bretanya. Els grans canvis de l'època afavoriren un gran gir en l'esfera de les idees com fou el de reconèixer l'element històric i irreversible dels afers humans, el que trencava amb la concepció oficial newtoniana. El filòsof italià Giambattista Vico (1688-1744) fou dels primers en esmentar aquesta noció referint-se a les societats humanes (Collier, Minton i Reynolds, 1996). Més tard Buffon (1707-1788) i Erasmus Darwin (1731-1802) proposaren que la Terra i els organismes havien tingut una història evolutiva (Bernal, 1967).

Serà finalment Hegel qui portarà aquestes idees a la filosofia, reelaborant tota la tradició metafísica i religiosa d'Occident per projectar-la sobre la història i la política, refent la dialèctica com a llei principal de tot procés entesa en tres moments: la unitat (identitat indiferenciada), l'escissió o exteriorització (oposició interna) i la reconciliació (identitat diferenciada); tres moments que per a Fichte eren tesi, antítesi i síntesi²⁹, però que és Hegel qui ho desenvolupa més extensament (Valls, 1981). Un deixeble de Hegel, Karl Marx, en la societat, i Charles Darwin, en la natura, trauran més tard les seves conclusions de les conseqüències de la idea d'evolució.

En el rerefons del sistema filosòfic de Hegel³⁰, de la mateixa manera que en Fichte i Schelling, també continuadors dels interrogants deixats per Immanuel Kant, es troben els ideals democràtics i racionalistes de la Il·lustració, com ara la creença que la racionalitat del món és assequible pel camí de l'especulació. Per això tampoc és estrany que Hegel proposi l'acció modificadora de l'ésser humà sobre el seu medi (natura o societat) en el pla abstracte i especulatiu del

²⁹ La denominació dels moments de la dialèctica com a tesi, antítesi i síntesi, és més propi de Fichte que de Hegel. En aquest sentit, el diccionari de filosofia de Ferrater diu: «La idea de la triada tesi-antítesi-síntesi que passa per típica del hegelianisme sembla ser molt més fichteana que hegeliana. Sembla ser així mateix schellingiana». En la *Fenomenologia*, Hegel no s'oposa d'entrada a la triada, però la rebutja «quan representa un instrument de formalisme monòton, un modus de procedir sense vida» (Ferrater, 1982, p. 3.233, volum 4).

³⁰ En aquest sentit i sobre la *Fenomenologia* de Hegel, Ferrater diu que «és la marxa del pensament cap al seu propi objecte. El pensament és si mateix quan absorbeix el pensat. En la primera fase amb l'oposició subjecte-objecte apareixen les contradiccions entre el saber de l'objecte i l'objecte mateix, i la diversitat de concrecions individuals. La certesa sensible, l'aquí i l'ara no tenen sentit a menys que siguin universalitzats, sense la univeralització del significat» (Ferrater, 1982, p. 3.233, volum 4).

pensament, encara que de fet, més que en el pensament humà, ho situa en el pensament d'un subjecte abstracte anomenat l'absolut, el que Valls (1971) esmenta com un *nosaltres*. La interpretació de Hegel que fa Valls (1971) envers una de les eternes qüestions de l'epistemologia al llarg de la història de la filosofia, com un camí que va del *jo* al *nosaltres*, considero que és plenament extensible al tema de l'apropiació de l'espai, on l'entorn adquireix aquest sentit quan és entès com un objecte no tan sols de coneixement sinó vivencial.

D'aquesta manera es pot entendre que «...la producció (fer coses) no és només l'exteriorització del *self*: és l'activitat per la qual la propietat és produïda i "la propietat és l'expressió de la personalitat", això és, allò a través del qual el *self* arriba a ser real. Hegel esmenta tres formes en que les coses poden ser adquirides (que no "apropiades"): prenem possessió d'una cosa (a) agafant-la físicament; (b) formant-la; i (c) marcant-la com a nostre. La segona i més important, significa que quan imposem una forma en alguna cosa, el caràcter determinat de la cosa com a meva adquireix una externalitat independent. Donant forma a una cosa col·loco la meva voluntat en ella, i aleshores reflexa la meva personalitat la qual es així objectificada» (Graumann, 1976, p.115).

Citant a Hegel en la seva 'Filosofia del dret', Graumann, també professor a Heidelberg com el filòsof alemany, destaca d'una banda la dualitat de l'exteriorització entesa com a procés i com a producte, idea que no es troba lluny del que Giddens (1983, 1984) anomenà dualitat estructural —concepte eminentment dialèctic, com diu Ibáñez (1990, p. 223)—, però també és proper al que Marx anomenà infraestructura (activitat humana) i superestructura (el món produït per l'activitat humana). Per altra banda, aquesta objectificació del *self* remet al que s'entén habitualment per personalització dels objectes i de l'entorn (Hansen i Altman, 1976; Heidmets, 1994; Sommer, 1974; Villela Petit, 1976) i que s'emmarcaria, dintre de la teorització de Pol (1987, 1994/1996, 1998), en la dimensió de l'acció sobre l'entorn o de l'acció-transformació, per la qual la persona i la col·lectivitat transformen l'espai, deixant-hi la seva empremta.

En Hegel la "reintegració"³¹ en el *self* d'allò objectificat no s'anomena encara apropiació, —sí ho és per a Ferrater (1982), que ho anomena reapropiació— donat que des del principi allò altre, l'objecte, ha estat la simple exteriorització del propi *self*. De les respostes possibles a la filosofia de Hegel, Schopenhauer descartà justificar la racionalitat del món objectiu, no feu així, en canvi, el que s'anomena la resposta hegeliana de l'esquerra, iniciada per Ludwig Feuerbach amb la seva revolta materialista i continuada per Marx, qui adoptarà els constructes hegelians exposats, variant-ne la seva interpretació (Bermudo, 1983). Per a Hegel l'alienació és una forma metafísica, la qual Marx considera excessivament espiritual i abstracta, raó que portarà a Marx a interessar-se per l'aspecte concret i humà de l'alienació (Ferrater, 1982, p. 97-98, volum 1).

Reconeixent la seva dificultat per classificar-lo dintre de la història del pensament i de la filosofia, Russell (1976) afirmà de Karl Marx que «...fou una conseqüència directa dels filòsofs radicals [...] i de llur oposició al romanticisme. En un altre sentit és un renovador del materialisme: li dóna una nova interpretació i una nova connexió amb la història humana. En una altre sentit, encara, és el darrer dels grans constructors de sistemes, el successor de Hegel, un creient —com aquest— en una fórmula racional capaç de resumir tota l'evolució de la humanitat» (Russell, 1976, p. 291). De la relació entre l'objecte i el subjecte, Marx criticà el vell materialisme per, ubicant-se sota l'òrbita hegeliana, qualificar-lo de "dialèctic". «Per a Marx, tota sensació o percepció és una interacció de l'objecte i del subjecte.» (Russell, 1976, p. 291).

Marx interpretà l'activitat abstracta de la idea hegeliana com a activitat de l'home real, que per realitzar-se necessita transformar el món en que viu. «La qüestió de si al pensament humà se li pot atribuir una veritat objectiva no és una qüestió teòrica, sinó una qüestió pràctica [...] La veritat, és a dir, la realitat i el poder del

³¹ El concepte d'apropriació o reintegració en Hegel és la superació de l'alienació. L'alienació per a Hegel, segons el diccionari de Ferrater (1982, p. 97-98, volum 1) en l'entrada d'*alienació* —no hi ha entrada d'*apropriació*— «és la fase en la què la consciència s'experimenta com a separada de la realitat a la qual pertany» un cop ha rebut una primera experiència sensible de l'objecte. Per denominar l'alienació, Hegel utilitza diverses paraules alemanes que poden traduir-se seguin Ferrater com: «separació, allunyament de si mateix, alienació, enajenació [...] com la consciència no pot persistir indefinidament en l'estat de desunió i esquinçament ha de procedir a una reconciliació (*versöhnung*) que és una reunió (*vereignung*) i una apropiació (*aneignung*) (en rigor una reapropiació)».

pensament de l'home ha de ser demostrada en la pràctica. La disputa sobre la realitat o la irrealitat d'un pensament aïllat de la pràctica és un problema purament escolàstic [...] Els filòsofs no han fet més que interpretar el món de diverses maneres, però el que cal és transformar-lo» (cita de Marx de la *Tesis sobre Feuerbach*, 1845, extreta de Russell, 1976, p. 292).

Seguint a Graumann (1976), per a Marx la persona es reproduïx a si mateixa a través de la producció d'objectes, és així com el *self* és exterioritzat. Només produint coses la persona troba l'autorealització, això és, l'actualització de potencialitats que d'altra banda romandrien implícites. Per a Marx és el treball l'essència principal i el motor fonamental, a diferència de Hegel, pel qual a més del treball, el llenguatge i la formació de les relacions socials constitueixen la humanitat de l'ésser humà. El treball és objectificat en els seus productes, i el productor es troba a si mateix confrontat amb coses alienes a ell, a no ser que se les apropiï a través d'operacions o activitats. Només a través del treball "apropiant" l'ésser humà desenvolupa les seves "capacitats humanes". Actuant sobre el món extern i canviant-lo actualitza les seves potencialitats i la seva pròpia natura. L'apropiació d'un objecte sempre inclou l'apropiació d'una habilitat o aptitud per fer front a les coses.

Graumann (1976) també destaca de Marx la diferenciació de dues nocions d'apropiació, encara que molt relacionades: la relació amb la natura i la dimensió social. D'una banda, l'apropiació s'entén com la relació de l'ésser humà amb la natura, per la qual aquest, emprant les seves habilitats, en fa ús. Mitjançant l'autorealització, s'apropia de la natura i adquireix formes d'enfrontar-s'hi. Però aquesta producció i reproducció no és en solitari, l'ésser humà només es pot desenvolupar en societat. En aquest altre sentit, el subjecte de l'apropiació no és l'individu sinó la societat, la qual preserva i transmet apropiacions de generació en generació. Aquesta dimensió històrica significa un canvi continu de l'ésser humà que apropia i de la natura que és apropiada. Qualsevol experiència individual es troba preformada pel que els altres, predecessors, s'han apropiat. Convien sempre, doncs, dues maneres d'apropiació: una de la societat i una individual (Graumann, 1976). Aquesta última serà per la qual s'interessi la psicologia.

Per desmuntar qualsevol confusió amb el concepte d'adaptació, Graumann (1976) menciona un conegut exemple de Leontiev de com aprèn el nen a manipular i entendre que és una copa o una cullera, en el sentit d'il·lustrar com aquesta activitat apropiativa, mediatitzada en la interacció social, es sensorial, motora, lingüística i conceptual. És en la interacció entre les persones i amb els objectes on el significat objectiu —el significat definit socialment— és apropiat. Aquest enfocament també permet entendre la complementació de les dues maneres d'apropiació apuntades anteriorment (individual i «societal»). En definitiva tota apropiació és social, i això vol dir que l'apropiació individual és essencialment la interiorització dels significats socialment definits, un procés que és equivalent al procés de socialització, encara que Graumann ho esmenta com humanització. Però les capacitats individuals es desenvolupen en habilitats, aptituds i funcions només fins al grau en que l'entorn social i els significats transmesos per la història siguin apropiats. Aquesta última consideració constitueix la determinació històrica i social de l'apropiació, l'altra manera complementària de l'apropiació.

És amb Vigotski (1934/1987), a partir de la segona dècada del segle XX fins la seva prompta mort el 1934, i amb un dels seus deixebles, Leontiev (1959/1983), quan es comença a utilitzar el concepte d'apropiació en psicologia. Vigotski (1934/1987), adopta l'enfocament materialista-històric lligant la perspectiva històrica i la del desenvolupament. Al llarg del seu cicle de vida, l'ésser humà s'apropia de les experiències passades de generacions anteriors, aprenent com dominar el significat de les paraules. El significat és la forma en que la persona s'apropia de l'experiència generalitzada de l'ésser humà. Posteriorment Leontiev (1978), entén que el mecanisme bàsic del desenvolupament mental humà consisteix en l'apropiació de les formes i tipus d'activitats socials i desenvolupades per la societat.

«En i a través del procés d'apropiació l'individu reproduïx les habilitats i les funcions humanes històricament formades i com a tal es produeix o es genera a sí mateix. D'aquesta manera tenim dos processos complementaris, ja vistos per Hegel i Marx, el que els homes exterioritzen a través de l'objectificació del treball, l'home ho ha d'interioritzar apropiant-se dels productes de la realització social.

D'aquesta manera la realitat objectiva no és mai una cosa donada sinó que es fa amb ella» (Graumann, 1976, p. 118).

Aquesta concepció serà continuada posteriorment per Berger i Luckmann (1966/1988), que amb el seu tractat de sociologia del coneixement, es poden considerar un dels precursors del corrent socioconstruccionista en psicologia social. Esperonats per la intenció d'analitzar l'estructura del món del sentit comú de la vida quotidiana, a la manera del filòsof i sociòleg Alfred Schütz de qui es declaren deutors de la idea bàsica de com entendre la tasca de la sociologia del coneixement, Berger i Luckmann (1966/1988) es proposen analitzar com es construeix el coneixement de la realitat. En la introducció de "La construcció social de la realitat", expliciten el seu interrogant: «com es possible que les significacions subjectives esdevinguin facticitats objectives?» (Berger i Luckmann, 1966/1988, p.36).

Berger i Luckmann (1966/1988) afirmen que la vida quotidiana està estructurada espacialment i temporalment. Donen més importància a la qüestió de l'estructura temporal de la vida quotidiana (per exemple, la consciència del fluir interior del temps —intrasubjectivament—, la intersecció del temps còsmic i el temps social del calendari —intersubjectiu—, la sincronització del meu temps en el fluir del temps...). Si bé admeten que la qüestió de l'estructura espacial per ells no té gaire importància, sí assenyalen que té una dimensió social, pel fet que la zona d'actuació pròpia i la dels altres s'envaeixen mútuament. Tot i així afirmen que «el procés d'esdevenir persona humana té lloc en interrelació amb un entorn concret. [...] aquest entorn és alhora físic i humà [...] (l'ésser humà) no es relaciona tan sols amb un entorn natural determinat, sinó també amb un determinat ordre social i cultural, que li arriba a través dels "altres significatius" (en el sentit de Mead) que s'ocupen d'ell» (Berger i Luckmann, 1966/1988, p. 75).

Si bé l'evolució de la noció de l'apropiació en psicologia admet traçar les diferents connexions amb altres disciplines, no només la de la sociologia del coneixement com he apuntat, m'interessa destacar a continuació els desenvolupaments teòrics que ja es poden considerar dintre o propers a la psicologia ambiental.

3.6.2. Desenvolupaments teòrics posteriors

Segons Pol (1994/1996) la Psicologia Ambiental s'ha anat desenvolupant a través de dues grans línies. Una angloamericana, on ha predominat l'enfocament positivista i una altra fonamentada des d'una perspectiva fenomenològica, més important a Europa sobre tot a França i Alemanya. Dintre d'aquesta última perspectiva trobarem les principals fites de la circulació entre la comunitat científica del concepte de l'apropiació de l'espai. En la seva recerca vers la psicologia ambiental a Europa, Pol (1988) fa referència al nucli d'Estrasburg, ja esmentat en altre ocasió en aquest text, i que es troba encapçalat als anys seixanta per Abraham A. Moles, amb Elizabeth Rohmer, Gustave N. Fischer i Perla Korosec-Serfaty, com a principals propagadors de la psicologia de l'espai. El principal impuls, però no l'únic, de la teoria de l'apropiació de l'espai és degut a Perla Korosec-Serfaty.

L'etiqueta de psicologia de l'espai tampoc serà assumida per la totalitat de la psicologia ambiental de l'àrea francesa (Pol, 1988), el domini de la qual, segons reconeix Korosec-Serfaty (Pol, 1988, p. 94), ha estat fortament influïda per la sociologia urbana i la geografia humana. D'entre la primera, especialment rellevant és la figura d'Henri Lefebvre, per a qui l'apropiació és un procés important contra l'alienació que es dona en l'esfera de la vida quotidiana, la vida privada (Lefebvre, 1971). Dintre d'aquesta sensibilitat fenomenològica, també és pertinent destacar el contacte del nucli d'Estrasburg amb el de Heidelberg, on destaquen Carl F. Graumann i Lenelis Kruse.

És precisament en la ciutat francesa d'Estrasburg, l'any 1976, on es celebra una conferència internacional sobre apropiació: la tercera de la IAPC (International Architectural Psychology Conference); precedent de l'actual IAPS (International Association for People-Environment Studies). Com esmenta Pol (1998), la conferència, on acudeixen autors nord-americans i europeus (Barbey, Canter, Chombart de Lauwe, Fischer, Graumann, Kruse, Moles, Proshansky, etc.), suposa formalment la introducció del concepte en Psicologia Ambiental (Pol, 1996, 1998).

De les aportacions de la conferència de 1976, de la qual Pol (1987, 1994/1996) n'elaborà una síntesi —la reflexió de la qual el portarà a proposar un model dual de l'apropiació—, es interessant destacar la de Proshansky per la manera en que ja s'entreveu la teorització de la identitat de lloc que està elaborant i formalitza pocs anys després. Proshansky (1976) entén que l'apropiació pot ser definida com una fi —obtenir el control sobre un espai particular, de forma semblant a la personalització— o com un mitjà per a comunicar aquest control, de forma semblant a la territorialitat. Per a Proshansky (1976) es tracta d'un procés que conté les dimensions: temporal, entesa com a duració i continuïtat, ja que l'apropiació i la reapropiació són constants; d'organització humana o nivell d'anàlisi (individual, grupal, comunitat, social); avaluativa —fruit d'un reajustament constant entre l'apropiació desitjada i l'assolida, molt semblant al model de privacitat d'Altman (1975)— i la dimensió de l'escenari (tipus de lloc, de relacions i activitats més transitòries o permanents, etc.).

La combinació d'aquestes dimensions del procés de l'apropiació genera, per a Proshansky (1976) una sèrie de conseqüències, intencionades i no intencionades. De les primeres, la primordial és el control de l'espai en diferents graus i tipus. D'aquesta manera, la circularitat de la qual podria ser discutida, l'argumentació de Proshansky es pot també entendre de manera dialèctica. El que sí és interessant, pel que després teoritzarà l'autor nord-americà (Proshansky, Fabian i Kaminoff, 1983), són el tipus de conseqüències no intencionades que anomena Proshansky: l'harmonia i el benestar, les quals provenen de la identificació amb el lloc. Caldria entendre aquesta identificació com un procés implicat en el que més tard anomenarà identitat de lloc.

Per a Canter (1976, 1977) la relació conceptual de l'apropiació amb l'espai passa per la creació del sentit de lloc, de manera que la seva aportació es concreta en la delimitació de les característiques intrínseques de l'espai per a poder convertir-se en lloc, com ja hem vist al principi de l'apartat 3.4.

Per a Graumann (1976) en la seva definició d'apropiació de l'espai, apunta que el que és apropiat no són els objectes en si (els llocs), sinó els significats objectius

(definit socialment). En aquest punt trobem coincidències amb altres autors com ara Riley (1992), que malgrat no fa referència a l'apropiació de l'espai, sinó al lligam amb l'espai (*attachment*) també posa de relleu que amb el que la persona es vincula no és amb l'espai, sinó amb el que significa. Tampoc ens apropiem de les coses, sinó de les maneres de relacionar-nos amb elles. A més, el fet de posseir un espai, com una propietat privada, no implica apropiar-se'l (Graumann, 1976; Korosec-Serfaty, 1976) Si no s'utilitza, en un sentit ampli, no s'apropia.

Per a Korosec-Serfaty (1976) l'apropiació és un procés complex. A través de l'apropiació, la persona es fa a si mateixa mitjançant les pròpies accions, d'aquí que impliqui un procés de socialització en un context sociocultural i històric. És també el domini de les significacions de l'objecte o espai que es apropiat, independentment de la seva propietat legal. No és una adaptació sinó més aviat el domini d'una aptitud, de la capacitat d'apropiació. És un fenomen temporal, el que significa considerar el canvi de la persona al llarg del temps. És, en definitiva un procés dinàmic d'interacció de la persona amb el medi.

Pol (1994/1996) destaca la incidència dels models culturals i els estils de vida en els modes d'apropiació de l'aportació de Barbey (1976), a més de la interacció dels processos cognitius, afectius, simbòlics i estètics argumentada per Chombart de Lauwe (1976), que prefereix parlar d'apropiació i desapropiació de forma conjunta. La dimensió etològica, en el sentit de transformació o de deixar l'empremta argumentada per Sansot (1976) i la visió psicoanalítica de l'apropiació entesa com a projecció, lligada a la personalització de l'espai, de Villela Petit (1976), són altres de les aportacions que Pol (1994/1996) destaca de la conferència d'Estrasburg.

L'aportació de Pol (1994/1996, 1998) rau fonamentalment en fer explícita la dualitat —cíclica— del procés de l'apropiació i la seva relació amb el cicle de vida, a més dels exemples de l'aplicació en diferents contextos i situacions, com ara reubicacions de població (Pol i Guàrdia, 1991) o el comportament respectuós amb l'entorn.

Per a Pol (1994/1996, 1998) les dimensions que engloben l'apropiació es poden desglossar en dos components: l'acció-transformació i la identificació simbòlica. La primera és de base comportamental, és l'acció sobre l'entorn desenvolupada per la persona i el grup, la qual canvia l'espai deixant-hi l'empremta, la qual és incorporada a través dels processos cognitius i afectius, a través de la interacció. L'acció-transformació remet també a l'ocupació, la defensa i la senyalització, pròpies de la territorialitat (Brower, 1980), així com altres dels mecanismes espacials per a regular la privacitat (Altman, 1975) com l'espai personal. Precisament per a Brower (1980) l'apropiació és un concepte subsidiari de la territorialitat, consistent en el control d'un entorn físic que es manifesta en l'ocupació, la defensa i el lligam amb el lloc, aquesta última entesa com els sentiments de pertinença i possessió associats a l'autoimatge i la identitat social.

La identificació simbòlica remet a processos de categorització social com a processos que permeten la continuïtat del *self* i de cohesió del grup (Pol, 1987, 1994/1996, 1998). A través de la identificació simbòlica, el grup i la persona es reconeixen en l'entorn. La via de la identificació simbòlica proposada per Pol es connecta amb els processos de la identitat, ja abordats quan he fet referència a la identitat i el lloc, de forma propera als plantejaments del corrent britànic de Tajfel i Turner, continuats per Breakwell, Twigger-Ross, Uzzell, Devine-Wright i Lyons. Encara que Pol (1998) destaca sobre tot l'element de continuïtat de la pròpia identitat, que es aportada per la identificació amb el lloc, mentre que les aportacions més recents dels autors britànics esmentats afegeixen altres principis, ja comentats abastament (autoestima, distintivitat, continuïtat i autoeficàcia).

A més a més, Pol matisa que acció-transformació i identificació simbòlica són permanentment interdependents i interactuants de forma cíclica. L'empremta sobre l'espai deixada per l'acció és identificada com a projecció del jo, és significada, categoritzada, incorporada en definitiva al *self*, el qual també guia la transformació, l'acció i l'adequació de l'espai apropiat. Pel que fa al pes de cada un dels components en relació al cicle de vida, Pol (1987, 1994/1996, 1998) matisa que si en la joventut predomina l'acció-transformació, en la vellesa ho fa la identificació, sense que això signifiqui el domini d'una o altre en exclusiva.

De forma molt semblant a l'apuntat per Pol, la rellevància del cycle de vida i el vincle amb l'espai també ja hem vist que era objecte d'interès per part d'aportacions properes a la teorització del lloc i la construcció del seu significat, a més del lligam amb el lloc (Hay, 1998; Rubinstein i Parmelee, 1992).

També en el tipus d'espai existeix certa tendència d'un o altre component. En el que Altman (1975) anomena territoris primaris és més factible la transformació, no tant en canvi en territoris públics, on la transformació és més compartida per diferents grups i sol ser menys perdurable. Des d'aquest punt de vista, l'acció-transformació en espais com ara un barri, on el control és més compartit, per seguir amb la idea del territori, es manifesta en accions com les festes del barri i la transformació que es objecte durant uns dies —amb major o menor participació directa o indirecta dels veïns—, però també són les activitats quotidianes que s'hi desenvolupen, les relacions, les trobades i les activitats en i per al barri.

La presència del concepte de l'apropiació de l'espai, després de la conferència internacional de 1976 es minsa (Bernard, Lebeau, Giuliani i Bonnes, 1987; Conan, 1992; Korosec-Serfati, 1984, 1985; Korosec-Serfati i Bolitt, 1986; Noschis, 1992; Wiesenfeld, 1997a). Poques aportacions han proposat la relació conceptual entre l'apropiació i altres constructes propers. En aquest sentit és interessant destacar la de Werner, Altman i Oxley (1985), per als que: «apropiació, lligam amb el lloc i identitat fan referència col·lectivament a la idea que la gent investeix els llocs de significat i transcendència i actua en conseqüència amb aquests llaços i vincles amb els llocs. Apropiació significa que la persona és transformada en el procés d'apropiació de l'entorn» (Werner, Altman i Oxley, 1985, p. 5.).

Entre les últimes aportacions cal destacar la de Gabriel Moser i el seu equip de la Universitat René Descartes-París V del laboratori de Psicologia Ambiental. Des d'una perspectiva transaccional l'equip de Moser ha investigat, en diferents recerques, la interrelació entre la història residencial del subjecte, la satisfacció residencial, la ubicació de l'habitatge, les condicions per al benestar i l'apropiació del barri i la xarxa de relacions interpersonals i social de caire local i general (Moser, Ratiu i Fleury-Bahi, 1998; 2002).

Un primer grup de recerques procuren esbrinar la relació entre la satisfacció residencial i les condicions d'habitabilitat de la llar i de l'entorn immediat com ara els recursos, els mitjans de transport i els aspectes socials de la ubicació del lloc (Lévy-Leboyer i Ratiu, 1993; Ratiu, 1996). Un segon grup de recerques aborden l'anàlisi de la representació, l'apropiació i les relacions interpersonals des de l'òptica del barri (Fleury-Bahi, 1997, 1998). El tercer analitza la influència de la localitat (París o la ciutat de Tours) en la xarxa de relacions socials dels residents (Moser, 1997).

A partir de les entrevistes efectuades a una mostra de 76 famílies (parelles amb al menys un fill en edat escolar) Eugénia Ratiu (1996), identifica dos tipus de subgrups que anomena coherent i atípic. El primer grup (el 68% de la mostra) està format per aquelles persones que manifesten insatisfacció tenint en compte que disposen de poc espai (de 12 a 22m² per persona) i per les que manifesten satisfacció amb molt d'espai (de 23 a 76m²). El subgrup atípic està format per persones que declaren satisfacció residencial amb poc espai i les que diuen estar insatisfetes amb molt d'espai. Ratiu menciona que els aspectes de l'entorn immediat (accessibilitat transport, recursos, etc.) poden compensar la insuficiència de l'espai i influir en el grau de satisfacció envers l'espai disponible a la llar. Més de la meitat de les persones que es declararen globalment insatisfetes es caracteritzaven per un arrelament en la nostàlgia del passat, no en canvi en la seva llar actual, i per una experiència personal negativa de la seva situació actual (Moser, Ratiu i Fleury-Bahi, 1998, 2002). En contraposició, les persones que declaraven satisfacció es sentien lligades a la seva llar actual i el barri. Una de les conclusions mencionades per Ratiu és que la nostàlgia per al passat o el realisme envers el present dificulta o facilita l'apropiació de la llar i del barri.

Els resultats de Ratiu (1996), d'entrada, semblen contradir-se amb el paper que la història i la rememoració del passat tenia en alguns grups, anomenats tradicionals, que Devine-Wright i Lyons (1997) observaren en la seva recerca sobre la construcció de la identitat nacional irlandesa. Però aquesta contradicció no es tan clara si observem les diferents variables tingudes en consideració en cada recerca, a més de la variació en l'escala i en la tangibilitat del lloc avaluat, la

llar i el barri en el cas de la recerca francesa, la nació, en la irlandesa. Podria ser aquesta també una recerca a desenvolupar, fent-nos ressò del que Low i Altman proposaven, envers la possibilitat d'aplicar els mateixos principis explicatius dels vincles que les persones estableixen amb els objectes i els espais, segons la variació en la seva escala, especificitat i/o tangibilitat (Low i Altman, 1992, p. 5).

A partir d'entrevistes estructurades, Fleury-Bahi (1997, 1998) ha observat que el sentiment de sentir-se a casa, en el propi barri, es relaciona directament amb una apreciació més positiva de la gent del barri i amb la freqüència dels encontres, l'àmbit de l'esfera de les relacions primàries i el tipus de relacions amb la gent del barri, així com la satisfacció amb aquestes. Els resultats de Ghazlane Fleury-Bahi, a més de mostrar que els sentiments de sentir-se com a casa, en el barri, estan estretament relacionats amb sentiments de benestar, indiquen un efecte diferenciat envers la representació del barri, en termes de la seva extensió (només els carrers propers o com una part del districte o més). Aquelles persones més implicades emocionalment amb el barri i que deien sentir-se més bé, tendien a percebre'l com una extensió del districte, això és, la seva representació del barri era més estesa. La diferent definició dels límits del barri així com la seva apropiació també ha estat objecte d'anàlisi per part d'altres recerques lligades al laboratori de psicologia ambiental parisenc (Naturel, 1995). En relació als processos d'identitat, Fleury-Bahi (1997, 1998) observa que només la meitat de les persones que afirmaven no sentir la identitat parisenc se sentien completament com a casa i intentaven establir relacions més properes en el seu barri (Moser, Ratiu, Fleury-Bahi, 2002).

En la recerca de Gabriel Moser (1997), la comparació entre la xarxa de relacions socials entre residents parisencs (de la ciutat i dels suburbis més allunyats) i la de residents d'una ciutat provincial més petita (Tours), tenint en compte, a més a més la possibilitat de fer l'escapada de cap de setmana fora o anar a segones residències, fou significativa. El nombre de relacions interpersonals mencionats entre els residents de la ciutat de Tours fou major que la dels resident a París. El menor nombre es donà entre els residents en la perifèria de la capital francesa. Moser (1997) també analitzà la qualitat de la xarxa de relacions i el tipus

d'interaccions, que van de més primàries i perdurables com les mantingudes amb la família, l'escola i els amics, a més secundàries i recents com les del lloc de treball, les associacions o els clubs. L'efecte observat és que gairebé la meitat de les relacions són de vincle més primari en la ciutat de Tours, mentre que en la perifèria de París un percentatge semblant és representat per relacions més secundàries. Les persones que residien a París, no a la perifèria, manifestaren tenir un percentatge distribuït relativament per igual entre les relacions amb família i escola (30%), els amics (30%) i la feina o associacions (40%).

L'anàlisi de correspondències efectuat per Moser (1997) mostrà que l'alt nombre de relacions es troba relacionat amb el menor temps de transport i a la inversa. La incapacitat per sortir de la localitat de residència el cap de setmana no s'associà amb cap nombre determinat de relacions, mentre que la possibilitat de sortir sí s'associà amb un nombre determinat de relacions que s'observà entre cinc i nou.

Els resultats conjunts de les recerques del laboratori de psicologia ambiental francès dirigit per Gabriel Moser destaquen la importància de la implicació en les relacions interpersonals i socials per a l'apropiació de l'espai i els lligams amb el lloc dels residents.

Un darrer aspecte que vull destacar és la relació de l'apropiació i la participació. Ja he argumentat algunes referències envers la participació i la seva relació amb el desenvolupament comunitari (Marchioni, 1999), tant la focalitzada a població jove (Hart, 1992, 1997, 2001) com la referida a estratègies per a la planificació aplicades a temes ambientals (Wiesenfeld i Sánchez, 2002), a més de la concepció que implica entendre de forma integrada la recerca, la intervenció i la participació de forma conjunta, sota els plantejaments de la acció-intervenció-participativa (Villasante, Montañés i Martí, 2000; Villasante, Montañés i Martín, 2001).

Com sovint ocorre amb els mots nous i de freqüent ús com ara la sostenibilitat, la qualitat de vida, etc., amb el terme participació es pot observar, pel que fa al seu ús, una mena de trànsit que comença en una optimista esperança com si fos un

concepte «salvament» aplicable a problemes a la cerca d'una conceptualització vàlida, i que acaba en la posterior inanició teòrico-conceptual, per la seva manca de precisió. No és la meua intenció ubicar en quina situació d'aquest hipotètic procés es troba el discurs envers la participació. Només cal reflectir, de forma similar a com es referien Low i Altman (1992) respecte el concepte de lligam amb el lloc, que s'ha passat de l'alegria inicial a la necessària precisió conceptual. En altres paraules, semblaria que el recorregut del terme participació, transítés de l'ús per caure en l'abús si és que no acaba en desús.

A més de l'apuntat envers la participació (Hart, 1992, 1997, 2001; Marchioni, 1999; Villasante, Montañés i Martí, 2000; Villasante, Montañés i Martín, 2001; Wiesenfeld i Sánchez, 2002), també vull destacar el que Pol (2000) planteja respecte algunes de les concepcions de la participació, fent al·lusió a altres autors (Hart, 1992; Ibáñez i Íñiguez, 1996; Levy-Leboyer, 1985). Pol (2000) també recull la contemplació de la participació en la legislació, des de la Declaració Universal dels Drets Humans on de forma implícita s'observa al dret a la participació (i a la no-participació) fins a les regulacions derivades de les polítiques de gestió ambiental (Agenda 21, V Programa comunitari en matèria de medi ambient, Carta d'Aalborg, etc.) i la pròpia legislació ambiental en aspectes com les auditories ambientals i les avaluacions d'impacte ambiental.

Respecte a les principals accepcions de la participació, Pol (2000, p. 53) distingeix inicialment el que s'entén com una manera d'involucrar-se socialment, com un «sentir-se part de», de la participació entesa com una forma organitzada, col·lectiva i de gestió, orientada a modificar determinades condicions. A partir d'aquí esmenta alguns criteris per establir diferents tipologies de participació, com ara la directa o indirecta, aquesta última entesa com el fet de sentir-se implicat, derivada dels significats compartits (Ibáñez i Íñiguez, 1996). La participació també pot ser imposada o forçada quan fa referència a l'ajust a una norma o forma de comportar-se, o natural i espontània si es produeix al marge dels gestors o per iniciativa d'usuaris i ciutadans (Levy-Leboyer, 1985). També es pot entendre com més passiva i de caràcter consultiu o més activa i de caràcter decisiu.

Atenent al grau d'implicació de les persones en el plantejament del problema, les accions i les decisions, Pol (2000) esmenta la metàfora de l'escala de la participació desenvolupada per Roger Hart. Fent un ús metafòric d'una escala de vuit esglaons, Hart (1992, 1997, 2001) desenvolupa els diferents tipus de participació en funció de la implicació ciutadana en el desenvolupament comunitari, qüestió que l'ha portat de manera principal a treballar la participació entre la població més jove. Entre els tres esglaons inferiors de l'escala es troben aquells en que els implicats desconeixen els problemes ni saben l'origen de les decisions. Els cinc següents ja incorporen algun grau de participació per part dels implicats. La informació sense consulta ni decisió és el primer, seguit de la consulta i la opinió amb alguna implicació en la decisió del procés —dirigida per experts—, formen els esglaons que ocupen la meitat de l'escala. El sisè i el setè esglaons distingeixen com és iniciat el procés, bé per part dels gestors o bé pels ciutadans (afectats, interessats), respectivament. L'últim esglaó consisteix en que els ciutadans poden iniciar el procés, disposats a poder-lo discutir i decidir amb altres grups, experts o la resta d'agents.

Un últim apunt a la participació és el relatiu a les anomenades metodologies participatives, adreçades a la mobilització de la participació. En aquest sentit, Oscar Rebollo (2000) proposa quatre criteris combinables per classificar les diferents tècniques i mètodes participatius. Un primer criteri es fonamenta en qui participa, el que diferencia segons siguin persones (com els Nuclis d'Intervenció Participativa o NIP), associats (consells d'entitats) o una forma mixta (un pla comunitari o un pla estratègic). Segons el moment participatiu es poden distingir entre puntuals (NIP, enquesta electrònica, etc.) o atenent a tot el procés (farcit de diferents moments puntuals). Un tercer criteri és el de la representativitat, no tan sols estadística sinó dels discursos, és a dir, buscant l'exhaustivitat, el que porta per exemple a atendre a variables de representativitat com són el gènere, l'edat, la classe social, la mobilitat (reduïda o estàndard) i les minories. L'últim criteri té a veure amb els diferents nivells en la presa de decisions i entronca amb la qüestió de la participació entesa com opinió o com decisió, sovint referida a la controvèrsia de la democràcia representativa i la participativa, el que remet a la participació com a eina i com a valor en si.

Partint d'aquestes premisses entenc com Pol (2001b) la participació com «la tendència natural de tot ésser viu, i en especial l'ésser humà, en ser actiu, controlador, transformador, gestor de la seva vida, del seu entorn, en una voluntat de ser agent, compartida amb altres éssers humans». Participar és, així entès, com la tendència a comportar-se socialment, definint una participació natural com aquella capacitat d'agència de la que no se'n té consciència, però ens permet la realització personal i social. Si per a Pol (2001b) una pregunta clau envers la participació, abans de la de com induir-la, rau en interrogar-se perquè ha desaparegut aquesta tendència natural, la conseqüència lògica es la recerca dels processos psicosocials que hi ha al darrere de la participació. I aquí és on podem establir el vincle amb el procés de l'apropiació de l'entorn, donat que la participació entronca en la via de l'acció i la transformació del propi entorn.

D'aquesta forma la participació és entesa com el desenvolupament, en l'entorn més immediat, dels àmbits d'acció de la persona, el que repercuteixen en la sensació de control i en la implicació amb el propi entorn, en definitiva, en l'apropiació d'aquest. Mitjançant l'acció en l'entorn, és a dir, a través de la participació en l'acció sobre l'entorn, es transforma aquest, s'hi deixa l'empremta i s'incorpora en els processos cognitius i afectius de manera activa. I a la inversa, a través de la identificació simbòlica, l'espai apropiat passa a ser un factor de continuïtat i estabilitat del *self* alhora que un factor d'estabilitat de la identitat i la cohesió del grup. A més a més, també genera un lligam amb el lloc, facilitant la conducta responsable i la implicació i la participació en el propi entorn (Pol, 1987, 1994/1996, 1998, 2001b).

3.7. Com a conclusió dels referents teòrics analitzats: model teòric resultant

Considero que l'apropiació és també la creació o la construcció del significat de l'espai com un lloc que es considerat propi, del qual se'n deriva la implicació personal o grupal amb el lloc, donat que l'espai representa les interaccions passades (les viscudes directament per mi i les interioritzades indirectament per altres vies: la història passada i les expectatives que la cultura en la que em socialitzo posa de manifest) i les potencials interaccions (futuribles), l'espai

participa per tant de la construcció del *self* (això obre la porta a la dimensió de la identitat i la identificació en que el lloc apropiat comunica als altres i a mi aquesta identitat). Aquesta exteriorització (comunicació als altres) i interiorització (assimilació) dels significats s'omple de molts continguts: qui soc jo i qui som nosaltres; com, quan i qui pot entrar o no entrar; que pot fer o no; etc.; però aquests continguts que es creen contínuament comporta també l'elaboració del seu sentit, de la consciència d'aquest espai com alguna cosa "pròpia".

D'aquesta manera la construcció d'aquests significats, d'aquesta dimensió simbòlica, pot ser vista també (i així s'ha fet des de bona part de la literatura científica) des del punt de vista de la identitat. Això és, quin protagonisme tenen els entorns en la formació de la identitat, o de forma més genèrica —encara que al final sempre sobresurt el tema de la identitat— quines relacions s'estableixen entre les persones i els llocs. Gran part de la investigació s'ha centrat en la mesura dels tipus de vincles que s'estableixen entre persones i espais i especialment rellevant és la literatura científica que s'ha interessat més en la mesura de la dimensió afectiva (*attachment* en sentit restringit) encara que s'hagi ampliat a la cognitiva i conductual.

Tant si s'al·ludeix a les teories de la identitat social, a través de les quals l'espai esdevé una categoria social més, com si es recorre als processos de construcció social del significat de l'espai, parteixo de la premissa que tant en un cas com en l'altre és l'apropiació de l'espai el nexa que ens pot donar compte dels mecanismes d'aquesta relació entre els espais i les persones. Ja Valera, Guàrdia, Cruells i altres (1998, p. 333) menciona com «els conceptes d'identitat social urbana i d'espai simbòlic urbà es relacionen amb els processos d'apropiació (Pol, 1996) o *place attachment* (Altman i Low, 1992) definits com processos dinàmics d'interacció —conductual i/o simbòlica— de les persones amb el seu medi físic, pels quals l'espai esdevé *lloc*, es carrega de significat i es percep com propi de la persona o el grup, integrant-el com element representatiu d'identitat».

Entenc el procés d'apropiació com el fruit d'una interacció constant entre els espais i les persones, com una construcció social a través de la qual s'adquireixen

i es construeixen els significats atribuïts a l'espai. En aquest procés suposem una vessant exterior i una altra d'interior, complementàries, fruit de les quals es construeix precisament aquest significat social. Exterior en el sentit de visible, d'acció-transformació, d'exteriorització, de senyalització, de marcatge, de producció externa que es manifesta en la configuració física de l'espai. Interior en el sentit d'assimilació, d'incorporació, d'interpretació d'aquesta configuració física externa, d'identificació, d'internalització.

De forma sintètica i atenent l'exposat en els apartats precedents, considero que són dos els moments que permeten comprendre, ara, el model d'anàlisi que pretenc sotmetre a una contrastació empírica (veure figura 1.1). En primer lloc i de manera fonamental ha estat la recerca teòrica envers el fenomen de la construcció dels vincles establerts entre les persones i els espais, i que entenc com l'apropiació de l'espai, dels quals hem vist la connexió amb aspectes simbòlics i d'identitat (veure figura 3.1), el que orienta les hipòtesis i guia el model, els conceptes, les dimensions, els components i els indicadors en que s'articula el fenomen de l'apropiació. En segon lloc, i en aquest ordre, és l'aproximació als documents envers el context sociohistòric on es pretén contrastar el model, és a dir, l'exploració de les fonts primàries envers la Trinitat Nova, el que acaba de contextualitzar i concretar el model d'anàlisi, després de l'exploració teòrica.

Una i altra exploració no han partit de zero. És moment de tornar recordar la pregunta inicial de la recerca: a través de quins mecanismes podem explicar i comprendre els lligams que les persones —que viuen a la Trinitat Nova— estableixen amb el seu barri?. Vull dir que inclús la pregunta ja amaga la resposta, provisional, és clar. Com afirmen Raymond Quivy i Luc van Campenhoudt (1997, p. 119) «una hipòtesi és una resposta provisional a una pregunta». Malgrat objectius i hipòtesis ja han estat exposats —en el segon dels capítols—, concretaré a continuació el model d'anàlisi especificant les dimensions i components, a més dels indicadors elaborats per a la contrastació, recuperant tot seguit les hipòtesis de nou.

La figura 3.1 mostra una síntesi gràfica del resultat de la recerca teòrica, on es pot entendre que el procés de l'apropiació de l'espai, a més d'incloure's dins l'eix continu que va de l'individu a la societat, es tracta d'un procés que s'insereix entre les persones i els espais, en un context i en una temporalitat. Els resultats del procés de l'apropiació es relacionen amb productes de caràcter simbòlic, de la identitat —el lloc com a categoria social o com una extensió del *self*— i dels sentiments de lligam amb el lloc. A més a més, el procés de l'apropiació contempla dues dimensions: les accions (i transformacions) i les identificacions (simbòliques) realitzades sobre l'espai (Pol, 1994/1996), que d'aquesta forma esdevé un lloc que és viscut per diferents grups i persones, en diferents graus i modalitats, com a propi i vinculat a un mateix.

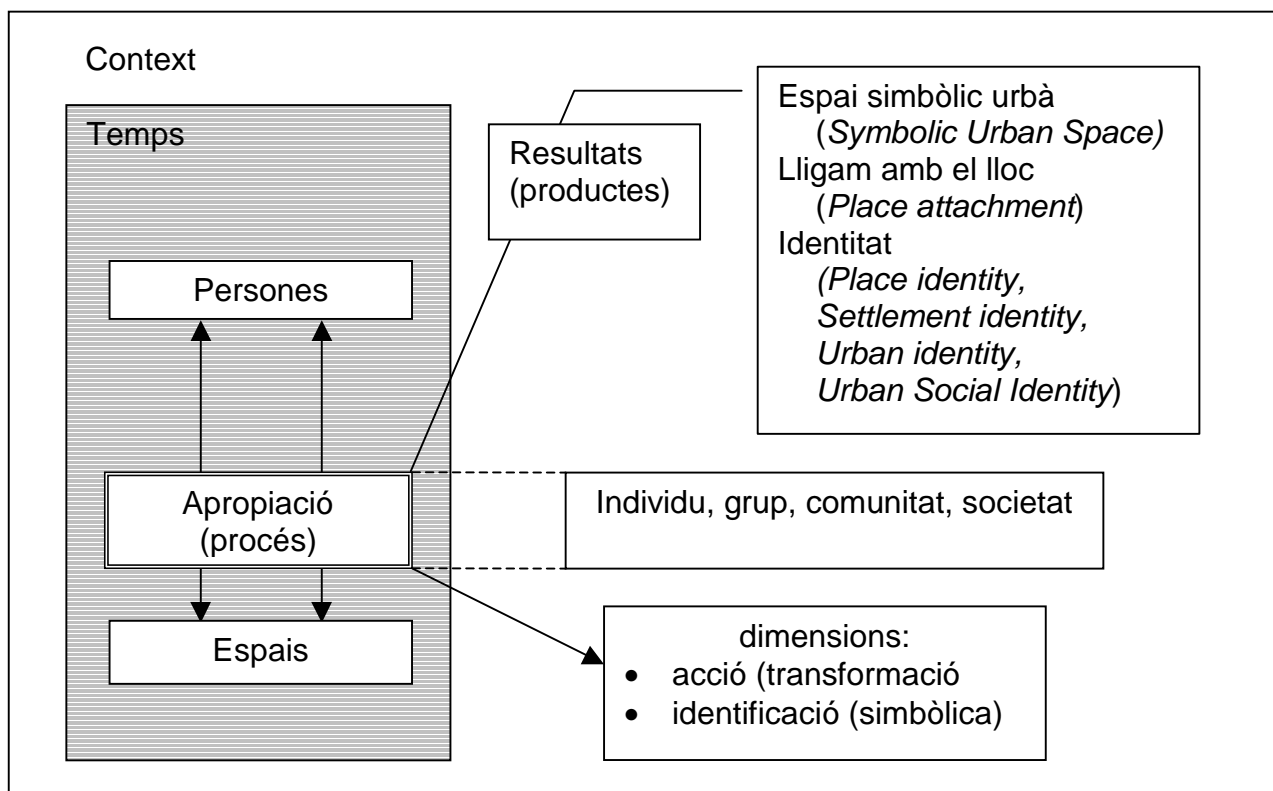

Figura 3.1. Model teòric de l'apropiació

Les accions i les identificacions (de, per o amb l'espai) són dues dimensions habituals en la majoria de les conceptualitzacions revisades (Canter, 1977, 1997;

Hay, 1998; Korosec-Serfaty, 1976; Pol, 1994/1996, 1998, 2002; Relph, 1976; Uzzell, Pol i Badenas, 2002; Valera, 1993, 1997; Valera i Guàrdia, 2002; Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Pol, 1994; Wiesenfeld, 1997a, 1997b).

Des d'orientacions interessades per la gènesi de la significació de l'espai, és l'experiència el concepte que permet lligar acció i significació emocional, a més de la identificació. En aquest cas són les interaccions simbòliques i la funcionalitat lligada a les pràctiques socials que es desenvolupen en l'espai les que expliquen els processos de significació i per tant d'apropiació del lloc (Corraliza, 2000; Stokols i Shumaker, 1981; Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998). Des de les orientacions preocupades per la relació entre la identitat i el lloc són destacats, a més d'evidentment els processos d'identificació, la dimensió conductual, sovint entesa a través de les pràctiques i les interaccions socials que es mantenen en l'espai (Devine-Wright i Lyons, 1997; Twigger-Ross i Uzzell, 1996; Valera, 1993, 1997; Valera i Guàrdia, 2002; Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Pol, 1994). També accions i identificació són presents en els diferents punts de vista desenvolupats des del concepte del lligam del lloc (Altman i Low, 1992; Harris, Brown i Werner, 1996; Hidalgo, 1998; Hidalgo i Hernández, 2001).

Divideixo la dimensió de l'acció en els tres components següents: accions quotidianes en el lloc, accions orientades cap el lloc i accions envers els projectes de futur del lloc. Separo el que són les accions més quotidianes i caracteritzades per la proximitat (per exemple, veïns, comerços, etc.) de les que tenen una intenció més dirigida a l'àmbit d'interacció col·lectiva (com són festes del barri, reunions, trobades, etc.). El component relatiu a les accions envers els projectes de futur del lloc respon a la participació, en aquest cas, envers el problema i les solucions respecte la reforma urbanística del barri.

Amb aquesta subdivisió de l'acció pretenc precisar i explorar la dimensió de l'acció, la qual és present en moltes de les aportacions teòriques revisades procedents des de visions fenomenològiques del lligam amb el lloc (Altman i Low, 1992) i les preocupades per la seva mesura quantitativa (Christakopoulou, Dawson i Gari, 2001; Hidalgo, 1998; Hidalgo i Hernández, 2001), com des de

l'apropiació (Korosec-Serfaty, 1976; Pol, 1994/1996, 1998); on es destaquen les interaccions socials quotidianes, les pràctiques, les activitats habituals (Brower, 1980; Brown i Werner, 1985; Fischer, Jackson, Stueve i altres, 1977; Fuher, Kaiser i Hartig, 1993; Gustafson, 2001a; Harris, Brown i Werner, 1996; Riger i Lavrakas, 1981; Sánchez, 2001; Unger i Wandersman, 1985), però també les menys habituals i fins i tot les de caire ritual que es desenvolupen en l'espai (Ben-David, 1997; Low, 1992a, 1992b; Ng, 1998).

Mentre que la divisió entre les accions quotidianes en el barri i les accions orientades cap el barri, troba justificació en les aportacions teòriques ja mencionades, la contemplació de les accions envers els projectes de futur del barri es deu a la particular realitat del propi context de la contrastació, com s'apunta en la narració històrica del barri, a més d'alguns plantejaments relatius als tipus de participació en plantejaments comunitaris ja mencionats (Hart, 1992, 1997, 2001).

Els continguts de la identificació tenen a veure, en primer lloc, amb els tres processos implicats en la identificació —identificar l'entorn, ser identificat per l'entorn i identificar-se amb l'entorn—, la interacció dels quals dona lloc, com a principal resultat, a la identitat com ha fet precís Graumann (1983). En segon lloc cal considerar les influències derivades de les aportacions de l'anomenada «escola de Bristol» envers les teories de la identitat social —especialment la significació emocional i valorativa de la pertinença a determinades categories socials— i de la teoria de la identitat de la també britànica Breakwell (1986, 1992, 1993) —on la identitat s'articula sota quatre principis rectors—, aquesta última contrastada en l'àmbit de la psicologia ambiental pel grup de Surrey encapçalat per David Uzzell, a més del desenvolupament teòric i empíric desenvolupat per Sergi Valera i els seus col·laboradors respecte la identitat social urbana. Aquestes aportacions em porten a contemplar la dimensió de la identificació a través d'indicadors de la distintivitat, la continuïtat temporal, l'autoestima, l'autoeficàcia —els quatre principis de Breakwell—, la pertinença, la identificació de l'entorn i la identificació amb l'entorn.

L'acció i la identificació, els components de les quals acabo d'apuntar, expliquen el lligam amb el barri, el qual suposa la variable explicada, i que també és entès com una altra dimensió del model d'anàlisi proposat del fenomen de l'apropiació. En altres paraules, el lligam amb el barri serà resultat de la relació de les altres dues dimensions, com hipotetitzo el model d'anàlisi. En l'aproximació quantitativa de la contrastació empírica, la direcció d'aquesta relació és objecte d'anàlisi estadística a través d'un model d'equacions estructurals. La figura 3.2 mostra de manera gràfica una representació del model teòric d'anàlisi proposat.

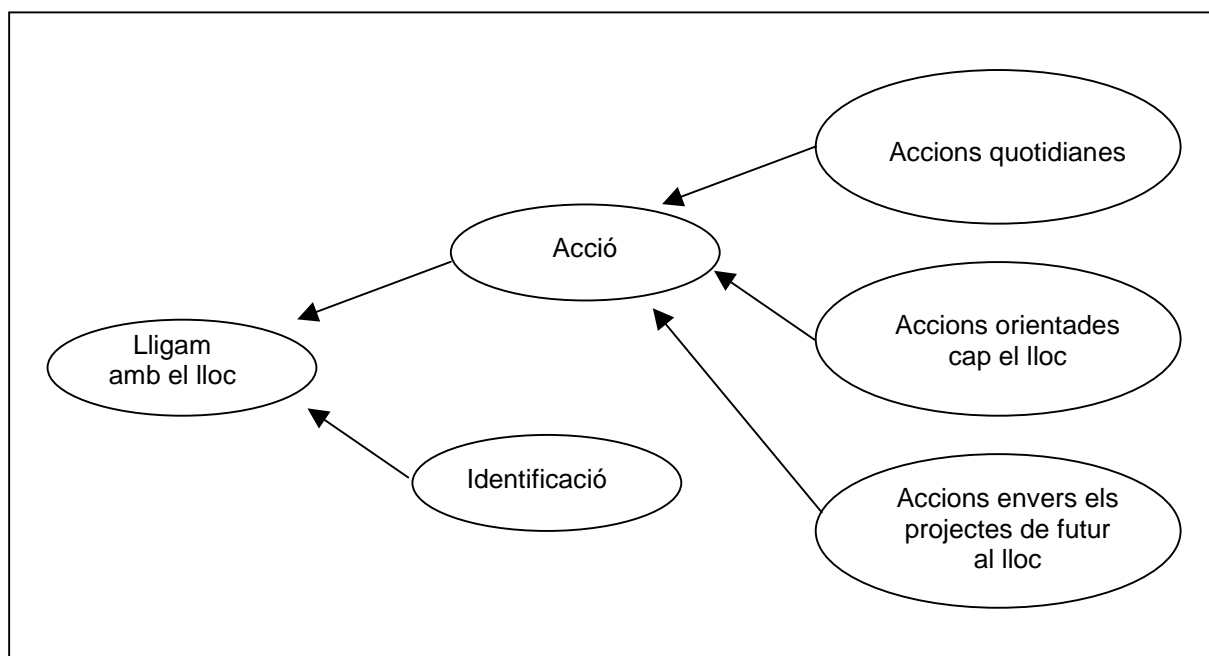

Figura 3.2. Model teòric d'anàlisi de l'apropiació

4. Objectius i hipòtesis del treball de camp

Un cop definit el model teòric d'anàlisi, fruit de la recerca teòrica efectuada la qual he intentat abordar en el capítol anterior és pertinent concretar els objectius més específics del treball de camp, els quals són una continuació lògica dels objectius i les hipòtesis de la tesi exposada en el segon capítol. Per aquesta raó he escollit el barri de la Trinitat Nova de Barcelona, que com ja he dit és troba en un procés de remodelació urbanística. El seu seguiment ofereix la possibilitat d'observar i analitzar una sèrie de processos que han de permetre contrastar el model teòric d'anàlisi proposat.

Com ja he apuntat anteriorment els objectius principals de la recerca són:

- elaborar un model teòric d'anàlisi del procés de l'apropiació de l'espai i
- realitzar la seva contrastació empírica en un barri de Barcelona

De manera més específica, per assolir aquests objectius generals cal:

- 1) Conèixer i delimitar les diferents dimensions que intervenen en el procés de l'apropiació de l'espai.
- 2) Elaborar i aplicar els instruments necessaris per a la contrastació del model teòric proposat.
- 3) Descriure les variables que conformen les principals dimensions del model teòric de l'apropiació proposat (lligam amb el barri, acció, identificació), a més d'altres variables de caràcter sociodemogràfic, a partir de l'aplicació dels instruments en el barri de la Trinitat Nova.
- 4) Explorar la relació entre l'afectació de la remodelació del propi habitatge i la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica.
- 5) Explorar i delimitar l'estructura latent de les dades recollides relatives al fenomen de l'apropiació.
- 6) Explorar la relació entre la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica amb l'estructura latent delimitada.

- 7) Descriure com l'afectació de la remodelació del propi habitatge incideix en les variables del model de l'apropiació proposat.
- 8) Delimitar la relació entre les diferents dimensions del fenomen de l'apropiació.

L'assoliment d'aquests objectius ha de permetre resoldre les següents hipòtesis associades als objectius anteriors.

Hipòtesis:

- 1) El lligam amb el barri és explicat per l'acció desenvolupada al barri i la identificació amb el barri.
- 2) El lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri.
- 3) El lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri.
- 4) El lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri són més accentuades entre les persones afectades directament per la remodelació del seu habitatge.
- 5) La identificació amb el barri és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri.
- 6) Les persones que més accions desenvolupen en nom del barri i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del barri es tracten entre tots.

L'assoliment d'aquests objectius i la contrastació de les hipòtesis associades porten a la descripció de la metodologia emprada per a la seva contrastació, a més de les reflexions i justificacions que de manera prèvia permeten entendre millor les pautes adoptades per a la inspecció d'aquestes hipòtesis a partir de sotmetre-les a l'evidència empírica, a l'experiència de les dades obtingudes a partir dels instruments i mètodes aplicats al context. La qüestió metodològica és exposada en el sisè dels capítols, però abans vull donar compte del context on s'ha contrastat el model d'anàlisi, qüestió que intentaré aproximar en el capítol següent.

5. El context de contrastació del model d'anàlisi: història de la Trinitat Nova

El barri de la Trinitat Nova és un barri construït a partir de la superació de moltes mancances, la iniciativa de la qual sovint és protagonitzada pels veïns, el que explica la seva cohesió i identitat particular. Són unes mancances sorgides ja de bon principi, quan els anys cinquanta es construeix la gaire totalitat dels habitatges del barri, a partir de la promoció pública, per donar cabuda a les persones que provenien de zones més desfavorides econòmicament de la resta d'Espanya, a més de la reubicació de persones d'altres barris de la ciutat de Barcelona. Les expectatives deixades en els llocs d'origen es veuran contrastades amb unes condicions urbanístiques infrahumanes en el nou barri, a més de la desatenció per part de l'administració en molts altres aspectes. És també una part de la història de tantes ciutats en creixement, nodrides per persones de fora, abans sovint ubicades en la perifèria de la ciutat, i que tant sovint es troben caracteritzades per la manca de drets, de dignitat i de justícia social.

Però la Trinitat Nova també deu el seu passat més recent a la reacció davant la debilitat provocada per aquelles mancances. A principis dels anys noranta, el barri s'encamina cap a una situació cada cop més preocupant des del punt de vista social amb un important envelliment i una forta pèrdua de població, uns indicadors d'atur i precarietat laboral importants, amb situacions significatives de pobresa i una debilitació del teixit associatiu remarcables. La realitat d'aleshores i la realitat encara vigent en el moment de realitzar el treball de camp d'aquesta recerca, efectuada a finals de 1999 i durant l'any 2000, estava marcada per les condicions infrahumanes dels habitatges, a les quals s'afegien unes patologies estructurals (aluminosi, carbonatosi) hereves de la baixa qualitat constructiva original que portaren a batejar-les, ja de bon començament, com a barraques verticals. Davant de tot això existeix una demanda històrica per part dels veïns i que passa evidentment per reclamar un habitatge digne. Aquesta demanda no s'acaba de concretar prou, però a finals dels anys noranta ja se sap que la tercera part dels habitatges aniran a terra el que planteja de nou possibles pèrdues i oportunitats, en definitiva, mobilitza d'alguna forma els vincles dels veïns amb el seu barri.

La primera pregunta que sorgeix respecte el context de la contrastació és la de l'elecció del barri. Perquè la Trinitat Nova? A més d'alguns motius de caire més personal, a les que faig al·lusió en el primer apartat del procediment de l'aproximació qualitativa (veure apartat 6.1.1.1), una de les raons, recolzada en arguments teòrics que es deriven de la recerca teòrica, és la consideració que es tracta d'un barri on potencialment poden aflorar els vincles amb el lloc per la potencial percepció de l'amenaça de la seva pèrdua.

Ja he referit el que manifestaven Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983), en el sentit que l'individu no és conscient de la identitat de lloc excepte quan sent la seva identitat amenaçada. Un argument semblant es troba en les recerques envers els vincles que les persones estableixen amb els espais en situacions de disrupcions (Brown i Perkins, 1992; Stepputat, 1994;) com ara robatoris a la llar (Korosec, 1986) o reubicacions voluntàries o involuntàries (Feldman, 1990, 1996; Fried, 2000; Milligan, 1994; Nanistova, 1998) o en relació a la migració (Mazumdar, Mazumdar, Docuyanan i McLaughlin, 2000; Ng, 1998). Per aquests motius vaig considerar adient explorar la relació que l'afectació per la remodelació del propi habitatge podia tenir en el concepte de l'apropiació del barri.

I quina és la potencial amenaça?, en que consisteix la disrupció en els vincles amb el barri? Aquesta prové fonamentalment d'un aspecte que estava en el primer pla de la realitat del barri en el moment de començar aquesta recerca: la remodelació de prop de 900 habitatges del barri afectats per l'aluminosi. Més concretament es tracta de substituir 891 habitatges, a més de construir-ne 200 més, també en règim de protecció. Això suposa gairebé tirar a terra, per tornar a construir, aproximadament una tercera part del barri. Els canvis que això poden suposar en la morfologia urbana i per tant els canvis que en el teixit social se'n deriven era i és encara un fet important per a qualificar-lo de possible disrupció en els lligams amb el barri. Un dels temors principals era que es tingués en compte als veïns, qüestió que defineix un aspecte del barri de la Trinitat Nova.

Barbara B. Brown i Douglas D. Perkins (1992) raonen la disrupció dels vincles amb els llocs atenent-se a tres fases. La primera suposa el desenvolupament de

l·ligams segurs amb el lloc. La segona fase consisteix en el període de tensió originada per la disrupció i la tercera ve configurada per l'adaptació amb els vincles perduts i la creació de nous l·ligams. Per a l'anàlisi empírica del seu argument observen situacions de robatoris a la llar, reubicacions voluntàries i involuntàries degudes a desastres naturals. En aquestes últimes al·ludeixen a unes inundacions ocorregudes a una zona de les muntanyes Apalatxes i als esllavissaments de terra a una regió del Perú.

En el cas de les reubicacions de caire voluntari, per a Brown i Perkins (1992) en la primera fase es tracta d'una anticipació que acompanya l'experiència del canvi en la identitat individual i comunitària, a més de la construcció d'una certa estabilitat dintre del canvi, perquè prepara l'abandonament i l'inici d'aspectes lligats a la identitat. Sense ser un exemple clar de cap dels exemples referits per Brown i Perkins, considero que el cas de la Trinitat Nova s'aproxima en certa forma a la seva caracterització. És tracta d'una reubicació, encara que no es voluntària del tot, ni tampoc es comparable a una reubicació involuntària semblant a una situació de desastre natural. Es tracta de la primera fase, donat que la disrupció —el canvi de l'habitatge i del barri— encara no havia ocorregut en el moment del treball de camp.

En aquest capítol intentaré fer un esbós de la història del barri, per aquest motiu separaré en dos períodes la seva narració. El tall ubicat en l'any 1996 ve justificat per el que ara per ara podem argumentar com a punt d'inflexió destacable de la història més recent del barri. Aquell any s'engegaven les primeres passes del que és actualment un exemple destacat i objecte d'anàlisi envers la participació ciutadana, el Pla de Desenvolupament Comunitari de la Trinitat Nova. Més pròpia del coneixement artístic que en diria Wagensberg, una altra mirada d'aquesta contextualització del barri es troba en l'annex de la imatge gràfica del barri. Es tracta d'una exposició signada per Toni Puntí i Carme de la Madrid —qui amablement m'han cedit el dret de mostrar-la aquí de nou— i presentada el 8 de juny de 2001 a l'Ateneu de Nou Barris i perllongada fins el 15 de juliol.

Però abans d'aquest recorregut pel seu esdevenir, començaré per delimitar la seva ubicació, que de forma gràfica es mostra en la figura 5.1, a més de les seves principals característiques sociodemogràfiques.

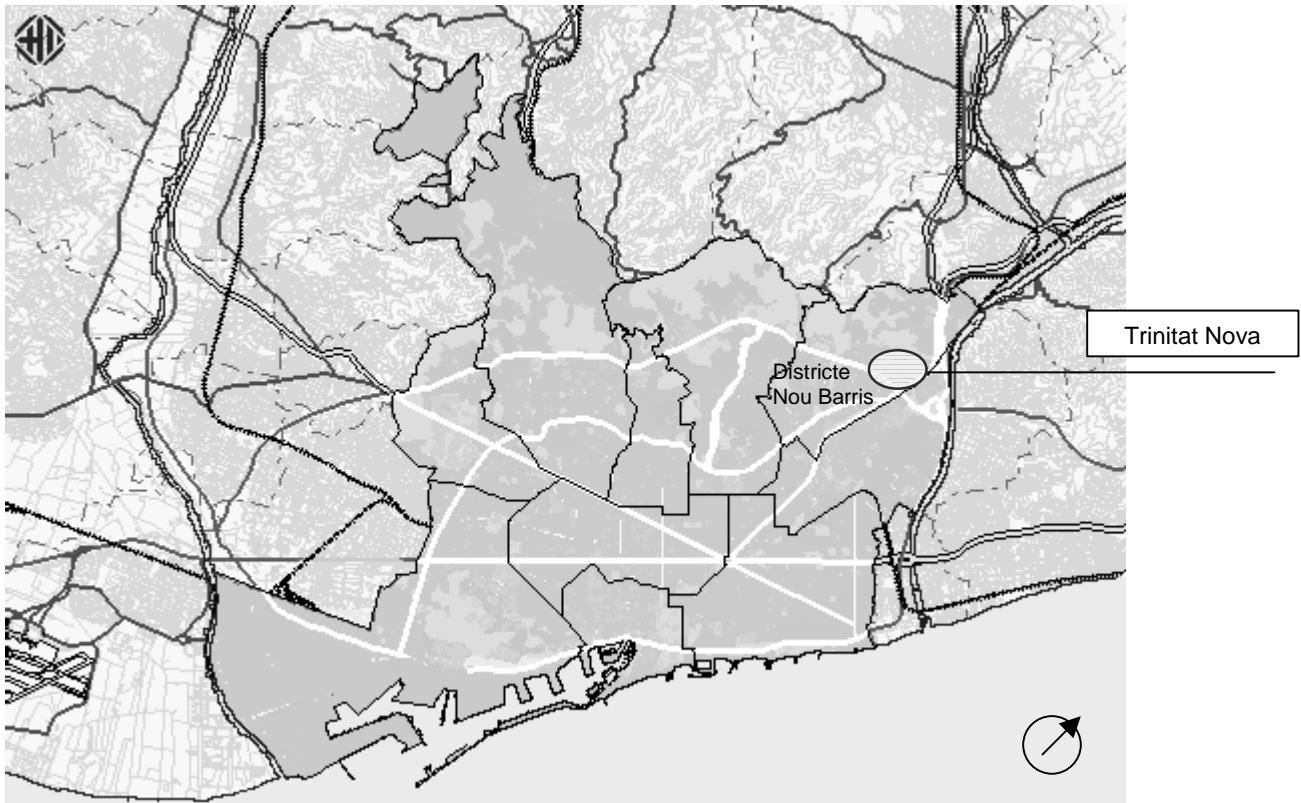

Figura 5.1. Plànol de situació del barri de la Trinitat Nova

El barri de la Trinitat Nova pertany al districte de Nou Barris de la ciutat de Barcelona. Té una superfície de 55 ha i segons el padró municipal d'habitants de 1996 tenia 7.695 veïns censats, el que suposa prop d'un 5% de la població del districte i un 0,5% de la de Barcelona ciutat. Un dels trets característics és l'envelliment de la població, gairebé una tercera part de la població era major de 65 anys, com a data comparativa cal saber que en tot el districte aquest grup d'edat suposava aleshores un 18,6% de la població, mentre que a la ciutat era un 20% i a Catalunya un 16,3%.

Una altra característica és la referida a la seva situació, la qual podríem qualificar com a d'entrada a diversos aspectes. En primer lloc és una entrada a la ciutat. Està a tocar amb un dels principals accessos de la ciutat, l'avinguda Meridiana,

que rep algunes de les principals vies de trànsit rodat que connecten la ciutat amb el nord. També es una important via d'entrada ferroviària. Aquesta característica d'entrada ve configurada per la seva orografia. El barri pertany al que s'anomena el coll de Finestrelles. Mercè Tatjer (1995), qui va publicar un llibre de referència per a la documentació històrica del barri, assenyala que el nom d'aquest coll prové de la situació extrema (finisterra) respecte el pla de Barcelona, fent referència a Agustí Duran i Sanpere de qui parteix la dada. Aquest pas era també una de les vies més antigues de sortida: «l'antic camí romà conegut a l'edat mitjana amb el nom de via Francisca, que amb el temps es convertiria en el que avui és la carretera de Ribes» (Tatjer, 1995, p. 13.). L'entramat viari que envolta la zona —amb el nus de la Trinitat que connecta les rondes i les autopistes cap al Vallés i França— és també un aspecte definitori, alhora que proporciona una bona connexió també ha tingut un important efecte barrera pel barri, atenuat després amb la cobertura de la rasa, provocada pel pas de la Ronda de Dalt, que la separava del barri de la Prosperitat.

Un altre argument per definir aquesta característica d'entrada és la seva proximitat amb la muntanya, això és, com una porta d'entrada de la ciutat a la serra de Collserola. Aquesta característica és a més a més notòria quan un passeja pels seus carrers, amb forts desnivells degut a les elevacions del turó de les Roquetes (305 m.), el de les Manyoses (210 m.) i els diversos torrents avui convertits en carrers. I per seguir amb la idea de l'entrada, la zona de la Trinitat Nova fou també un punt important per a la ubicació de les instal·lacions i conduccions d'entrada de l'aigua a la ciutat. Tots els anteriors arguments per recolzar la idea d'entrada, no és altre que la d'obrir una nova porta i permetre'ns entrar en un breu recorregut per la seva història, per al qual seguiré les mateixes pautes apuntades per Tatjer (1995).

5.1. D'un passat agrícola al barraquisme vertical

Tatjer (1995) situa com a primera construcció que apareix datada a la zona, el cas d'una petita capella dedicada a la Santíssima Trinitat, l'any 1143, al costat de la

qual es deia que hi havia un petit hostel per atendre viatgers, que arribaven a la ciutat. Aquesta construcció va fer desaparèixer el nom de Finestrelles per substituir-lo pel de Trinitat. Similar inici fan Jaume Fabré i Josep Maria Huertas Claveria (1977) en el setè volum de la seva recopilació de tots els barris de Barcelona, encara que, per ben segur un error tipogràfic, ho datin capgirant algun dels números (1413). Aquests autors també apunten el final de la capella, destruïda durant la Guerra del Francès (1808), en que les tropes de Napoleó la varen cremar. La següent fita en les dues fonts consultades és la instal·lació de les forques jurisdiccionals, tres pedres i unes fustes dretes posades al damunt — diuen Fabré i Huertas—, on eren penjats els condemnats a mort —d'aquí el topònim del Barral del Botxí, apunta Tatjer en referència a algunes escriptures notarials de venda de terrenys a la Trinitat Nova.

De les primeres cases que es té constància són les del Baró de Pinós. La Torre del Baró estava a tocar amb l'actual carretera de Ribes i controlava el pas de Finestrelles. Aquesta Torre no és per descomptat el mirador que agafa el mateix nom, situat actualment més amunt, la silueta de la qual es pot contemplar quan s'entra a la ciutat. La Torre del Baró fou enderrocada a la guerra de Successió i novament reedificada el 1797 pel seu propietari, Josep Ramon de Pinós i de Copons, marquès de Barbarà i baró de Pinós (Tatjer, 1995, p. 14).

Aquesta fita ens indica el passat agrícola del barri, de la mateixa manera que alguns dels topònims propers a la finca, com el cas dels torrents de can Campanyà (aproximadament el c/ d'Empúries) i de can Calau (aproximadament el c/ Tamariu), referit a cases de pagès. Això era possible gràcies a l'extensa zona de regadiu que envoltava l'edifici, amb un molí i un ramal d'aigua procedent del rec Comtal. Seguint Tatjer, fins el seu enderroc, el 1966, per allargar l'avinguda Meridiana, la Torre del Baró es convertí en un element important del paisatge, a més de donar nom una zona propera. És el topònim d'un barri limítrof amb la Trinitat Nova i amb el que guarda certes similituds en el seu desenvolupament anterior i actual, que ara no comentaré.

La intensificació de la vinya arribarà fins fa ben poc. Parlant amb persones de la Trinitat Nova encara hi ha veïns que havien vist alguns ceps quan la seva arribada al barri, cap als finals de la dècada dels cinquanta. La forma d'explotació habitual aleshores, cap a finals del segle XIX, era la cessió del domini útil de la terra, a través d'un contracte, pel qual un senyor el donava a una altra persona (l'emfiteuta), tot retenint-ne el domini directe, a canvi de rebre un cànon de l'anomenat emfiteuta o senyor útil. És així com es planten uns ceps als terrenys del final del carrer Palamós, explica Tatjer (1995, p. 16). A la mort de Francesc Campanyà, pagès i veí de Sant Andreu i emfiteuta dels germans Riera Ramoneda, el 1899, els senyors recuperaren les terres. S'obrien nous usos i presumiblement més rendibles per a les terres. Són les primeres activitats no agrícoles i que s'articulen envers les noves infraestructures ferroviàries (la línia de Barcelona a Granollers s'obre pas entremig del barri el 1855, un any més tard ho fa la línia cap a Sabadell), extractives (el topònim del carrer Vell de la Pedrera, situat ja dintre del barri de Roquetes n'és un record diu Tatjer) i principalment les relacionades amb la distribució de l'aigua a la ciutat.

L'impuls de la nova urbs, configurada a partir de l'enderroc de les murades el 1860, mitjançant el desenvolupament urbanístic traçat per Ildefons Cerdà, i el potent desenvolupament industrial i demogràfic requerirà de noves demandes. Aquest fet estructural explica les noves activitats mencionades. Respecte l'aigua, l'ajuntament de Barcelona volia augmentar els cabals procedents del riu Besòs. D'ençà el 1869 ja existia un aqüeducte anomenat Dos Rius promogut per la Companyia d'Aigües de Barcelona. El 1879 es foradaren dos nous pous a Montcada per portar més aigua i es construï un aqüeducte per elevar l'aigua des de Trinitat Vella. Entre el 1890 i el 1897 es construeixen dos grans pous per a captar les aigües subterrànies, les quals eren succionades per màquines de vapor. Però l'epidèmia del tifus de 1914, degut en part a la contaminació dels pous de Montcada segons conta Tatjer (1995, p. 19) foren la pedra de toc per elaborar un projecte de millora del servei municipal d'abastament d'aigua.

D'aquest important projecte encara es poden veure els antics dipòsits d'aigua, construïts l'any 1917 amb maó d'obra vista, pròpies de les edificacions

modernistes de caràcter industrial de l'època i que li dóna al barri un valor afegit destacat. D'aquest dipòsits, de 10.000 m³ de capacitat, que rebien l'aigua d'una estació elevadora des de l'altra costat de l'avinguda Meridiana, en sortia una canonada que travessava el barri fins portar-la a un aqüeducte, que seguia pel turó de les Roquetes, fins arribar a Vallcarca. Per a salvar un dels torrents —el de Calau— es va construir un pont amb una característica particular, tenia tres ulls rodons. Aquest pont serà un lloc simbòlic pels veïns, qui el bategen com el pont dels Tres Ulls o de los *Tres Ojos*, el qual va desaparèixer quan la construcció del nou dipòsits del consorci d'aigües del Ter i Llobregat, dalt del carrer d'Aiguablava. Els dipòsits d'aigües va funcionar fins l'any 1989 i servir només per a la cloració i el tractament, ja que algunes de les instal·lacions que estaven previstes no es realitzaren. El tram de l'aqüeducte fins als dipòsits, amb una escala interior de 500 esglaons, fou abandonat per l'ús que estava previst i n'adquirí de nous, dels quals alguns d'ells, encara ara, els veïns ens contaràn gustosament.

A més del pas de l'aigua un altre ús destacat és el pas de l'electricitat. Torres i cables d'alta tensió, procedents de les estacions de fabricació d'energia elèctrica als Pirineus, són encara visibles al barri. Tatjer (1995, p. 22) demostra com l'origen del nom del carrer de les Torres, del barri de Roquetes, tocant el de la Trinitat Nova, no cal buscar-lo en palaus o fortificacions, sinó més aviat en aquesta «elèctrica» raó.

Fabré i Huertas (1977) daten entre 1915 i 1920 el primer intent de crear una urbanització al barri, la primera casa de la qual és encara visible, tot i estar molt malmesa, en el límit entre la Trinitat Nova i el barri de Torre Baró (prop del c/ Garbí). Tatjer (1995) diu que l'obertura de les noves vies de comunicació afavoriren les parcel·lacions d'iniciativa privada (Cornellà-Fogars, el 1889, ara Passeig Valldaura i la carretera que des d'Horta porta al turó de les Roquetes, el 1908). Aquests propòsits, en l'inici de segle, coincideixen amb la necessitat de connectar el terme municipal de Barcelona, després de les annexions de 1897, del que en sorgirà el Pla d'Enllaços aprovat el 1917 (Martorell, Florens i Martorell, 1970, p. 43-72, Torres, 1985, p. 209-235). Una intenció que ja apareixia en el

Projecte d'Enllaços de J. Jaussely de 1905 i que el Pla General d'Enllaços i Espais Lliures de 1917, redactat per F. Romeu, P. Falques i E. Porcel, reafirma, i que serà complementada en successius plans fins el Pla General Metropolità — d'aquí endavant PGM— (Domingo i Bonet, 1998, p. 124).

El catedràtic d'urbanisme de la UPC, Miquel Domingo, en un document de treball de l'associació de veïns (AA.VV Trinitat Nova, 2000, p. 7) explica la finalitat d'aquest pla: «es proposava la realització d'una ronda de circumval·lació, perifèrica a la ciutat, amb la funció de connectar els antics pobles del pla barcelonès i, alhora, de permetre un pas alternatiu sense travessar el centre de la ciutat. El seu traçat era, amb petites modificacions, el de l'actual Ronda de Dalt». La proposta era acompanyada, afegeix Domingo, de la creació d'una important zona verda propera al barri de Roquetes, amb la qual cosa s'apuntava la finalitat de parc comarcal per a Collserola, i a més a més, ja es delimitaven els terrenys de la futura Trinitat Nova, en el triangle actual entre l'avinguda Meridiana i un altre avinguda menys important .

El 1904 es crea la *Compañía de urbanización de las alturas del NE de Horta*, promotora en mans de Manuel de Sivatte, propietari de les terres de la Torre del Baró i la quadra de Vallbona, d'ençà 1873 (Tatjer, 1995, p. 24). Domingo (AA.VV. Trinitat Nova, 2000, p. 7) diu que l'aprovació del Pla d'Enllaços fou confusa deguda a les pressions dels propietaris del sol, el que dificultà un urbanisme modern i recolzat en un poder municipal fort. Tot i així, en el pla parcel·lari de l'ajuntament, entre 1929 i 1936 —afegeix Domingo—, els terrenys destinats al pas de la futura ronda es deixaven buits, el que serà respectat en les successives urbanitzacions.

Aquestes primeres urbanitzacions són destinades a ser segones residències. Manuel de Sivatte promovia un projecte de ciutat jardí —com els del Tibidabo, o la projectada per Gaudí al parc Güell, poc abans—, que no es va desenvolupar del tot. Una de les construccions emblemàtiques fou la que en forma de castell medieval es va situar al turó més elevat de la propietat, que havia de ser casino i

que també es coneixeria com la Torre del Baró (aleshores encara estava la construcció de l'antiga finca agrícola, a tocar de la carretera de Ribes).

El primer quart de segle els barris propers del Verdum, la Prosperitat i el turó de la Trinitat mostren un cert creixement urbanístic, a més de cases amb jardí, també hi ha cases de dues plantes. La parròquia de Santa Engracia, el 1923 al barri de la Prosperitat, i la fundació d'algunes entitats esportives i culturals, delaten segons explica Tatjer l'existència d'un veïnat amb residència permanent. Mentrestant la Trinitat Nova no segueix aquest patró. Només tres nuclis molt petits, fonamentalment com a segones residències, i que encara perduren apareixen envers 1928: un al final del carrer Palamós, conegut com les *Cases dels Carters*; un altre al carrer Vila-real (encara que queden afectades per la remodelació actual) i un tercer a la cantonada del carrer de Las Chafarinas amb el d'Alhucemas. La promoció del primer grup fou a càrrec del *Fomento de la Propiedad* i el nom dels carters prové de l'ofici d'alguns dels seus inquilins, la majoria gent de Barcelona i dels barris propers, que compraren algunes de les cases, considerades sota la Llei de cases barates (de 27 de maig de 1914 i de 3 de desembre de 1927), pagant una tercera part abans de l'escriptura de compra-venda, una tercera després i la resta en terminis anuals durant deu anys.

D'ençà aquesta època i durant el període de la postguerra, el paisatge de la Trinitat Nova ve configurat per aquests tres nuclis, els cables d'alta tensió, els dipòsits i conduccions d'aigua i els conreus de vinyes (Tatjer, 1995, p. 31).

La següent fita important és la que porta a la construcció del barri, aproximadament com avui dia encara es coneix, tot i els canvis que evidentment ha sofert. És el que acostuma a nomenar-se el naixement del barri (Fabrè i Huertas, 1977; Tatjer, 1995; Domingo i Bonet, 1998; AA.VV. Trinitat Nova, 1997, 2000). Aquest naixement és una mostra del que ocorre en altres indrets, durant la dècada del anys 1950, on ciutats com Barcelona reben molta gent que prové de zones deprimides de la resta de l'Estat, buscant feina i oportunitats que en els seus llocs d'origen escassegen. Aquesta forma de creixement serà especialment destacada en tot el districte de Nou Barris. El cas de la Trinitat Nova té una

particularitat en front d'altres barris propers, gairebé tots els habitatges varen ser construïts per iniciativa pública, a través de tres organismes responsables: l'*Obra Sindical del Hogar* (OSH), depenent de l'antic sindicat vertical; l'*Instituto Nacional de la Vivienda* (INV), depenent del Ministeri del ram i el *Patronato Municipal de la Vivienda* (PMV) —actualment de l'Habitatge (PMH)—, depenent de l'ajuntament de Barcelona. La majoria dels habitatges es bastiren entre 1955 i 1959. L'any 1963 el Patronat va aixecar els últims 156 habitatges per acollir gent que procedia dels enderrocs que es feien al barri del Raval (Districte de Ciutat Vella de Barcelona). Només una molt petita part són construccions de caire privat, entre aquestes hi ha els tres nuclis antics ja mencionats. En la figura 5.2 es mostra la ubicació dels habitatges amb un color diferent assignat a cada organisme promotor, a més dels espais verds i els equipaments i serveis.

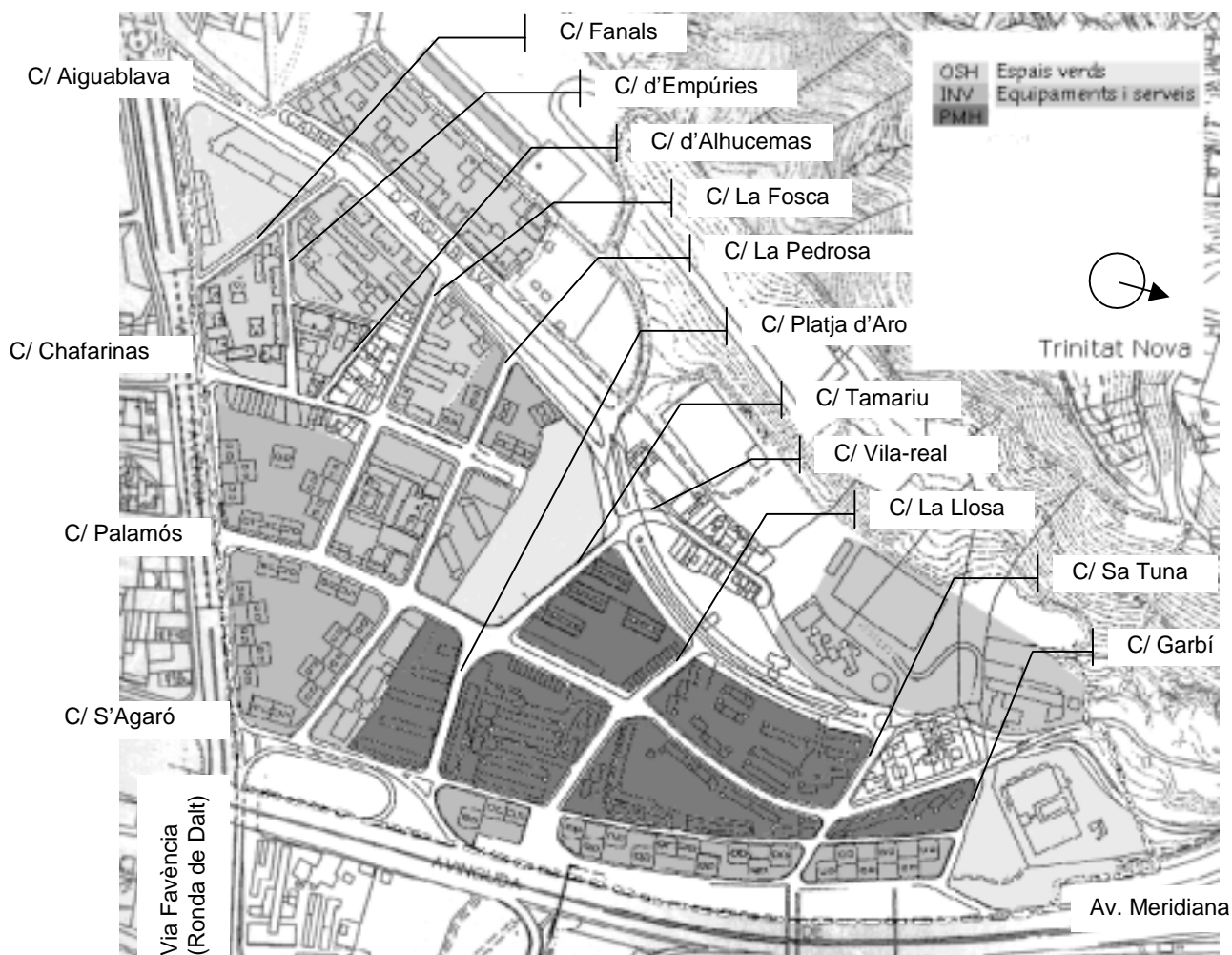

Figura 5.2. Ubicació dels habitatges del barri segons l'organisme promotor

Les condicions d'habitabilitat d'aquests pisos, ja des de la seva inauguració, no arribaven als mínims considerats aleshores. Més endavant, el PGM de 1976 considera la major part dels habitatges com a «estructures físiques obsoletes», l'eufemisme es traduït per barraquisme vertical, segons els moviments socials urbans d'aleshores (Domingo i Bonet, 1998; Tatjer, 1995; AA.VV. Trinitat Nova, 1997). En el moment de fer aquesta recerca, a les patologies derivades de la seva construcció s'afegien els problemes derivats dels materials emprats en la seva construcció (ciment aluminós, carbonatació), el que ja havia provocat més d'un ensurt per la caiguda de parts dels edificis, com també havia ocorregut en barris propers anteriorment, per raons similars.

Les famílies, que acostumaven a ser de més de quatre membres, conviuen en espais d'entre 30 i 40 m² de mitjana. Aquesta grandària era una mica superior en els habitatges de l'INV (60 m² de mitjana). L'any 1978 en el barri hi viuen 10.281 persones. La taula 5.1 recull la cronologia i les característiques dels habitatges, a partir de la informació aportada per Fabrè i Huertas (1977) i l'Associació de Veïns (1997). L'actuació de la remodelació del barri, per la qual es substitueixen 891 habitatges i se'n fan 200 en règim de protecció, es concentra dintre del conjunt d'habitatges del PMV, conegut actualment com Patronat Municipal de l'Habitatge.

Taula 5.1. Característiques de les edificacions al barri de la Trinitat Nova

any	actuació	característiques	m ²
1953	PMV, 597 habitatges i 21 tendes	*	38-59
1955	OSH, 1.154 habitatges en 5,6 ha., 5 illes en 3 fases, 4 plantes en línia	4 habitatges per planta	30-39
1955	INV, 679 habitatges i 34 tendes, 4 illes, 32 blocs	5 tipus d'habitatges són els únics amb ascensor	58-87
1959	PMV, 251 habitatges	*	38-59
1959	INV, 480 habitatges, 3 illes, 19 blocs	5 tipus d'habitatges són els únics amb ascensor	58-87
1963	PMV, 156 habitatges	*	38-59

* En total es construïren 6 tipus d'habitatges de 59m², 50m², 44m², 38m², 45m² i de 39-45m².

En referència al teixit social, ja he esmentat que la majoria de la població procedeix dels moviments migratoris de l'època. Alguns habitatges també són fruit de la reubicació de persones que provenen d'altres llocs. És el cas de l'actuació del PMV de 1959 per allotjar a persones que venen de barraques prop de l'estadi

de Montjuïc, on vivien en condicions infrahumanes. En aquest cas, Fabré i Huertas (1977, p. 212) mencionen el «malestar en el barri atès que gairebé tots els que van a raure en un bloc conegut com el “bloc groc” són gitanos». Encara ara perdura el nom del «bloque amarillo», si bé els problemes de convivència amb el qual l'ectopònim¹ foren estigmatitzats han canviat. Altre cas de reubicació fou la darrera de les actuacions, també del PMV el 1963, per a reubicar persones procedents del enderrocs municipals del barri del Raval.

Per adonar-nos de les dificultats que va tenir el moviment urbà a la Trinitat Nova, Fabré i Huertas (1977, p. 213) mostren algunes dades que es recollien en una enquesta de 1964: el 88% dels habitants del PMV procedien en el seu moment de les barraques de Montjuïc, el 68% s'havien posat a treballar de peons, gairebé la meitat de les dones no sabien llegir i escriure, un 52% dinava fora de casa, el 72% es quedaven a Barcelona durant les vacances i quasi tots pagaven a «los muertos» (assegurança d'enterrament) i comprava l'habitatge a terminis.

Envers l'any 1967 començava a funcionar el Centro de Vida Comunitaria en un barracot que havia quedat de les obres. La construcció física d'aquest centre per part dels mateixos veïns i veïnes fou el cas també —continuen Fabré i Huertas (1977, p. 212)— de l'església i una escola per a pàrvuls anomenada Benjamín. El 1970 es constitueix formalment l'associació de veïns de Nou Barris, «aglutina totes les forces polítiques i socials del moment (partits polítics, sindicats, parròquies) per defensar-se del Pla Parcial de Torre Baró-Trinitat-Vallbona, articulant els nuclis afectats que acabarien sent deu barris, amb la incorporació de Canyelles» (Domingo i Bonet, 1998, p. 125).

Fabré i Huertas (1977) narren com fou aquest esdeveniment i l'ubiquen precisament en una reunió mantinguda al Centre de Vida Comunitària, origen de l'actual Associació de Veïns de la Trinitat Nova. Com també assenyalen Domingo

¹ La sociòloga María Ángeles Durán (1998, p. 62) refereix la toponímia com a noms de lloc, el que permet parlar de llocs amb nom en el que anomena geografies explícites. Però també hi afegeix el que considera geografies tàcites, on es donen llocs sense nom i noms sense lloc, el que anomena ectoponímia. El *bloque amarillo* és un exemple del procés explicat per Duran, primer «algú» assenyalava el lloc amb un nom i si té èxit s'utilitza i es torna natural, costum. En un sentit socioconstruccionista diríem que s'objectifica.

i Bonet, les lluites de Nou Barris estan prou documentades (Arxiu de Roquetes, Arxiu de l'Associació de Veïns de la Trinitat Nova, Carbonell i Martínez, 1976; Centre de Documentació de Nou Barris, Huertas i Andreu, 1996, etc.). La confluència de totes i cadascunes de les moltes associacions de l'actual districte, en la fundació de l'associació de veïns el 1970, era doncs una «continuació natural», afirmen Domingo i Bonet (1998, p. 125). En la pressió contra el Pla Parcial de Torre Baró-Trinitat-Vallbona, el qual afectava a 300 habitatges que havien de ser enderrocats, els veïns havien mostrat interès en participar per resoldre les mancances i superar el dèficit (Tatjer, 1995, p. 50 i p. 65).

L'ajuntament, que entre 1957 i 1972 es governat per l'alcalde Josep M. Porcioles, en una època que representa un gran canvi en la política urbana després de deixar enrera la postguerra, pretenia fer tot un seguit d'actuacions, les quals són enteses com una font de prestigi polític. Aleshores «l'especulació, en la seva forma més clàssica, planeja sobre Barcelona» (Domingo i Bonet, 1998, p. 38). Però en les propostes presentades al concurs d'idees obert per l'ajuntament per a ordenar el sector, també n'hi ha que compten amb tècnics i professionals (arquitectes, sociòleg i geògrafs) que recullen les necessitats dels barris afectats donant-li solució. En el cas de Torre Baró-Trinitat-Vallbona, la que va quedar en segon lloc estava composta per l'arquitecte Emili Donato i el sociòleg Jordi Borja, «acabat d'arribar de l'exili parisenc i membre actiu del grup Bandera Roja que es començava a implantar en el barri» (Tatjer, 1995, p. 65).

En el cas de la Trinitat les queixes, articulades a través de les anomenades *Asociación de Cabezas de Familia*, única fórmula d'associació permesa anteriorment, eren principalment les relatives a l'exigència d'unes condicions mínimament dignes d'habitabilitat en els pisos, mentre que les dones del *Centro Social* lluitava per aconseguir el mercat i, juntament amb els mestres, l'Escola Benjamí (Domingo i Bonet, 1998, p. 125). La taula 5.2 mostra de manera cronològica les principals reivindicacions de la Trinitat Nova, recollides en el treball de recerca del moviments socials urbans a Barcelona, des de 1960 fins a 1988, elaborat per Domingo i Bonet (1998).

Taula 5.2. Reivindicacions a la Trinitat Nova. Elaboració a partir de Domingo i Bonet (1998)

Inici	Final	Reivindicació
1967	1969	Pas de vianants a l'avinguda Meridiana
1967	1982	Guarderia
1967	1976	Escola Benjamí
1967	1977	Mercat de la Trinitat
1970	1992	Mur de contenció
1972	*	Reparacions dels habitatges
1972	1982	Casal d'avis
1974	1992	Urbanització carrer d'Aiguablava
1976	1987	Planta asfàltica
1976	1978	Camp de futbol
1977	*	Parc de les Aigües
1977	*	Ambulatori
1979	1987	Jardins de la Trinitat Nova
1980	1988	Enllaç carrer Garbí-Aiguablava
1984	1987	Parc de l'Amistat
1986	*	Casal de Barri

* L'ambulatori és realitat d'ençà 1997, les reparacions dels habitatges han estat objecte de diferents actuacions on l'aprovació del PERI el 2002 és el fet més destacable, el parc de les aigües és contemplat ara dins un projecte com a centre d'interpretació de l'aigua (CINA) i el casal de barri encara no és realitat.

Per a Tatjer (1995, p. 57) «l'exemplificació més clara de tots els dèficits urbanístics del barri és, sens dubte, la inexistència de carrers durant molts anys. Sense carrers no hi ha gairebé clavegueram, no hi ha arbres, no hi poden passar ni els cotxes particulars ni el transport públic, i sense carrers quasi no es pot sortir de casa, ja que l'espai públic esdevé un espai residual que es travessa ràpidament per anar al treball, a l'escola o al mercat, sempre lluny del barri, i no és mai un lloc de convivència, de relació o d'esbarjo».

La manca d'equipaments, les pèssimes condicions d'habitabilitat, l'auto-organització del moviment veïnal per a la millora de la qualitat de vida, la lluita contra l'Obra Sindical —negant-se al pagament de l'augment de les quotes, per exigir la millora dels habitatges— i les primeres reparacions als habitatges, conformen per a Tatjer (1995) els principals elements que caracteritzen aquesta època. El període que va de 1978, fins a 1986 en el barri hi viuen un poc més de 10.000 persones. El període de deu anys que va de 1986 fins a les dades del padró municipal de 1996 una de cada quatre persones abandonà el barri. La forta disminució de la població (24%), també s'acompanya de canvis en la seva distribució on s'observa l'increment en un 9,2% de la franja d'edat superior als 65

anys i la disminució dels menors de 14 (22%), la de la franja d'entre 15 i 29 anys (15,5%) i els de 30 a 64 anys (15%). Tots aquests elements narrats fins aquí marquen els antecedents del que intentaré explicar a continuació, els últims cinc anys del barri, on destacaré la implantació del *Plan de Desarrollo Comunitario*.

5.2. De la desesperança al «Plan de Desarrollo Comunitario»

En un reportatge aparegut al diari *El Periódico* de Catalunya el dia 25 de juny de 2000 (veure annex dossier de premsa), el que podríem afirmar com a cronista dels barris de la ciutat de Barcelona, Josep Maria Huertas, començava dient:

«Como Martin Luther King, Diosdado Rebollo tuvo un sueño. Cuando en 1996 escuchó al sociólogo italiano Marco Marchioni, creyó que había dado con lo que buscaba, “alguién que nos ayudase a encontrar nuevos caminos en la Asociación de vecinos, que agonizaba”. “Había que hacer participar a la gente en la remodelación de los pisos afectados por la aluminosis, pero más allá de ese problema en concreto. Había que mejorar la vida y no tan sólo las viviendas”. (Huertas, 2001).

Els problemes que Huertas al·ludeix en boca del president de l'Associació de Veïns de la Trinitat Nova conformen d'alguna manera el que més tard apareixerà en el primer diagnòstic del barri (AA.VV. Trinitat Nova, 1997), elaborat ja dintre del Pla de Desenvolupament Comunitari. Més concretament Oscar Rebollo, professor de sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona i coordinador del Pla, narra el 1999 aquest «moment de somni», a la revista *Sostenible*:

«a la fi de 1995 i començament de 1996 l'Associació de Veïns de Trinitat Nova [...], va iniciar un procés de reflexió marcat pel reconeixement que calia “canviar el rumb” de l'entitat, sense ser un barri plenament marginal, sí que presenta indicadors que apunten en aquesta direcció: pèrdues de població important, amb un índex elevat d'envelliment; atur i precarietat laboral; situacions significatives de pobresa; i uns habitatges —resultants

tots de les promocions públiques de la dècada dels cinquanta— que avui són, la majoria, barraques verticals, tant per l'extensió com per les patologies estructurals que els afecten (aluminosi i carbonatació). A això cal afegir-hi una gran debilitat del teixit associatiu, començant per la mateixa associació de veïns, la qual es va plantejar la necessitat de canviar les formes d'organització, actuació i participació.» (Rebollo, 1999).

L'encontre de l'associació de veïns amb els plantejaments de la investigació-acció-participativa proposats per Marco Marchioni (1999), es formalitzaren en un document de propostes elaborat per Marchioni: «Reflexions i propostes per a un programa de desenvolupament social i comunitari a Trinitat Nova». Poc temps després, el febrer de 1997, es posa en funcionament la intervenció en el territori. Els sis primers mesos es destinen al coneixement i la construcció col·lectiva de la realitat, el que constitueix el Diagnòstic Comunitari i per altra banda, el primer Pla de Treball i línies d'actuació (AA.VV. Trinitat Nova, 1997).

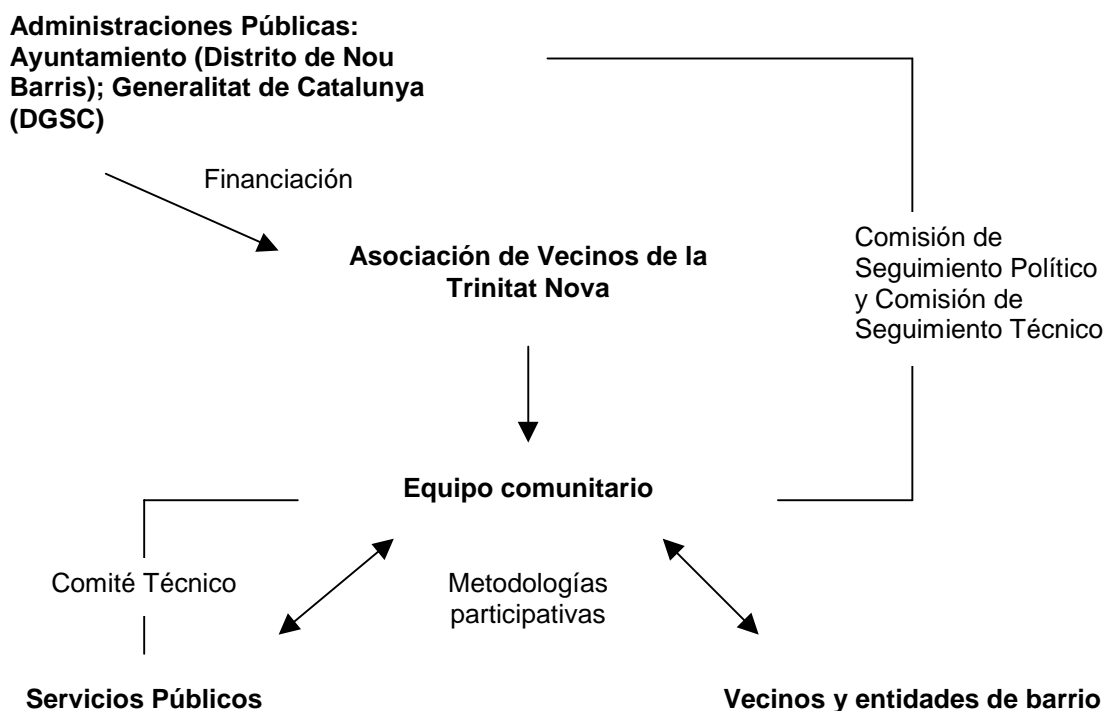
Des dels plantejaments de la investigació-acció-participativa i les metodologies participatives que contextualitzen el Pla (Blanco i Rebollo, 2002; Marchioni, 1999; Villasante, Montañés i Martí, 2000; Villasante, Montañés i Martín, 2001), la realització del diagnòstic del barri suposa el punt d'inici de la intervenció, entenent el diagnòstic com la definició i la construcció, compartida i consensuada valgui la redundància, de la realitat del barri. Aquest punt de vista contempla com a protagonistes, l'administració local i la resta d'administracions; els recursos i serveis (tècnics, professionals i científics) i la població i les seves organitzacions. Com a factors estructurals es troben el territori, la població, la demanda i els recursos (Marchioni, 1999). El document que sintetitza aquesta fase inicial (AA.VV. Trinitat Nova, 1997), a més de contenir les anàlisis de la situació del barri per àrees d'interès social i comunitari i per franges d'edat, expliciten els criteris i les àrees d'intervenció del Pla, d'acord al procés realitzat.

Les àrees definides en el Pla són quatre: urbanisme i habitatge, educació i formació, econòmica i, per últim, social i de l'associacionisme. L'organigrama del Pla es compon d'un equip comunitari contractat per l'associació de veïns,

referent principal del Pla i responsables de l'elaboració i execució dels diferents programes a més dels contactes amb els serveis. El coordinador de l'equip és el garant de la connexió entre les tasques i les directrius del Pla, facilita el contacte i el seguiment amb l'Associació de Veïns i les relacions amb les administracions participants. La figura de l'assessor extern, persona de reconeguda solvència en el treball comunitari, qui supervisa les actuacions i dinamitza les reunions del Consell Tècnic Assessor. Aquest últim està format per persones de cadascun dels serveis que intervenen en el territori: professionals de la sanitat, l'ensenyament, els serveis socials, la seguretat ciutadana..., els quals debaten, amb l'equip comunitari, les actuacions. És un primer nivell d'interrelació amb les diferents administracions públiques (AA.VV Trinitat Nova, 1998a).

El Consell d'Entitats i la Comissió de Seguiment, són la resta de figures de l'organigrama. La primera es compon de les associacions del barri que ho desitgen i proposen i valoren les actuacions. La valoració global, tant de tot l'exercici anual com de la marxa de cada actuació, a partir de les diferents sessions de seguiment, és efectuada per la Comissió de Seguiment, formada pels responsables polítics i tècnics del districte i de la Direcció General de Serveis Comunitaris del Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya, juntament amb l'associació de veïns i el seu equip tècnic (AA.VV Trinitat Nova, 1998a). Posteriorment la Comissió de Seguiment ha estat reformulada en la Comissió de Seguiment Polític, que es reuneix anualment, i la Comissió de Seguiment Tècnic, que es reuneix amb regularitat —normalment mensual—, amb un tècnic referent de cada una de les dues administracions que financen el procés i l'equip comunitari (Blanco i Rebollo, 2002). Un esquema de l'arquitectura organitzativa del Pla és l'oferta per Blanco i Rebollo (2002) i que reproduïx la figura 5.3.

Un cop consensuat el diagnòstic, des de 1997 fins a 1999 es porta a terme la primera etapa d'implantació del Pla, segons l'acord decidit en el conveni de Barri signat el juliol de 1997 per la Direcció General de Serveis Comunitaris, el Districte Municipal de Nou Barris i l'Associació de Veïns.

Font:
**Ismael Blanco i Oscar Rebollo (2002) El plan comunitario de la Trinitat Nova (Barcelona):
 un referente de la planificación participativa local**

Figura 5.3. Arquitectura organizativa del Pla Comunitari de Trinitat Nova

Mentrestant, el 13 de desembre de 1997 l'associació de veïns del barri organitza unes jornades que sota el títol "Renovació Urbana i Participació Ciutadana" «pretenen ser el punt de partida d'un nou procés social al barri (AA.VV Trinitat Nova, 2000, p. 5)». La valoració del segon any de desenvolupament del Pla (AA.VV. Trinitat Nova, 1998b), entre d'altres aspectes, destacava la creació i el desenvolupament de xarxes i canals de comunicació entre els diferents agents implicats en el procés, la visió d'una participació «divertida» i «enriquidora» i la projecció externa del barri. Entre els objectius de treball de l'àrea urbanisme i habitatge previstes per a l'any 1999, a més de consolidar la comissió d'urbanisme, es proposava de potenciar la participació en l'elaboració d'una proposta urbanística.

El maig de 1998 s'havia creat un grup de treball en el qual la població pogués participar en el futur procés de remodelació del barri, on de forma estable 50 persones escoltaven altres experiències, qüestions tècniques de caire legal, arquitectònic i econòmic. També s'elaborà i s'aplicà, amb l'ajut tècnic de professors de la UAB, una enquesta adreçada a tots els habitatges afectats per la remodelació, a la que faig referència en l'aproximació quantitativa (veure apartat 6.2.1.), per obtenir més informació sobre la tipologia de les llars afectades.

El mes de juliol de 1999 tenen lloc, els dies 9 i 10, unes jornades de prospectiva sobre el barri sota el títol *Trinitat Nova ¿Un futuro sostenible?*, realitzades en l'Institut d'Ensenyament Secundari Roger de Flor del mateix barri. Les jornades segueixen la metodologia «elaborada a partir dels treballs previs de l'Institut Danès de Tecnologia i perfeccionada en diversos treballs de la DG XIII de la Comissió Europea en el marc dels programes VALUE II e INNOVATION» (AA.VV. Trinitat Nova i Plan Comunitario de Trinitat Nova, 1999). Aquest procedir rep el nom de metodologia EASW. La metodologia d'un Taller EASW (European Awareness Sustainability Workshop) garanteix que l'opinió de tots els participants quedi reflectida en les conclusions finals.

En el taller participen veïns del barri, associacions actives en el barri, urbanistes, tècnics i professionals, polítics i responsables institucionals i comerciants i sector privat. Els sis temes de debat que serviren per elaborar les propostes d'acció foren: la interacció entre el barri, el districte i Barcelona; nous habitatges i sostenibilitat; accessibilitat i sistema d'espais públics, potencialitat de desenvolupament econòmic; infraestructures ambientals (aigua, residus energia i transports); i, per últim, participació ciutadana i organització social.

Les idees i propostes destacades en les conclusions d'aquest taller prospectiu foren consensuades i un cop elaborades, es varen sotmetre a una votació per a decidir la seva prioritització. Seguint l'ordre de les propostes més votades a les que van obtenir menys votacions, aquestes foren les idees principals: la Trinitat Nova com un barri de l'aigua —hereva de la seva història, actualitzant-la en propostes

com la d'un museu de l'aigua en l'«edifici de les aigües» (els antics dipòsits)—²; un model de barri sostenible; una aposta decidida per la participació en la gestió del barri; l'obertura de Barcelona a la muntanya, a través del barri —parafraçant l'anterior obertura (Barcelona s'obre al mar) impulsada a través dels Jocs Olímpics de la ciutat—; pensar el transport públic i la connexió des d'una perspectiva metropolitana i, en últim terme, un procés de remodelació vinculat a la promoció de l'ocupació, l'economia social i comunitària i la formació (AA.VV. Trinitat Nova i Plan Comunitario de Trinitat Nova, 1999).

Part d'aquestes idees s'han anat enriquint, transformant i consolidant en la resta d'accions interconnectades dintre del pla de desenvolupament comunitari com per exemple les sessions de treball dels diferents grups, les sessions del comitè tècnic assessor, les distintes xerrades i conferències obertes i els força tallers ciutadans realitzats.

Un altre dels trets característics del Pla és la gestió de la comunicació com a peça fonamental de la participació, donat que la participació implica informació, que no necessàriament a la inversa. En aquest sentit Marchioni (1999) estructura com elements permanents de la metodologia comunitària aquesta relació amb la informació i la documentació, la qual ha d'arribar a tothom i ha de ser igual per a tots, els mediadors són transmissors, la informació és pública i amb diversitat d'eines i suports. Per aquesta raó cal un pla informatiu, acompanyat d'un mapa social o comunitari, un mapa de les relacions socials existents al barri o sociograma. A més de l'element informatiu, Marchioni (1999) afegeix la coordinació a partir del comitè tècnic assessor, el coneixement a partir de l'audició i la programació i avaluació.

Com exemples d'operacionalització d'aquests aspectes cal mencionar els nombrosos tallers de participació efectuats amb els serveis tècnics, amb veïns en general, i amb els diferents grups que existeixen al barri (educació d'adults, gent

² A finals del 2001 es presentava a l'ajuntament de Barcelona un pla de viabilitat per convertir les instal·lacions en un centre de recursos, un «Centre d'Interpretació de l'Aigua (CINA)», el qual ha estat premiat per l'Associació d'Amics de l'Aigua en el Dia Mundial de l'Aigua (22 de març) de 2002.

gran, joves i estudiants de l'institut, dones, pares i mares del casal infantil «El Desván», nens i nenes d'«El Desván», el grup de joves de «La Madriguera», pares i mares de l'institut, pares i mares del col·legi Sant Josep Oriol, etc.). Algunes de les dinàmiques d'aquests tallers són més d'anàlisi del barri, per a la qual cosa sol utilitzar-se la tècnica DAFO (Deficiències, Amenaces, Fortaleses, Oportunitats). Altres són de caràcter prospectiu com per exemple els tallers de participació a través de dinàmiques grupals, amb la intenció de definir que necessita el barri, quin és el model de barri que es vol i quins habitatges.

Respecte la remodelació, un altre exemple d'operacionalització de les directrius del Pla foren els tallers anomenats de microurbanisme. Aquests consistien en trobades entre un membre de l'equip comunitari i un professional col·laborador del Pla (una arquitecta en aquest cas) amb els veïns dels blocs d'habitatges d'una mateixa illa. L'equip comunitari escoltava —en això consisteix l'audició— i recollia el plantejament dels veïns sobre l'espai públic que els envolta, a més d'informar i recollir els dubtes dels veïns. Aquests tallers es portaren a terme fonamentalment en les illes de cases que no es troben afectades directament per la remodelació.

La informació de totes i cadascunes d'aquestes eines de participació (d'anàlisi, de prospectiva, etc.) havia de ser retornada a tota la comunitat. Una forma d'assolir la idea que tota la informació ha d'arribar a tothom, a través de diferents canals i d'acord a diferents nivells (interindividual, grupal, col·lectiu), fou l'edició del anomenats *Cuadernitos de Participación*.³ En aquests quadernets de fulls de format Din A-4, grapats i distribuïts entre els diferents agents implicats, i a disposició de qui volgués participar, es donava compte de tot el procés participatiu, en un suport escrit. Altres vies complementaries de la comunicació, a més dels informes tècnics a disposició de qui volgués consultar-los, eren les reunions i les assemblees, així com la plana web del Pla Comunitari (<http://www.pangea.org/trinova>) on es poden descarregar els documents del Pla, la revista «*La Trini*» i en definitiva tenir accés a la informació del mateix.

³ Actualment, d'ençà l'any 2001 es treu una revista bimensual gratuïta —*La Trini. Quaderns de participació comunitària de la Trinitat Nova*—, la qual també es pot consultar en la plana web del Pla Comunitari (<http://www.pangea.org/trinova>).

Seguint amb aquesta finalitat, la concreció del model de barri generat a partir del Pla és també públic. Aquesta concreció, mai donada per acabada, sempre en procés de construcció constant, s'exposa de forma escrita en un document de treball editat per l'Associació de Veïns el març de 2000, anomenat «Trinitat *inNova*». En aquest document s'articulen les línies per assolir el model de barri consensuat en tot el procés del Pla: l'ecobarri, o en altres paraules, el plantejament de la sostenibilitat com a marc i com a referència.

Tota la informació elaborada i en elaboració s'articula en dos eixos d'una matriu de doble entrada. D'una banda es representa el barri de forma sectorialitzada en tres elements: inserció en la ciutat, model d'ecobarri (articulat en veïns, usos, espais públics, naturalesa en la ciutat, edificació i materials) i metabolisme urbà (referit al transport, l'aigua, l'energia i els residus). Cada element és articulat en funció del segon eix, que recull un seguit d'aspectes orientatius (criteris i objectius socials i ambientals), descriptius (mitjançant la dicotomia problemes/oportunitats), propositius (recomanacions per al planejament) i instrumentals (indicadors, casos relacionats i agents i contactes). El plànol preliminar on es concreten aquestes línies bàsiques per al planejament elaborades des del barri es poden veure en l'annex Planejament urbanístic.

El Pla Comunitari de la Trinitat Nova és un exemple de participació. Ha estat i continua sent objecte d'anàlisi des d'un vessant professional, polític, científic, teòric i aplicat (Castilleja, Céspedes, Pindado i altres, 1999; Castilleja i Ruggero, 2000; *European Conference on Citizen Participation and Urban Policy*, del 8 al 9 d'octubre (2001); Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 2001; Sanz, 2001; Villasante, Montañés i Martín, 2001; Walliser, Bruquetas i Moreno, 2001) i periodístic en mitjans de comunicació audiovisuals (Taberero i Soto, 2000) i de premsa escrita (veure annex Dossier de premsa), a més d'haver estat objecte de guardons com el cas del premi ATLAS de medi ambient, en la seva edició de l'any 2001, concedit per la UGT i la Generalitat de Catalunya, o el més recent premi atorgat per l'Associació d'Amics de l'Aigua en referència al projecte del Centre d'Interpretació de l'Aigua (CINA) en el dia mundial de l'aigua de 2002.

El 22 de març de 2002, a l'Ateneu Popular de Nou Barris, en una jornada de presentació a les institucions públiques de l'avaluació del Pla Comunitari, el mateix dia que s'aprovava el pla especial de reforma urbanística del barri (veure PERI en l'annex Planejament urbanístic) en el ple de l'ajuntament de Barcelona, Oscar Rebollo, coordinador del Pla, apuntava que s'obre un nou període d'inflexió. Un cop signat el conveni econòmic entre Generalitat, Ajuntament i Associació de Veïns per a la construcció dels habitatges és el moment de nous reptes per a la gestió d'un barri sota plantejaments sostenibles i participatius. En l'acte de cloenda, el president del parlament de Catalunya, el Molt Honorable Senyor Joan Rigol, manifestava aquest repte també, un exemple del que anomenà política en majúscula, entesa com la llibertat creativa de transformació de l'entorn més immediat i que produeix el lligam amb el propi lloc. Això, deia el president, és el que pot seguir tenint lloc en el barri de la Trinitat Nova de Barcelona.

En aquest capítol he intentat abordar un examen històric del Barri de la Trinitat Nova, el que permet aportar més elements per a la concreció i delimitació del model d'anàlisi, a més d'aproximar-nos al context de la contrastació. Un aspecte que convé destacar de l'elecció del barri és el de l'oportunitat. Evidentment aquesta recerca no segueix les pautes d'un disseny experimental, on poder manipular condicions i variables a partir de les quals observar-ne els efectes en altres variables. Però tan obvi com la impossibilitat de la manipulació i de control, en el sentit de disseny experimental, és l'obvi el procés de canvi en el qual es troba immers el barri. És aquest un procés que evidentment com investigador jo no genero, però la situació de canvi i creació d'una nova realitat la qual jo sí observo, em permet desvetllar com estan constituïts una sèrie de vincles psicològics que porten a determinades accions i que també són el resultat de vivències que formen part del que considero apropiació del barri.

A continuació precisaré la metodologia emprada per a la contrastació, on en primer lloc tornaré a mostrar, ara en major detall, el model que configura, en definitiva, la proposta teòrica assumida a partir dels referents teòrics i el relat històric derivat de les fonts consultades.

6. Metodologia: contrastació del model d'anàlisi

En primer lloc recuperaré en aquest capítol el model d'anàlisi ja presentat en l'apartat final dels referents teòrics, si bé detallaré a continuació, un cop vist el context de la contrastació, els indicadors de cada un dels components i dimensions del model elaborat, a més de recordar de nou les hipòtesis del treball de camp ja exposades en el quart capítol. Això permetrà delimitar el punt de partida per a la contrastació. La justificació i discussió envers el que suposa contrastar és el següent dels punts que intentaré mostrar. Aquests dos aspectes previs ens serviran per ubicar i delimitar els mètodes emprats en les dues aproximacions efectuades per a la contrastació, una de caràcter qualitatiu i una de caire quantitatiu i que conformen els dos apartats d'aquest capítol.

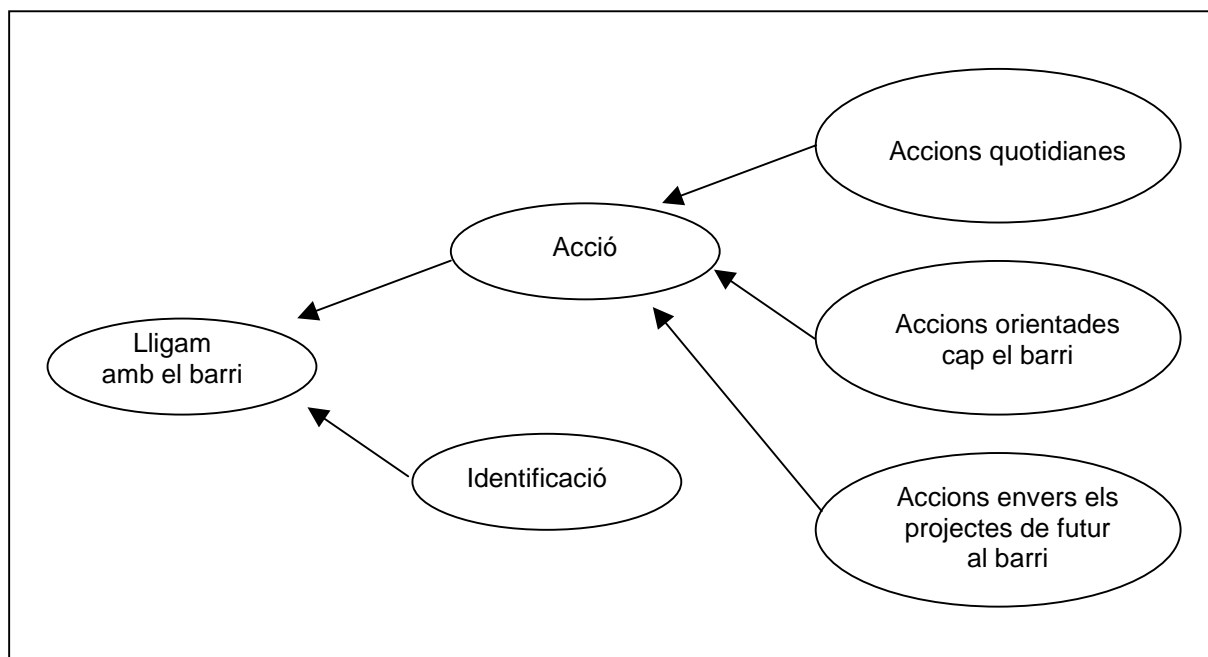

Figura 6.1. Model d'anàlisi de l'apropiació del barri

La figura 6.1 mostra de nou el model d'anàlisi ja exposat anteriorment, l'única diferència amb la figura 3.2 és que ja es concreta el lloc, en aquest cas el barri. Vegem ara els indicadors de cada una d'aquestes dimensions de l'apropiació

(veure taula 6.1). Respecte el lligam amb el barri, la literatura científica envers la mesura quantitativa del lligam amb el lloc, el sentiment de comunitat i la satisfacció residencial explícita indicadors, a través de qüestionaris, de caràcter afectiu, cognitiu i conductual a partir d'afirmacions que són avaluades en variables de resposta de caire ordinal (habitualment de tipus *likert*) com per exemple: sentir-se del lloc, no voler marxar, sentir-se lligat al lloc —*attached*— (Amérigo, 1990; Brown i Werner, 1985; Christakopoulou, Dawson i Gari, 2001; Cuba i Hummon, 1993; Gerson, Stueve i Fischer, 1993; Guest i Lee, 1983; Harris, Brown i Werner, 1996; Hidalgo, 1998; Hidalgo i Hernández, 2001; Riger i Lavrakas, 1981; Ringel i Finkelstein, 1991), alguns dels quals són adaptats al present model d'anàlisi.

Taula 6.1. Indicadors del model d'anàlisi de l'apropiació

dimensió	component	indicadors
lligam amb el barri		Sentir el barri com a "propi", sentir el barri com una part de mi, sentir-se lligat al barri, sentir-se del barri, intenció de continuar vivint al barri, agradar viure al barri
identificació		Diferència dels altres barris, memòria personal en llocs del barri, orgull de ser del barri, tenir tot el que es necessita per viure al barri, pertinença al barri, identificació amb el barri, nom del barri, noms de llocs del barri, definició del lloc d'on és quan algú de fora ho pregunta
acció	accions quotidianes	Compra en el barri, passar temps al barri, relacions al barri, coneixement de la gent del barri, confiança amb gent del barri, ubicació (dins o fora del barri) de les xarxes de relacions primàries i secundàries (família, amics, companys de la feina)
	accions orientades cap el barri	Pertinença a entitats del barri, informar-se del que passa al barri, coneixement d'activitats organitzades al barri, assistència a les activitats, assistència a activitats col·lectives (assemblees, reunions pel barri), assistència a les festes del barri
	accions envers els projectes de futur	Coneixement dels projectes, l'opinió pròpia és tinguda en compte, iniciativa dels responsables compartint les decisions, iniciativa de la gent del barri sense compartir decisions, iniciativa de la gent del barri compartint decisions des del principi

Respecte la identificació, la majoria dels indicadors elaborats (distintivitat, continuïtat, autoestima, autoeficàcia, pertinença, identificació amb el barri i identificació del barri) recullen les principals recerques empíriques realitzades pels autors de les aportacions mencionades en relació a aquesta dimensió (Devine-Wright i Lyons, 1997; Lyons, 1996; Pol, 2002; Pol i Guàrdia, 2002; Twigger-Ross i Uzzell, 1996; Valera, 1993, 1997, Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia, 2002; Valera i Pol, 1994). La capacitat de nomenar el barri o toponímica (Taylor, Gottfredson i Brower, 1984) i la capacitat per nomenar llocs del barri, igualment

presentes en les recerques de Valera, especifiquen la identificació del barri. L'indicador identificació amb el barri, a més de la pregunta directa, consisteix en la categoria espacial emprada per autoidentificar-se, en una pregunta feta amb la intenció de fer evidents els principis de metacontrast i els conceptes de saliència i prototipicalitat, derivats de les aportacions de Turner (1987/1990).

Per elaborar els indicadors de les accions quotidianes i de les accions orientades cap el barri he tingut en compte algunes de les aportacions anteriorment apuntades (Fischer, Jackson, Stueve i altres, 1977; Gerson, Stueve i Fischer, 1977; Pol, 2002; Pol i Guàrdia, 2002; Sánchez, 2001; St. John, Austin i Baba, 1986; Valera, 1993, 1997, Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia, 2002; Valera i Pol, 1994) envers els aspectes referits a les xarxes de relacions socials (Moser, 1997), el coneixement i la confiança amb els veïns (Unger i Wandersman, 1985; Varady, 1986) i el coneixement i l'assistència a les activitats més o menys col·lectives del barri (Fleury-Bahi, 1997, 1998; Sánchez, 2001; Riger i Lavrakas, 1981). Els indicadors de les accions envers els projectes futur es basen fonamentalment en l'escala de participació de Hart (1992, 1997, 2001). Aquests i la resta d'indicadors de totes i cadascuna de les dimensions que configuren el concepte de l'apropiació de l'espai es configuren, després de la contrastació empírica en les variables del qüestionari elaborat per a la recollida de les dades, a més de ser també tingudes en compte en l'aproximació qualitativa.

Per últim, si bé el model d'anàlisi estableix de forma hipotètica les relacions entre les dimensions del concepte de l'apropiació de l'espai abordades, raó per la qual es sotmet a l'evidència empírica, cal encara proposar quins altres conceptes es volen explorar de forma simultània. Malgrat no formin part del model teòric d'anàlisi de l'apropiació del barri, si considero pertinent l'exploració de la seva relació amb les dimensions de l'apropiació. Em refereixo a la relació de variables com l'edat, l'afectació per la remodelació de l'habitatge i la percepció dels veïns envers el tractament dels problemes del barri. La justificació de voler explorar la relació d'aquests tres conceptes amb l'apropiació prové de raons diferents.

En el cas de l'edat, ja hem vist com Pol (1994/1996, 1998) proposava la incidència d'aquesta variable en les dues dimensions de l'apropiació, de forma que la identificació predominaria en la vellesa, sense que això suposés un domini clar i absolut. També en el cas de les aportacions de Hay (1998) i Rubinstein i Parmelee (1992) es donaven arguments respecte la relació del desenvolupament dels vincles amb els llocs atenent al cicle vital. La raó de no incloure l'edat com una dimensió més de l'apropiació rau en la recerca teòrica prèvia, el resultat de la qual no m'ha impulsat a definir el model d'anàlisi contant amb aquesta, amb prou arguments amplament legítims. Per aquest motiu la finalitat de la seva relació, és de caire exploratòria, el que em porta a no descartar-la del tot, i així es recull en la cinquena de les hipòtesis.

Un argument semblant és aplicable a la variable sobre la percepció de com són abordats els problemes del barri, bé de forma col·lectiva (entre tots), individualment o per l'administració. La variable en qüestió podria entendre's com un indicador de la cohesió del barri, dimensió que també ha estat objecte de fonamentació teòrica en les anomenades, per Turner (1987/1990), teories clàssiques de la identitat o fins i tot com una mesura del que Castells (1987) anomena «estratègies individuals de supervivència». En aquest sentit contemplo, de forma exploratòria, la seva potencial relació amb la dimensió de l'acció, en el fenomen de l'apropiació, en tant que es podria aproximar d'alguna forma amb la via de la identitat a través de la cohesió, investigada en la xarxa de recerca anomenada Ciutat-Identitat-Sostenibilitat (Pol, 2002). En qualsevol cas no he trobat una àmplia demostració de la seva relació amb l'apropiació de l'espai i per això hipotetitzo la seva explicació a partir de l'acció i la identificació com a principals dimensions de l'apropiació de l'espai en la sisena de les hipòtesis.

L'afectació per la remodelació del propi habitatge és, evidentment, una variable derivada del propi context de la contrastació del model d'anàlisi. Els futurs projectes urbanístics —actualment ja engegats— del barri de la Trinitat Nova, formen una part de la seva història més recent, la que marca el seu present i pot afectar al seu futur. D'altra banda, és tracta d'una variable que té a veure amb un tipus de condició que sí ha estat objecte d'al·lusió en algunes aportacions

teòriques envers l'apropiació, la identitat i el lligam amb el lloc: l'amenaça, real o percebuda, de la pèrdua dels vincles amb l'espai accentua, precisament, aquests vincles. Per a Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983), l'individu no és conscient de la identitat de lloc excepte quan sent la seva identitat amenaçada. Un argument semblant es troba en les recerques envers els vincles que les persones estableixen amb els espais en situacions de disruptions (Brown i Perkins, 1992; Stepputat, 1994;) com ara robatoris a la llar (Korosec i Bollit, 1986) o reubicacions voluntàries o involuntàries (Feldman, 1990, 1996; Fried, 2000; Milligan, 1994; Nanistova, 1998) o en relació a la migració (Mazumdar, Mazumdar, Docuyanan i McLaughlin, 2000; Ng, 1998). Per aquesta raó considero adient explorar la relació que l'afectació per la remodelació del propi habitatge pot tenir en el concepte de l'apropiació del barri, com recull la quarta de les hipòtesis.

Un cop definit el model d'anàlisi i sent conscient del perjudici derivat de tanta reiteració, exposo de nou les hipòtesis que vull contrastar.

Hipòtesis:

- 1) El lligam amb el barri és explicat per l'acció desenvolupada al barri i la identificació amb el barri.
- 2) El lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri.
- 3) El lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri.
- 4) El lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri són més accentuades entre les persones afectades directament per la remodelació del seu habitatge.
- 5) La identificació amb el barri és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri.
- 6) Les persones que més accions desenvolupen en nom del barri i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del barri es tracten entre tots.

Precisat el model d'anàlisi, a continuació vull fixar algunes qüestions relatives a la contrastació, en la línia de defensar les dues aproximacions efectuades per a la seva realització.

Entenc que contrastar empíricament significa interrogar de quina manera la «realitat observada» —l'experiència— i la «realitat proposada» —la teoria— s'ajusten de forma coherent, segons les premisses de l'aproximació epistemològica en que ens interroguem. Aquestes premisses poden anar en la línia de donar prioritat a la verificació¹ o prova de les proposicions o, d'altra manera, descobrir o desvetllar aquestes proposicions, com feren notar Lincoln i Guba (1985) i Denzin i Lincoln (1994) en la manera d'entendre la contribució de la recerca al coneixement. Aquesta famosa dualitat de metodologies, ja insinuada en l'apartat dedicat a les consideracions epistemològiques en la relació entre la persona i l'entorn del tercer capítol, té el seu reflex en la pluralitat de mètodes i tècniques.

Referint-se a la disciplina sociològica, però també al·ludint a la resta de ciències socials, García Ferrando, Ibáñez i Alvira (2000, p. 10) afirmen: «La veritat ha resultat sempre de l'articulació de dues proves, adequació a la realitat (prova empírica) i coherència del discurs (prova teòrica). Avui sabem que ambdues proves són impossibles, perquè són paradoxals. És paradoxal —segons Heisenberg— la prova empírica perquè exigeix mesurar la matèria amb instruments fets de matèria (incertesa): en el nostre cas, el llenguatge amb llenguatge —el llenguatge és instrument i objecte. És paradoxal —segons Gödel— la prova teòrica perquè exigeix parlar de la parla o pensar el pensament (“incompletesa”): en el nostre cas, la societat es pensa a si mateixa a través d'algunes de les seves parts que són els sociòlegs». Però això no fa impossible, continuen els autors, l'activitat de les ciències socials, les quals són «dispositius sempre provisionals, sempre oberts. [Per tant] Per apropar-se a la realitat social, l'investigador pot seleccionar una sola perspectiva o articular-ne varies» (García Ferrando, Ibáñez i Alvira, 2000, p. 11). M'emparo en arguments d'aquesta mena

¹ També hi entra aquí la crítica a la inducció positivista introduïda per Popper (1934) a partir del principi de falsabilitat en lloc de la verificabilitat.

(Bericat, 1998; Cook i Reichardt, 1986) per reivindicar la necessària utilització d'una aproximació qualitativa i d'una quantitativa en el fenomen de l'apropiació.

En aquesta línia Eduardo Bericat (1998, p. 37) precisa tres tipus d'estratègies d'integració en un disseny multimètode d'una recerca social: complementació, combinació i triangulació. En el primer cas no hi ha gaire integració metodològica, la part qualitativa i la quantitativa configuren dues imatges de la realitat social, sense cap intenció de barreja, com a dues visions diferents que completen i milloren l'enteniment del fenomen. La complementació es fonamenta en la independència de mètodes i de resultats.

Amb la triangulació o convergència ja no es tracta de completar dues mirades, sinó de reconèixer el mateix aspecte de la realitat a partir de les diferents orientacions. Es busca la convergència dels resultats obtinguts per mètodes independents però enfocats a la mateixa parcel·la de realitat. Bericat (1998) refereix dos problemes derivats dels dos possibles usos de la triangulació, d'una banda la validació de la mesura emprant dos instruments diferents i amb característiques peculiars. L'altra qüestió és la possibilitat de contrastar les hipòtesis amb metodologies independents, la legitimitat de la qual depèn de la capacitat de poder captar el mateix aspecte de la realitat, si la coincidència és possible. La triangulació es fonamenta en la independència de mètodes però en la convergència de resultats.

Amb la combinació es pretén una integració subsidiària, enfortir la validesa d'un mètode, compensant les seves mancances, incorporant informacions que provenen de l'altre mètode. No es busca la convergència de resultats, els quals provenen d'un sol mètode, sinó una adient combinació metodològica. Bericat (1998) exemplifica l'estratègia de la combinació referint-se a l'ús dels grups de discussió per a millorar la confecció d'un qüestionari, o quan utilitzem una enquesta per generalitzar els resultats obtinguts per un procés investigador basat en grups de discussió.

Un aspecte rellevant del raonament de Bericat (1998) és que la pregunta envers quina perspectiva (qualitativa o quantitativa) s'ha d'adoptar en una recerca, es substituïda per la relativa a com combinar una o altra amb la major fiabilitat i validesa. En realitat es tracta de transformar la dicotomia qualitatiu-quantitatiu en una nova interrogació amb més opcions possibles, el que afavoreix trencar amb les dificultats originades pel pensament dicotòmic que Sampson (1989) destacava de les societats occidentals, a l'hora de pensar i imaginar alternatives, com ja he mencionat en la introducció del referents teòrics.

Per a Bericat (1998) la legitimitat de la integració de mètodes depèn de dues qüestions relacionades que mencionen Cook i Reichardt (1982/1986). Aquests dos autors redefeixen el debat entre l'ús de mètodes qualitius i quantitius apel·lant a la idea de l'adequació a les necessitats de la recerca, d'on els avantatges de l'ús conjunt dels dos mètodes superen en escriu els obstacles. En primer lloc la legitimitat de la integració metodològica vendrà donada per la intensitat dels vincles establerts entre els paradigmes i les tècniques d'investigació abordats, el que s'anomena la *coherència vertical* del mètode (entre paradigmes, mètodes i tècniques). La segona qüestió relacionada és la *coherència horitzontal* del mètode, això és, la concepció analítica o sintètica de cada un dels nivells: paradigmàtic, metodològic i tècnic; el que suposa la distinta possibilitat de descompondre els diferents trets del nivell en qüestió i aplicar-los amb una major o menor mesura d'independència (concepció analítica) o bé l'argumentació de la seva indissolubilitat per no traïr la naturalesa del nivell considerat (concepció sintètica).

Referint-se a l'apropiació, Graumann (1976, p.122) partia de la idea de que si es concebia l'apropiació com la interacció entre fer front a les coses i la realització de les capacitats individuals, «l'anàlisi empírica ha de procedir en dues línies: (1) la mesura del canvi de l'entorn, és a dir, els seus significats objectius; i, independentment (2) la mesura dels canvis en la persona, és a dir, les seves habilitats i estils». Això suposa que interessa conèixer en certa mesura quins són aquests significats referents a la identitat del barri, d'igual manera que les pràctiques socials que porten implícites aquestes significacions de l'espai, amb la

finalitat de saber com aquests articulen la manera de viure el barri com un entorn no aliè, això és, sentint-lo propi, viure'l com allò al qual un se sent vinculat, pertanyent, etc. Però per mesurar el canvi caldria un disseny longitudinal que permetés la comparació dels diferents moments. En el cas d'aquesta recerca, la meua intenció es poder continuar, amb diferents "talls temporals", coneixent els «significats» que les persones atorguen a l'entorn, així com les seves «habilitats i estils», per dir-ho en paraules de Graumann.

L'observació que aquí proposo es feta a partir de les persones, el que remet a preguntar-se per quins significats donen als espais i els seus afectes, cognicions, usos, activitats i accions que hi desenvolupen, a més del grau de control percebut sobre ell o com el modifiquen i la història del lloc per les persones implicades, entre d'altres interrogants possibles. Aquesta observació es pot realitzar a través de tècniques individuals i grupals alhora. De la mateixa manera que entenc el procés de l'apropiació, des del punt de vista teòric, articulat en diversos graus d'anàlisi: individual, grupal, comunitat, de la societat, etc., seria desitjable guardar aquest paral·lelisme en el pla metodològic, a través de tècniques que intentin recollir les dades en situacions semblants als plànols d'anàlisi esmentats, al menys l'individual i el grupal, com ara mitjançant enquestes, entrevistes individuals i entrevistes grupals.

Certament aquesta pretesa triangulació en el nivell tècnic (Bericat, 1998; Cook i Reichardt, 1982/1986) era una intenció de la recerca, malgrat s'acabin mostrant principalment els resultats d'una estratègia metodològica centrada en una tècnica de recollida de dades que és principalment de caràcter individual, en el sentit del seu context de resposta per a la persona: el qüestionari. Si no s'ha fet, per dificultats logístiques i econòmiques principalment, no vol dir que no consideri pertinent tornar-ho a intentar en un futur proper. L'intent de triangular el qüestionari i els grups de discussió responia a la voluntat d'assolir la convergència dels resultats dels dos instruments i la possibilitat de contrastar les hipòtesis articulades a partir del model d'anàlisi proposat.

En la línia del que diversos autors, com ara Ortí (1986), que han distingit entre els fets i els discursos a l'hora d'analitzar la realitat social, amb l'enquesta m'interessa recollir la dimensió dels "fets" de l'apropiació, mentre que amb les discussions de grup era el "discurs" el que volia copsar. Discursos i fets integren i complementen la realitat social i es requereixen mútuament per a la seva comprensió i explicació (Ortí, 1986: 171). D'altra banda crec haver recollit d'una altra manera aquest "discurs" a través de l'observació participant que m'ha permès conèixer la gent i el seu barri.

De manera més precisa, aquest mateix autor diferencia tres nivells de realitat social, amb diferent naturalesa epistemològica cadascuna: els fets, els discursos i les motivacions (Ortí, 1994, p. 92). El camp dels fets es conforma per la designació de la proposició, s'evidencia el que ocorre. Els fets així concebuts passen a ser quantificables i el seu registre permet l'explicació causal (en el camp epistemològic) a través de models estadístics (en el camp metodològic). Els discursos són conformats per la significació de la proposició, referida a sí mateixa en un sistema de signes. L'anàlisi dels sistemes de significacions permet la comprensió significativa (en el camp epistemològic) a través de models lingüístics (en el camp metodològic). El camp de les motivacions respon al perquè de la interacció social, el seu sentit, intencionalitat o finalitat, conscient o no. El desxifrat de les simbolitzacions és interpretable a partir d'enfocaments qualitius hermenèutics (en el camp epistemològic) a través de models heurístics (en el camp metodològic).

L'heterogeneïtat epistemològica, conformada sovint per la contraposició entre la dimensió simbòlica dels processos socials —àmbit del significat i el sentit propi d'allò qualitatiu— i la dimensió fàctica —àmbit dels objectes mesurables propi d'allò quantitatiu—, *«exigeix el desenvolupament metodològic de manera autocrítica de models de representació de la realitat social conformada per criteris epistemològics de pertinència, validació i inferència radicalment diferents»* (Ortí, 1994: 92). En aquest sentit Ortí apunta la combinació dels enfocaments qualitius i quantitius. «Si la lògica del quantitativisme estadístic en les ciències socials tendeix a reduir allò social a sèries distributives d'elements, la lògica simbòlica del

qualitativisme reintegra —en canvi— la unitat concreta real d'allò social en quant a estructuració diferencial de les relacions entre elements» (Ortí, 1994, p. 89). Les etiquetes de qualitatiu i quantitatiu, font de polèmiques sense fi quan el seu plantejament es fa des d'una visió dicotòmica com mostra la literatura científica al respecte, no són tampoc del gust d'un altre autor crític amb aquestes visions. Em refereixo a Jesús Ibáñez (1979) qui proposava en el seu lloc la discussió en termes de tècniques distributives (per a les quantitatives) i estructurals (per a les qualitatives).

Per altra banda, el fenomen de l'apropiació, com tot fenomen social, pot ser analitzat des dels tres nivells que anomenava Jesús Ibáñez (1986) per referir-se a les tres perspectives metodològiques de la investigació social: la distributiva; l'estructural i la dialèctica. El mateix autor ho relacionava, citant a Wilden (1977) amb els tres nivells d'un sistema: el nivell dels elements, el nivell de les relacions entre els elements (estructura) i el nivell de les relacions entre les estructures o les relacions entre les relacions (sistema). Afegint que en el cas dels sistemes socials la perspectiva distributiva abasta el nivell dels elements; l'estructural, l'estructura —l'estàtica—; i la dialèctica aplega el nivell del sistema (la dinàmica). En aquest sentit, «a una epistemologia pluralista li correspon, de manera coherent, una metodologia pluralista, que s'estructura sovint en la contraposició metodològica entre l'enquesta estadística per mostreig i amb qüestionari precodificat —com anàlisi objectivista dels fets— i les anomenades entrevistes obertes i la discussió de grup —orientades a l'anàlisi interpretativa del discurs—» (Ortí, 1986, p.172).

En el cas de l'enquesta, Ortí (1986) matisa que els fets són desplaçats per uns fets específics: les opinions. Aquest desplaçament dels fets externs vers les opinions subjectives verbalitzades dels entrevistats es podria evitar mitjançant altres tècniques. Malgrat aquest biaix de l'enquesta, al qual s'ha d'afegir-hi tot un seguit d'altres com les desviacions i malentesos semàntics, la desitjabilitat social, etc., la relativa validesa d'aquest instrument no queda anul·lada. D'una banda, per a Ortí, les desviacions *opinàtiques* són sistemàtiques —reflecteixen les desviacions ideològiques dels resultats per a cada classe o medi social

enquestat—, aspecte que es pot comptar en el moment de la seva avaluació final. D'altra banda altres tipus de desviacions esmentades mostren la qüestió del llenguatge i la subjectivitat, raó de més per fer més necessària la integració amb altres eines que recullin millor aquesta dimensió qualitativa —discursiva— com pot ser el grup de discussió o les entrevistes.

Faig ús de l'enquesta per la seva eficàcia en mostrar la distribució de les principals dimensions del procés d'apropiació, la qual resideix més aviat en la potencialitat per fer aparèixer les principals accions i usos en l'espai, així com les més destacables associacions amb els aspectes de la identitat, entre les persones enquestades, des del camp dels fets. Conèixer aquesta distribució ha de servir, en definitiva, per comprovar la relació entre aquests elements, des d'un àmbit propi d'allò quantitatiu o dels objectes mesurables. Per abordar la dimensió simbòlica, la qual permet complementar la dimensió fàctica, una possibilitat recau en la discussió grupal, com a tècnica de recollida de dades. A través de la discussió de grups s'haurien de poder analitzar els significats i els sentits propis d'allò qualitatiu. Ja he insinuat anteriorment que l'intent de recollida de dades a partir d'entrevistes grupals fou fallit.

Tot i el fracàs en la realització de les entrevistes grupals, considero pertinent destacar la naturalesa integrada de les que anomeno dues aproximacions efectuades una qualitativa i l'altra quantitativa. En primer terme la integració d'aquestes aproximacions és en el sentit combinatori apuntat per Bericat (1998), on l'aproximació qualitativa, l'observació participant desenvolupada en el barri, ha orientat i guiat la confecció del qüestionari emprat en l'aproximació quantitativa. En segon lloc en la reinterpretació dels resultats quantitativs es pot afirmar de nou aquesta integració a través de la combinació. També es podria argumentar la qüestió de si es pot parlar d'una vertadera triangulació. Amb la finalitat de concretar la discussió d'aquest aspecte i continuar amb el raonament de Bericat (1998), entenc que una primera pregunta és la relativa a la validació de la mesura obtinguda a partir de dos instruments diferents. La segona pregunta relativa a la contrastació de les hipòtesis no caldrà abordar de moment, per raons que ara intentaré exposar.

Un aspecte fonamental en la validació dels resultats rau en els instruments emprats, el que obliga a precisar la tècnica que he utilitzat en l'aproximació qualitativa i que he vingut anomenant observació participant o en ocasions, he referit a partir del seu tarannà etnogràfic. Ricardo Sanmartín (2000) avisa de la doble implicació d'observar i de participar, de la dialèctica entre els dos processos, en el manual de mètodes i tècniques de recerca social de García-Ferrando, Ibáñez i Alvira. El que destaca Sanmartín és la vivència que formen l'estreta unitat dels components de l'observació participant, amb l'objectiu de poder articular «un corpus d'informació etnogràfica que faciliti l'elaboració de coneixement sociològic o antropològic sobre un problema d'alguna de les ciències humanes o socials» (Sanmartín, 2000, p. 145-146), el que s'assoleix des de la particular vivència de l'experiència de camp. Sanmartín destaca amb detall el que això suposa: estar allí, la participació, l'observació, com fer-la i com registrar-la.

D'una manera més àmplia, Cook i Reichardt (1986, p. 172) entenen per investigació etnogràfica l'activitat descriptiva del treball de camp de l'antropologia cultural i la sociologia qualitativa. Entre els elements bàsics de la investigació etnogràfica els autors destaquen l'accés exploratori; la intensa implicació de l'investigador; l'ús de múltiples eines, entre les que destaca precisament l'observació participant i les entrevistes amb informants clau; la intenció comprensiva dels esdeveniments; el marc interpretatiu ofert pel context i, finalment, «un producte de recerca en forma escrita, una "etnografia" que interpreti els esdeveniments conforme a les línies anteriorment indicades i descrigui l'entorn amb detalls suficientment vius com per que el lector "sàpiga que és estar allí"» (Cook i Reichardt, 1986, p. 172-173).

A més del sentit en que Cook i Reichardt (1986) utilitzen l'«etnografia», com a un producte que interpreti els esdeveniments, evidentment l'etnografia es situa dintre de l'àmbit dels mètodes de treball de camp. Aquesta és una de les finalitats que aborden Martyn Hammersley i Paul Atkinson (1983/1994), entesa com a un procés reflexiu. Respecte a les qüestions dels elements i pautes del mètode etnogràfic, els autors també destaquen la qüestió de l'accés i, derivada d'aquesta, la qüestió relativa a les relacions amb el context i els rols desenvolupats pel

treballador de camp. Les entrevistes i l'observació participant com a base per escoltar i preguntar, a més dels tipus i l'ús dels documents consultats, són els elements que d'altra banda donen peu a la qüestió de l'enregistrament i l'organització de la informació. El següent aspecte destacat per Hammersley i Atkinson és en conseqüència el procés d'anàlisi, d'on particularment m'interessa destacar la seva concepció de la triangulació. L'últim element mencionat pels autors és el que m'ha servit per fer al·lusió a Hammersley i Atkinson a partir de Cook i Reichardt (1986), l'etnografia com a producte, l'escriptura etnogràfica.

Hammersley i Atkinson (1994, p. 216) recolzen la triangulació apropant-lo al sentit geodèsic del terme, això és, com la mena d'operacions destinades a fixar la posició d'un cert nombre de punts a partir de la determinació d'una sèrie de triangles que tenen per vèrtexs els dits punts. Però evidentment la particular trigonometria és aquí entesa en la seva finalitat d'orientació i de navegació. Si per a definir amb exactitud una posició ens calen mínimament dos punts de referència, en la recerca social, «si un confia en una sola versió dels fets existeix el perill de que un error que no hagi estat detectat en el procés de recollida d'informació tingui com a conseqüència una anàlisi incorrecta. En canvi, si la resta de tipus d'informació porten a la mateixa conclusió, un pot confiar un poc més en les conclusions». Hammersley i Atkinson (1994) també mencionen altres classes de triangulació: entre investigadors, entre tècniques —proper a la idea de la combinació de Bericat (1998) en el nivell tècnic—, entre conceptes i indicadors, etc.

Amb una argumentació similar, Miguel Ángel Santos (1990) exposa els distints processos de triangulació com a diferents tractaments de les dades, en l'avaluació qualitativa de centres escolars. Santos (1990) menciona la triangulació de mètodes, de subjectes, de moments i d'experts. D'altra banda Santos (1990) al·ludeix a l'avaluació etnogràfica com un intent de conèixer —els centres— per a comprendre i explicar la seva naturalesa i millorar-ne la seva pràctica. Santos (1990, p. 45-50) també subratlla alguns dels elements que ja hem vist en aquest tarannà etnogràfic.

De les anteriors argumentacions envers l'observació participant i l'etnografia, hem vist que també ens porten a la triangulació. Un final que en realitat ja era en el principi de les argumentacions. El de la pregunta relativa a la validació de la mesura obtinguda a partir de dos instruments diferents (l'observació participant i el qüestionari), originada a partir de la reflexió de Bericat (1998), en la seva argumentació envers la integració d'aproximacions qualitatives i quantitatives. Però no vull escapar-me de la interrogació inicial amb una mena de prestidigitació circular. Per a ser més concret, en el sentit que Bericat (1998) planteja la integració entre allò qualitatiu i quantitatiu, considero que l'observació participant i el qüestionari són dues tècniques que he *combinat* per a poder integrar subsidiàriament el mètode qualitatiu dintre del quantitatiu i així enfortir la validesa d'aquest últim. En el sentit de Hammersley i Atkinson (1983/1994) i Santos (1990) també considero pertinent incloure l'ús de l'observació participant i el qüestionari com una triangulació de mètodes, i també com una triangulació entre les interpretacions derivades dels resultats dels qüestionaris i les interpretacions observades entre les persones del barri, envers les "realitats" mesurades mitjançant el qüestionari. El pas següent naturalment és el dels abordatges o aproximacions al·ludides, d'una banda l'observació participant i l'intent d'entrevistes grupals, i per altra part el qüestionari utilitzat en l'aproximació quantitativa. Deixo l'exposició d'aquesta última per després de la qualitativa.

Ja s'ha versat sobre la dualitat de l'apropiació de l'espai: l'acció (transformació) i la identificació (simbòlica). En altres paraules, l'objectivació de l'espai que és exterioritzat i interioritzat de manera contínua suposa que els significats de la relació amb l'espai són exterioritzats mitjançant les accions, els usos i els senyals que les persones i els grups fan sobre aquest espai. Aquestes accions i senyals són a la vegada interpretats amb un significat i sentit determinats, són interioritzats. Altre cop les identifications, els significats i els sentits compartits són exterioritzats, són verbalitzats en la interacció i, de nou, es manifesta a través de les pràctiques socials determinades sobre aquell espai. De l'anterior explicació es poden derivar algunes relacions en uns sentits determinats, com ara la relació que l'acció, d'una banda, i la identificació, de l'altra, mantenen amb el lligam amb el lloc. On em vull centrar fonamentalment és en comprovar l'eficàcia dels

mecanismes proposats en el model teòric adoptat —les dues vies de l'apropiació— a través de les quals es dona compte de la vivència de l'apropiació manifestada pel lligam amb el barri.

6.1. Mètode de l'aproximació qualitativa

A continuació presentaré les principals característiques del mètode i el procediment seguit en l'aproximació qualitativa per a la contrastació del model d'anàlisi proposat. L'acostament aquí exposat ha consistit fonamentalment en el que es pot anomenar una observació participant (Sanmartín, 2000). A més de la finalitat de conèixer el context i ser conegut també per les persones que formen el context d'anàlisi, aspecte evidentment fonamental en qualsevol mètode de caire etnogràfic, la meua intenció en aquest abordatge metodològic ha estat motivada, d'una banda, per la finalitat de disposar d'un major coneixement a l'hora de planificar i efectuar l'aproximació quantitativa. Per altra part, els resultats obtinguts a partir de l'observació participant suposen la possibilitat de triangulació, com ja he argumentat anteriorment.

6.1.1. Procediment

De les pautes del mètode etnogràfic apuntades per Cook i Reichardt (1986) i Hammersley i Atkinson (1994) es destaquen, com ja he apuntat, en primer lloc la qüestió de l'accés al context, en segon terme la implicació i el tipus de relacions amb el context, el que inclou també segons Hammersley i Atkinson (1994) els rols desenvolupats pel treballador de camp. En tercer lloc es troba l'ús de múltiples eines, de les que es destaquen principalment l'observació participant i les entrevistes amb informants clau, a més dels documents i la informació consultada. Les pautes següents tenen a veure amb el procés d'anàlisi, marcat per la intenció comprensiva dels esdeveniments, la qual es troba recolzada pel marc interpretatiu ofert pel context. En aquest punt és on Hammersley i Atkinson (1994) destaquen la triangulació com ja hem vist. L'última pauta és la presentació del resultat de tot el procés, el que configura l'etnografia com a producte interpretatiu dels

esdeveniments conforme el procés anterior i que presentaré en el següent capítol. Em cenyiré doncs a aquestes pautes per a l'exposició metodològica de l'aproximació qualitativa efectuada i que per les raons ja apuntades anteriorment considero classificables dintre d'un tarannà etnogràfic.

6.1.1.1. L'accés i les relacions amb el context

En aquest apartat intentaré descriure com vaig accedir al context i de quina forma vaig relacionar-me amb el barri i les persones que hi viuen, de la narració d'aquests aspectes es pot interpretar quin ha estat principalment la forma de desenvolupar el meu rol d'observador de camp.

El primer cop que vaig considerar la possibilitat d'analitzar el procés de l'apropiació de l'espai en el barri de la Trinitat Nova fou en una conversa informal en un descans entre les presentacions de les comunicacions del 6é congrés de Psicologia Ambiental celebrat a la ciutat de A Coruña entre els dies 15 i 18 de desembre de 1998. Fou un participant del congrés i també company de la nostra universitat, qui treballava en el pla de desenvolupament comunitari de la Trinitat Nova, el qui em va parlar de la possibilitat de col·laborar en l'experiència, la qual ja coneixia superficialment i a partir d'informacions i alguna documentació anterior, en gran part facilitada poc temps abans per aquesta mateixa persona. La confluència d'interessos, la casualitat i ben segur que qualsevol altra raó feren possible tot el següent.

Durant l'any 1999 vaig començar a anar amb certa assiduitat pel barri de la Trinitat Nova, al principi gairebé dos cops per setmana, uns mesos més tard un cop cada setmana. Aquests primers contactes em varen permetre conèixer directament algunes de les iniciatives que des del pla de desenvolupament comunitari es portaven a terme aquell any. Un document intern de l'equip comunitari (Pla de desenvolupament social i comunitari de Trinitat Nova, desembre de 1998), exposa quines eren les línies d'actuació per a l'any 1999. A més dels elements centrals entorn dels quals es pretenia vertebrar la participació

l'any 1999, es fa esment als objectius de treball per àrees (educativa, social i associacionisme, urbanística i econòmica). Els objectius de treball de l'àrea urbanística eren consolidar la comissió d'urbanisme creada a tal efecte i potenciar la participació en l'elaboració d'una proposta urbanística.

Aquesta va ser una de les àrees que més vaig poder conèixer, concretament dins el grup de treball on els veïns van participar en el futur del procés de remodelació del barri. Aquest grup, les activitats del qual havien començat el maig de 1998, estava format per unes 50 persones de forma relativament estable. El grup de remodelació mantenia reunions aproximadament quinzenals als locals de l'associació de veïns. Vaig poder assistir a gairebé totes aquestes reunions, el que em va permetre conèixer molts aspectes del discurs envers la remodelació, l'amenaça de perdre els vincles amb el barri i tot el que en aquells moments jo intentava interpretar des de les dimensions, encara incipients, del model d'anàlisi.

És a dir, no tan sols vaig tenir accés al relat de les vivències envers el barri de les persones afectades i no afectades per la remodelació, a través de converses informals i com a conseqüència d'anar introduint-me en la xarxa de relacions de les persones del barri, amb les quals i mica en mica ens vam conèixer. També vaig tenir accés a interaccions en un àmbit grupal en aquest sentit. El grup de remodelació que es reunia dos dimarts de cada més aproximadament fou un escenari propici per conèixer en primera línia, com un observador convidat, les vivències de l'afectació per la remodelació en situacions de construcció social de caire diferent a les interaccions anteriorment al·ludides.

A més d'aquest, el pla comunitari promogut per l'associació de veïns es componia d'altres grups de treball. Tots aquests grups intentaven construir i desenvolupar els objectius del pla comunitari sota la seva sensibilitat, que com ja he dit es caracteritza per un procés d'investigació-acció-participativa. Això significa que s'intentava que les activitats del barri, així com els seus recursos s'orientessin en aquest sentit constructiu i a la inversa, com a procés també dialèctic.

D'altra banda també vaig conèixer algunes de les activitats diverses que es feien al barri, la majoria en els locals de l'associació de veïns. Va ser així que vaig poder intercanviar impressions i anar coneixent una part de l'entramat social del barri. Amb algunes d'aquestes persones que assistien, per exemple, al grup d'alfabetització, o als de balls de saló o al grup de ioga, vaig parlar també en altres situacions i contextos dintre del barri, fonamentalment perquè també estaven en alguns dels grups de treball del pla comunitari.

A més de poder tenir accés a molta de la informació extreta de les tècniques grupals desenvolupades dintre de les accions del propi pla comunitari (tallers de participació, microurbanisme, DAFO's, EASW, etc.) i de la seva evolució, altra font d'aproximació i d'observació fou el fet d'acompanyar als membres de l'equip comunitari en el desenvolupament de les seves tasques pel barri. El fet d'anar amb algú que treballava pel barri (educadors socials) em va permetre conèixer un altre vessant del teixit social, aquesta manera de donar-me a conèixer evidentment influí les interaccions amb les persones d'aquests grups, de la mateixa manera que si la introducció hagués estat una altra.

En altres ocasions aquesta mena d'observació, aquest anar pel barri amb algú conegut al barri, també fou amb la companyia d'algun veí o veïna que era membre de l'associació de veïns. Això em va permetre conèixer la visió del barri tant de la persona que m'acompanyava, a partir de la seva narració, com la derivada de les interaccions casuals fruit dels encontres amb altres veïns i veïnes amb qui ens paràvem a parlar, en ocasions amb l'excusa d'explicar que m'estaven ensenyant el barri, el que de passada suposava tant conèixer com ser conegut a la gent del barri.

Aquesta primera fase d'aproximació i observació participant em va anar facilitant poder mantenir converses amb veïns i veïnes que d'aquesta manera ja m'eren conegudes. Entre d'elles i a mena d'exemple de converses més de caire informal vull mencionar el cas de dos grups de veïns que a les tardes, ja entrat el bon temps a partir de la primavera, solien baixar amb cadires i un joc de loteria a passar l'estona i amb qui vaig també xerrar. Altres grups que vaig conèixer eren

els del club de la petanca, els joves de «La Madriguera», alguns pares del casal infantil «El Desván» i altres persones dels grups de gent gran del pla comunitari, persones del casal d'avis, de l'escola d'adults i un llarg etcètera.

Aquest acostament, juntament amb la recerca teòrica sintetitzada en el tercer capítol d'aquesta tesi doctoral, també em va facultar per a elaborar el qüestionari i per a planificar la seva aplicació —entre els mesos de gener i febrer del 2000—, el procediment del qual és exposat en un apartat de l'aproximació quantitativa (veure apartat 6.2.3.).

6.1.1.2. Instruments: observació participant, entrevistes i documents

La multiplicitat d'eines a les que Cook i Reichardt (1986) al·ludeixen per a caracteritzar una investigació etnogràfica es concreta en aquest cas, a més de l'observació participant, en les entrevistes efectuades, tant les de caire més formal com les informals, així com la consulta de diversos documents relatius al barri de la Trinitat Nova. En aquest apartat intentaré oferir una breu descripció de les eines emprades així com la forma d'organitzar les dades recollides i l'anàlisi efectuada.

De l'observació participant, a més del que es pot inferir del que ja he apuntat en l'apartat anterior on he intentat explicar com fou l'accés al barri, vull destacar l'apuntat per Sanmartín (2000) respecte la doble vessant d'una tècnica d'investigació com aquesta: l'observació i la participació. La doble implicació d'observar i participar, la dialèctica dels dos processos, com apunta Sanmartín (2000) m'ha permès articular la informació recollida per poder elaborar el coneixement relatiu al barri i en especial el relacionat amb les dimensions i els components que conformen el model d'anàlisi de l'apropiació del barri proposat en aquesta recerca.

Donat que en l'apartat anterior ja he narrat la mesura qualitativa de l'observació participant efectuada, només vull recalcar la mesura més quantitativa de l'observació participant. Des del gener de 1999 fins el juliol del mateix any anava

al barri dos cops per setmana, habitualment les tardes, a partir de les sis o les set de la tarda fins a les nou de la nit, quan acostumaven haver-hi més activitats al barri, i alguns matins i qualque cap de setmana. D'ençà el setembre de 1999 fins al març de 2000 aquesta freqüència fou augmentada degut principalment a la coincidència temporal en part amb l'aplicació dels qüestionaris, el procediment de la qual exposo més endavant. Des del mes d'abril de 2000 fins a final d'any, anava al barri en menor freqüència, fins al mes de juliol un cop per setmana aproximadament, a partir del setembre dos cops al mes. D'ençà aleshores continuo mantenint el contacte, no tant freqüent, amb l'associació de veïns principalment i amb alguns veïns del barri i les persones que treballen en el pla comunitari.

Respecte les entrevistes efectuades, es poden distingir pel context o la situació en que s'efectuaren entre formals i informals. Podem considerar com a més formals les realitzades envoltant d'una taula i en un espai cedit per l'associació de veïns de la Trinitat Nova. En total vaig realitzar dotze entrevistes formals, cinc de les quals foren gravades. Considero entrevistes de caire més informal degut a que sovint es feien bé en alguns espais de l'associació de veïns o en altres indrets del barri, però sense haver-hi una convocatòria prèvia, ni tampoc foren utilitzats suports de cap mena per al seu enregistrament, excepte una llibreta i un llapis per apuntar les principals aportacions, un cop acabades les entrevistes. Mentre que les entrevistes de caire formal s'apropaven a una hora de duració, la durada de les informals fou més variable, anant del quart d'hora fins a la mitja hora llarga en alguns casos. Foren gairebé trenta les entrevistes informals realitzades, sense contar els intercanvis i xerrades, sovint amb més d'una persona alhora, amb presència o sense de membres del pla comunitari i/o de l'associació de veïns.

En quant als documents consultats aquests foren de múltiple naturalesa i origen, a més de nombrosos respecte la seva quantitat. Exposicions, imatges, fulletons i material divers de l'associació de veïns fou consultat gràcies a poder tenir-lo fàcilment a l'abast. Altres fonts d'informació foren els informes, enquestes, diagnòstics i documents, els quals malgrat eren de diferent procedència poden agrupar-se per la seva finalitat de caire més professional i/o científica a la que

anaven adreçada. Un gruix important d'aquesta informació és la relativa al procés del pla comunitari que el mateix pla tenia a la disposició pública pel propi tarannà del procés. Per últim cal afegir tota la documentació envers el barri i el pla comunitari amb una finalitat informativa de caire més general i adreçada a tothom, com ara els anomenats quadernets de participació i més tard la publicació de la revista bimensual *La Trini*, a més de la publicació electrònica penjada de la plana web de la Trinitat Nova (<http://www.pangea.org/trinova>).

La qüestió de l'enregistrament i l'organització de la informació obtinguda de totes i cadascuna de les tècniques d'investigació social apuntades fou també diversa. Tot i així vaig obrir dos tipus de quaderns d'anotacions. D'una banda el que Hammersley i Atkinson (1994) anomenen anotacions en quaderns de camp o notes de camp, les quals eren preses en ocasions de manera simultània a l'observació en altres posteriorment. En aquest registre procurava recollir la informació atenent al lloc, la persona, el moment i l'activitat objecte d'anotació a la manera que proposen Hammersley i Atkinson (1994) citant a Spradley (1980). Altres quaderns foren destinats a les entrevistes, formals i informals, les quals també foren traslladades a anotacions un cop acabades les entrevistes, també les que foren enregistrades en suport magnètic. La forma d'organitzar la informació fou semblant a les anotacions de camp. Pel que fa als documents consultats, alguns d'ells foren fotocopiats o directament recollits i guardats, mentre que d'altres van poder ser un o més d'un cop examinats. Per a les anotacions derivades d'aquests documents també vaig obrir altres quaderns o carpetes on abocava índexs, esquemes i resums de tot el material consultat.

En una metodologia etnogràfica, l'anàlisi efectuada amb tota la informació recollida, com afirmen Hammersley i Atkinson (1994, p. 191) no és un procés diferent al de la recerca. La recopilació és paral·lela al desenvolupament teòric, un argument que s'emparenta amb el que s'anomena la *Grounded Theory* (Glaser i Strauss, 1967) i que en la traducció del text de Hammersley i Atkinson (1994, p. 191) s'al·ludeix a través de la idea de la «teorització arrelada». Encara que la mena d'embut al qual els autors també fan referència, per mostrar metafòricament la focalització progressiva de l'anàlisi, en el meu cas s'ha vist matisat fortament

pel model d'anàlisi de partida, el qual havia formulat prèviament, com a principal resultat de la recerca teòrica efectuada, inicialment, en el procés d'aquesta recerca envers el fenomen de l'apropiació de l'espai en un barri de Barcelona.

D'aquesta manera, la gènesi dels conceptes, tipus o indicadors que es proposen des d'aquest punt de vista fou més aviat capgirat en el sentit que el punt de vista i de partida principal ha estat la teoria, o més concretament les dimensions, els components i els indicadors que conformen el model d'anàlisi proposat, a partir dels quals s'han analitzat les informacions i les dades recollides a través de la informació participant, les entrevistes i la consulta de documents. Un punt de vista, que els mateixos Hammersley i Atkinson (1994, p. 225) afirmen compartir amb la visió positivista de la ciència, encara que evidentment s'allunyin de la concepció de la verificació i de les particularitats del mètode hipotètic-deductiu.

No vull donar per enllestit aquest apartat, adreçat a l'exposició de la metodologia emprada en l'aproximació qualitativa, sense fer esment a l'intent ja mencionat de la realització d'un seguit d'entrevistes grupals amb la voluntat d'afegir més elements d'anàlisi per a ser triangulats.

Durant la festa major del barri de l'any 2000, una setmana d'activitats festives que es celebren majoritàriament als carrers del barri a la meitat de cada mes de juny, vaig establir una sèrie de contactes amb moltes persones de la següent manera. El procediment era presentar-me, aprofitant la situació informal, sovint acompanyat d'algú conegut del barri, per demanar la seva col·laboració per a formar part d'un grup de discussió sobre temes del barri. D'una banda volia evitar fer una selecció dels possibles participants sense establir una interacció més personal. Per altra part considerava que aquest podia ser un bon criteri per assegurar l'assistència a l'entrevista grupal, donada la manca de remuneració econòmica.

En total vaig concertar una data d'entrevista amb prop de 40 persones, les quals vaig distribuir en quatre grups. Tres grups corresponien als mateixos grups d'edat establerts per a les quotes definides en la mostra del qüestionari (joves,

adults i grans). El quart grup era una barreja d'edats. Vaig procurar que també es mantingués la proporció de persones afectades per la remodelació del seu habitatge. Vaig intentar que les persones més actives o les que pertanyessin a algun grup del pla comunitari tinguessin la mínima representació, un o dos només per grup. A més a més, a partir del procediment de selecció, les persones de cada grup de discussió no es coneixien entre elles, llevat d'algun cas particular.

Les quatre entrevistes grupals foren programades en quatre dies diferents de l'última setmana de juny de 2000. La junta de l'associació de veïns, a través del seu president, ens cedí un espai en el seu local. Malgrat la confirmació de tots els participants la nit anterior a cada una de les reunions, aquestes foren fallides per manca d'assistència. De les sis o set persones que es podien esperar —s'havia concretat amb deu aproximadament en cada grup— acudiren a l'entrevista una persona en la primera i una altra en la segona de les entrevistes programades, foren dues, en la tercera i la quarta vaig decidir anul·lar-la. Les persones que varen acudir, els vaig demanar de poder mantenir una entrevista igualment, condició a la que varen accedir i de les que vaig obtenir informació de les preguntes que tenia previst abordar en les entrevistes grupals (com és el barri, que es fa al barri, que el fa sentir orgullós del barri, com se sent del barri, com i quines decisions es prenen al barri i com s'imagina el barri en el futur).

6.2. Mètode de l'aproximació quantitativa

En aquest apartat presentaré els mètodes seguits, això és, el conjunt de pautes i les seves regles que configuren l'estratègia per accedir a les dades des d'una aproximació quantitativa. Des d'aquesta visió metodològica tractaré de contrastar l'ajust de les dades, recollides mitjançant un qüestionari, al model teòric de relacions proposat, a través d'un model d'equacions estructurals.

Aquesta modelització estadística aplicada per a interpretar les dades és eminentment de caràcter lineal —no cal insistir en el caràcter additiu del fet d'establir un sistema d'equacions estructurals—, però això no vol dir que el

fenomen de l'apropiació ho sigui. Que les dades s'ajustin al model d'equacions no vol dir que sigui l'únic model possible que ho faci. No és a través de la modelització estadística que s'origina la modelització teòrica, sinó que és la modelització teòrica que busca ser confirmada a través d'una modelització estadística. Guàrdia i Arnau (1991) així ho apuntaven en la discussió del seu ús com a tècnica o com a mètode. L'ajust del model ens permetrà conèixer una part del fenomen, o si es vol dir d'altra manera, la direcció de determinats efectes entre el lligam amb el barri, l'acció i la identificació, la qual cosa suposa una aproximació —de caire lineal— al fenomen, amb totes les limitacions i biaixos que conté, com qualsevol aproximació científica a qualsevol fenomen.

6.2.1. Mostra

La grandària de la mostra és de 400 persones, 232 dones (58%) i 168 homes, el que per a un interval de confiança del 95,5% i en el supòsit de màxima indeterminació ($p=q=0,5$), vol dir que la mostra seria representativa amb un marge d'error del $\pm 4,87\%$, si s'hagués fet la seva extracció a l'atzar. El mètode d'elecció de la mostra fou intencional per quotes, respectant les proporcions envers el gènere, els grups d'edat i l'afectació de l'habitatge en els plans de remodelació.

Les dades del padró municipal de 1996 indiquen que la població de Trinitat Nova era aleshores de 7.695 persones, amb gairebé una tercera part de la població major de seixanta-cinc anys. D'altra banda, donat que el percentatge de persones afectades per la remodelació del seu habitatge no podia ser estimat a partir de les dades censals², vaig acudir a una enquesta encarregada per l'associació de veïns a un equip de la Universitat Autònoma de Barcelona, encapçalat pel professor de sociologia Joel Martí i amb la finalitat de conèixer la tipologia de les llars afectades, per a poder esbrinar el prop del trenta per cent d'afectats per la

² La divisió de les unitats censals no coincideixen amb el parc d'habitatges objecte de la remodelació i que com ja s'ha indicat depèn principalment del Patronat Municipal de l'Habitatge.

remodelació, la distribució conjunta dels quals, per a les variables gènere, edat i afectació es mostra en la figura 6.2 i en la taula 6.2.

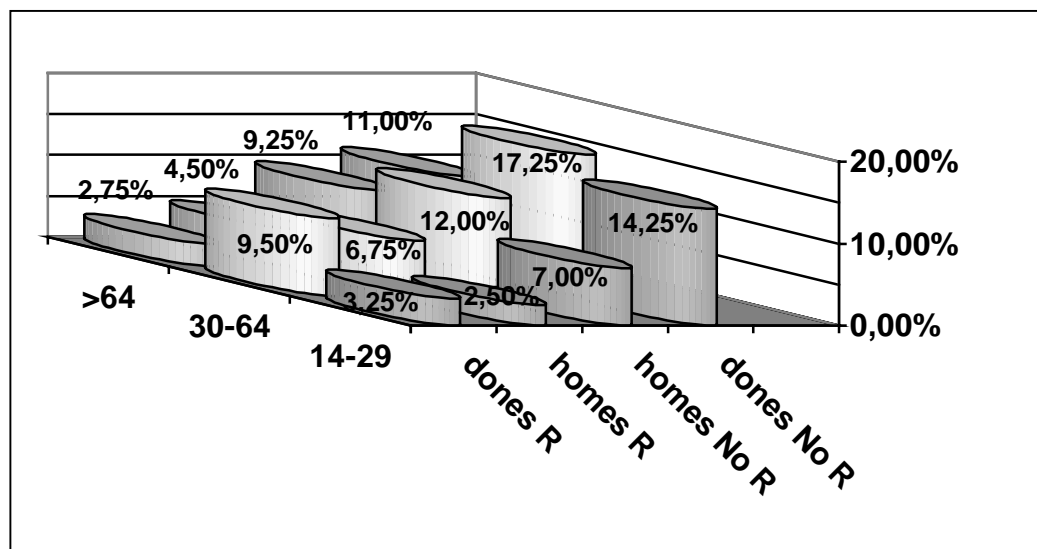

Figura 6.2. Distribució dels afectats per la remodelació segons el gènere i l'edat

Taula 6.2. Freqüències (i percentatges) dels afectats per la remodelació segons el gènere i l'edat

Edat	Remodelació (R)			No remodelació (No R)			totals
	dones	homes	tot	homes	dones	tot	
>64	11	18	29	37	44	81	110
	2,75%	4,50%	7,25%	9,25%	11,00%	20,25%	
30-64	38	27	65	48	69	117	182
	9,50%	6,75%	16,25%	12,00%	17,25%	29,25%	
14-29	13	10	23	28	57	85	108
	3,25%	2,50%	5,75%	7,00%	14,25%	21,25%	
Totals	62	55	117	113	170	283	400
	15,50%	13,75%	29,25%	28,25%	42,50%	70,75%	100,00%

La mostra obtinguda no contempla exactament les mateixes proporcions que es presenten en la població, en algunes de les condicions resultants de creuar els grups d'edat, el gènere i la remodelació. En general fou complicat poder aplicar qüestionaris a la gent gran, aquest biaix és notori en gairebé totes les condicions, excepte el dels homes afectats per la remodelació. També hi ha un major nombre de respostes entre la gent jove. El nombre de qüestionaris que s'haurien d'haver assolit per respectar les mateixes proporcions de la població apareixen en la taula

6.3, les cel·les ombrejades indiquen en quins casos la freqüència de la mostra està un 20% per sota de l'esperat segons les quotes de la població.

Taula 6.3. Freqüències esperables dels afectats per la remodelació segons el gènere i l'edat

edat	Remodelació (R)			No remodelació (No R)			totals
	dones	homes	tot	homes	dones	tot	
>64	22	19	41	46	53	99	110
	5,50%	4,75%	10,25%	11,50%	13,25%	24,75%	35,00%
30-64	27	23	50	57	65	122	182
	6,75%	5,75%	12,50%	14,25%	16,25%	30,50%	43,00%
14-29	14	12	26	29	33	62	108
	3,50%	3,00%	6,50%	7,25%	8,25%	15,50%	22,00%
Totals	63	54	117	132	151	283	400
	15,75%	13,50%	29,25%	33,00%	37,75%	70,75%	100,00%

6.2.2. Instrument

El qüestionari aplicat (veure annexos) ocupa un full tipus A3 (297 x 420 mm), de forma que un cop plegat ocupa quatre cares DIN A4. En l'última cara es recullen les variables de tipus sociodemogràfic, les quals han permès conèixer, a més del gènere i l'edat, qüestions com per exemple els metres quadrats de l'habitatge o el temps que fa que viu al barri. En la primera pàgina figura un breu apunt dels motius de l'instrument i es demana la col·laboració per complimentar el qüestionari, tot assegurant-ne la confidencialitat i mostrant un telèfon de contacte de la universitat des de la qual es fa la recerca. La taula 6.4 agrupa conceptualment totes les variables recollides en el qüestionari, excepte les de caire sociodemogràfic i les obertes.

El primer punt del qüestionari pregunta, de forma oberta, pel nom del barri. A continuació s'obre una secció destinada a mesurar el lligam amb el barri i la identificació, mitjançant 12 afirmacions, 6 de cada, en la que es demana el grau d'acord en una escala ordinal tipus *likert* que va d'1 (poc) a 4 (molt). En la part inferior d'aquesta pàgina hi ha 6 opcions per marcar, destinades a conèixer en quina proximitat al barri es tenen els amics, la família i els companys de la feina.

L'escala ordinal d'1 a 4 és també utilitzada en les 12 preguntes que apareixen en la primera secció de la pàgina següent, destinades a mesurar la dimensió de l'acció. Vuit de les preguntes tenen a veure amb accions quotidianes (fer la compra, passar temps al barri...), mentre que les altres quatre són accions orientades cap el barri (activitats i festes del barri). En la primera plana també hi ha una afirmació, en que es mesura el grau d'acord d'1 a 4, relativa a les accions orientades cap el barri (m'informo del que passa en el barri). L'acció també es mesura a través de 5 afirmacions relatives als projectes de futur del barri (la remodelació dels habitatges). A més de mesurar el seu grau d'acord mitjançant el mateix tipus *likert* esmentat, les afirmacions segueixen la gradació proposada per Roger Hart (1992, 1997) en la seva tipologia en forma d'escala de la participació. Unes i altres variables estan separades per dues preguntes relatives a la pertinença a alguna entitat, associació o club del barri i de fora del barri. En la part final de la segona pàgina del qüestionari es demana la percepció sobre el tractament dels problemes del barri, amb 5 opcions de resposta.

La tercera pàgina del qüestionari està encapçalada per una pregunta destinada a mesurar la identificació del lloc d'on la persona diu que és. Aquesta pregunta és tancada, amb 5 opcions de resposta. La pregunta demana que contestaria l'enquestat si una persona de Badalona li preguntés d'on és ell. En la línia de les teories de la identitat social, aquesta pregunta pretén recollir quina és la categoria urbana (ciutat, districte o barri) emprada en la resposta, quan el context de comparació que estimula la resposta es troba en el nivell de ciutat (algú de Badalona).

A continuació es demana que s'escriguin 3 llocs que han estat importants en la vida de la persona i la seva valoració d'1 a 4. Després, 3 coses que la persona creu que representen millor el que és el barri amb la mateixa valoració numèrica. En l'última part es demana, també de forma oberta, 3 llocs del barri que trauria, 3 que canviaria i 3 que deixaria igual. La finalitat d'aquesta última part residia en la seva potencial utilitat per als grups de treball que, des de l'associació de veïns de la Trinitat Nova, es portaven a terme en relació al diagnòstic urbanístic del barri, dintre del pla de desenvolupament comunitari.

Taula 6.4. Variables del qüestionari

Relacions socials (9 variables nominals)	Els meus amics són de... La meua família propera (sense comptar els de casa) viu... Els companys de la feina viuen... (el/al) Barri, Prop del barri, Lluny del barri.
Afiliació entitats (nominal 2 valors)	Pertany a alguna entitat, associació o club del barri? Pertany a alguna entitat, associació o club de fora del barri? Sí, No
Lligam amb el barri (ordinal: 1 a 4)	Sento el barri com a "propi" Sento que el barri es com una part de mi Em sento lligat al barri Em sento del barri M'agrada viure al barri Vull seguir vivint al barri
Accions quotidianes (ordinal: 1 a 4)	Fa la compra en el barri? Quant temps sol passar en el barri? Es relaciona amb gent del barri? Es relació amb veïns de la seva escala? Quant coneix els veïns de l'escala? Quant coneix la gent del barri? Confia en els veïns de l'escala? Confia en la gent del barri?
Accions orientades cap el barri (ordinal: 1 a 4)	M'informo del que passa al barri Coneix les activitats que s'organitzen en el barri (xerrades, cursos, etc.)? Sol anar a aquest tipus d'activitats (del barri)? Sovinteja les activitats col·lectives del barri (reunions, assemblees, etc.)? Va a les festes del barri?
Accions envers els projectes de futur (ordinal: 1 a 4)	Conec aquests projectes perquè els han explicat La meua opinió pot ser escoltada i tinguda en compte pels que decidiran Els responsables han compartit les decisions des del principi La gent del barri ens hem organitzat menystenint la intervenció d'altres La gent del barri hem compartit les decisions amb qui volgués intervenir
Identificació (ordinal: 1 a 4)	El barri on visc és molt diferent dels altres Hi ha llocs que em recorden coses que m'han passat Estic orgullós de ser d'aquest barri En el barri trobo tot el que necessito per a viure Sento que pertanyo al barri M'identifico amb el barri
Lloc d'on és (nominal 5 valors)	Si algú de Badalona em preguntés d'on soc, li diria que soc de... Barcelona, Trinitat, Nou Barris, Trinitat Nova, Cap d'aquestes
Nom del barri	(Pregunta oberta)
Problemes barri (nominal 5 valors)	Com creu que solen tractar-se els problemes del barri? No es tracten, Cadascú pel seu compte, Entre tots, Administració, Cap anterior

L'elaboració del qüestionari va suposar la realització de quatre versions contant la definitiva. Aquesta última és el resultat posterior a diverses aplicacions per a comprovar la seva comprensió i la seva facilitat d'administració entre els veïns del barri. Donada la dificultat de distribuir dues versions i atenent les característiques de la població del barri es va utilitzar l'idioma espanyol en el qüestionari. Com

anècdota, una de les preocupacions en l'elaboració de l'instrument era la d'evitar que fos massa llarg. Encara que el format de presentació fa que encara ho sembli més, degut al nombre de planes, fou la dificultat de la seva lectura amb una lletra més petita, la que va tenir més pes en la decisió final. També es realitzà una prova pilot a partir de la qual es varen realitzar algunes modificacions en algunes preguntes, a més de suprimir-ne alguna.

6.2.3. Procediment

Per a l'aplicació dels qüestionaris calgué muntar una estratègia que permetés arribar a un nombre força elevat de persones del barri, respectant les quotes d'edat, gènere i afectació per la remodelació existent entre la població. El qüestionari era autoadministrat, el que suposà repartir-ne molts entre els habitatges per a recollir-ne molts però menys. En total es varen distribuir 1.731 qüestionaris, dels quals se'n recuperaren 665, el que suposa una quota de retorn del 38% dels distribuïts, i que un cop descomptats els excessivament incomplets o impropedents (gent de fora del barri principalment) formaren els 400 de la mostra analitzada.

L'aplicació es realitzà al llarg dels mesos de gener i febrer de 2000. Es realitzaren uns cartells on s'informava de l'instrument que s'havia d'aplicar (veure annexos: cartell informatiu). Aquests foren penjats en un lloc visible, dintre de l'entrada dels blocs d'habitatges, pocs dies abans de l'aplicació.

Per a la distribució i recull posterior dels qüestionaris es va comptar, d'una banda amb la ajuda d'un grup de veïns i veïnes del barri, els quals feren la distribució entre persones properes o del mateix bloc d'habitatges on viuen. L'altra part, la majoria dels qüestionaris, foren distribuïts i recollits per dues persones vinculades al barri. Per poder legitimar la seva tasca en cas de ser necessari, es varen realitzar unes identificacions signades pel responsable d'aquesta recerca on s'especificava el meu nom, el del projecte i la forma de contacte, les quals no va caldre utilitzar. Haig de reconèixer el treball i esforç d'aquestes dues persones, a

canvi d'una remuneració sempre mal pagada. L'ajuda i col·laboració d'uns i altres, gens fàcil d'agrair mai del tot, a més dels seus comentaris en l'aplicació, feren d'aquesta, la part més senzilla del procediment.

Per al seguiment dels habitatges visitats es creà una plantilla de control. Per tenir cura del ritme dels qüestionaris recollits, així com la proporció de les quotes de la població perseguides, només calgué la codificació dels qüestionaris i la generació d'una base de dades, a partir d'un full de càlcul creat amb el programa Excel 97 de Microsoft.

6.2.4. Anàlisi estadística

Per a l'anàlisi estadística de les dades es varen seguir tres aproximacions complementàries com es veurà en l'apartat de resultats. A més dels resultats descriptius, per a la qual cosa es mostraran també de forma gràfica les freqüències de les variables, els tres tipus d'anàlisis inferencials es poden agrupar en un primer nivell que anomeno anàlisis prèvies, en segon lloc la delimitació de l'estructura latent de les dades i finalment la comprovació de l'ajust de les dades a un model d'equacions estructurals.

Els resultats descriptius responen al tercer dels objectius del treball de camp, que és descriure les variables que conformen les principals dimensions del model teòric de l'apropiació proposat —lligam amb el barri, acció i identificació—, a més d'altres variables de caràcter sociodemogràfic, a partir de l'aplicació dels instruments en el barri de la Trinitat Nova. Els tres tipus d'anàlisis estadístiques fetes són una forma d'assolir la resta d'objectius següents del treball de camp.

Les anàlisis prèvies han suposat la realització de 34 contrastos estadístics. D'una banda s'han efectuat quatre contrastos mitjançant la prova de khi quadrat per donar compte del quart dels objectius del treball de camp i que es concreta en explorar la relació entre l'afectació de la remodelació del propi habitatge i la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els

problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica. Als tres contrastos explicitats en el quart objectiu cal afegir el de la pertinença a entitats i associacions de fora del barri.

D'altra banda s'han realitzat els trenta contrastos restants, mitjançant la prova de decisió estadística U de Mann-Whitney, entre la variable remodelació i les variables ordinals que donen compte del lligam amb el barri, de la identificació, de les accions orientades cap el barri, de les accions envers els projectes de futur al barri i de les accions quotidianes en el barri. Aquestes anàlisis s'han efectuat per poder assolir el setè dels objectius del treball de camp que consisteix en descriure com l'afectació de la remodelació del propi habitatge incideix en les variables del model de l'apropiació proposat.

El segon nivell d'anàlisi efectuada, consistent en la delimitació de l'estructura latent de les dades es concreta en la realització d'una anàlisi factorial per donar compte del cinquè dels objectius del treball de camp: explorar i delimitar l'estructura latent de les dades recollides relatives al fenomen de l'apropiació. Un cop reduïda la dimensionalitat de les dades, gràcies a l'anàlisi factorial, s'ha procedit a la realització de trenta contrastos estadístics entre els factors resultants i la afectació per la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica. En funció dels diferents tipus de variables comparades s'ha procedit a les proves t de *student*, a l'anàlisi de la variància i a proves de correlació. Aquests contrastos s'han realitzat per poder assolir el sisè dels objectius del treball de camp: explorar la relació entre la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica amb l'estructura latent delimitada.

En la tercera de les aproximacions de les anàlisis estadístiques s'ha procedit a donar compte del vuitè dels objectius del treball de camp que he definit com: delimitar la relació entre les diferents dimensions del fenomen de l'apropiació; per a la qual cosa he procedit a l'elaboració d'un model d'equacions estructurals

fonamentat i justificat per la recerca teòrica realitzada i que ja ha estat explicitada en el model d'anàlisi proposat.

El principal argument per justificar l'ús dels models d'equacions estructurals com a tècnica d'anàlisi és la contrastació del model teòric, una raó òbvia donat l'objectiu general de la recerca. En el seu manual sobre anàlisi multivariant, Hair, Anderson, Tatham i Black (1999) esmenten dues raons per al seu ús i que són evidentment aplicables en aquest cas. D'una banda proporcionen la manera de tractar directament amb moltes relacions simultàniament, a l'hora que es dona eficàcia estadística. La segona raó recau en «la seva capacitat per avaluar les relacions exhaustivament i proporcionar una transició des de l'anàlisi exploratòria fins a la confirmatòria» (Hair, Anderson, Tatham i Black, 1999, p. 612). Aquests autors també apunten dues de les característiques d'aquesta tècnica: l'estimació de relacions de dependència múltiples i creuades i la seva capacitat per representar conceptes no observats en les relacions, tenint en compte l'error de mesura en el procés d'estimació. D'altra banda, considero pertinent tornar remarcar la precaució d'utilitzar aquesta tècnica d'anàlisi com a contrastació empírica d'una modelització teòrica, que és molt diferent del seu ús com a construcció teòrica, com han apuntat alguns autors (Guàrdia i Arnau, 1991; Bollen, 1989; Cliff, 1983). Es tracta d'establir evidència empírica de les relacions funcionals entre les variables proposades, l'acció i la identificació sobre el lligam amb el barri, el que suposa fer una descripció del fenomen de l'apropiació. En definitiva és tracta d'una via particular —quantitativa— per a la contrastació, com també ho és la via «discursiva».

Els resultats de les anàlisis efectuades, des d'una aproximació quantitativa i des d'una altra qualitativa, la metodologia de les qual he intentat exposar en aquest capítol, són mostrats a continuació.

7. Resultats

7.1. Aproximació quantitativa

Exposaré en primer lloc els resultats de l'aproximació quantitativa, per a la qual he diferenciat en primer terme els resultats descriptius, els quals juntament amb les característiques de la mostra ja exposades en el capítol anterior ens permeten fer una idea de les dades obtingudes a partir del qüestionari. En segon lloc mostraré els resultats inferencials en tres apartats més, els derivats de les proves de relació estadística fetes de manera prèvia, per continuar amb els de l'anàlisi factorial efectuada i acabar amb els resultats del model d'equacions estructurals realitzat.

7.1.1. Descriptius

En aquest apartat em centraré en la descripció de les variables recollides mitjançant el qüestionari, excepte les ja vistes en la caracterització de la mostra, les quals foren analitzades amb el programa informàtic per al tractament estadístic SPSS 10.0 per a Windows. Aplegats en tres grups (característiques de les persones; lligams, accions i identifications; llocs i coses importants), els resultats descriptius de les variables són mostrats en diferents representacions gràfiques per facilitar la seva comprensió.

Característiques de les persones

Un primer grup de variables informen d'alguns aspectes de la mostra, referides a l'habitatge, el temps de residència, l'estat civil, el nivell d'estudis, l'activitat laboral, els ingressos econòmics i el lloc d'origen.

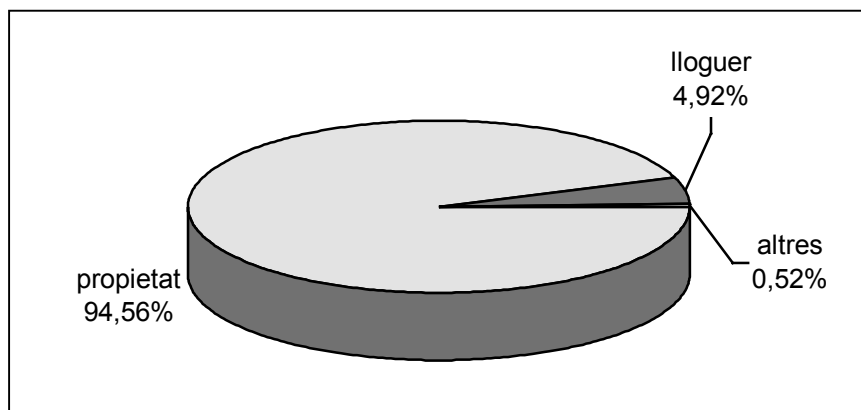

Figura 7.1. Tinença de l'habitatge

En la majoria dels casos (94,56%) la tenença de l'habitatge és en règim de propietat (veure figura 7.1). El 58,73% de les persones afirmen que no varen elegir el seu habitatge, bé perquè ja hi varen néixer, era dels seus pares, etc., com es mostra en la figura 7.2. En la taula 7.1 s'indiquen els principals estadístics descriptius d'un altre seguit d'aspectes relatius a l'habitatge, a més de l'edat i el temps de residència en la ciutat, en el barri i en l'habitatge.

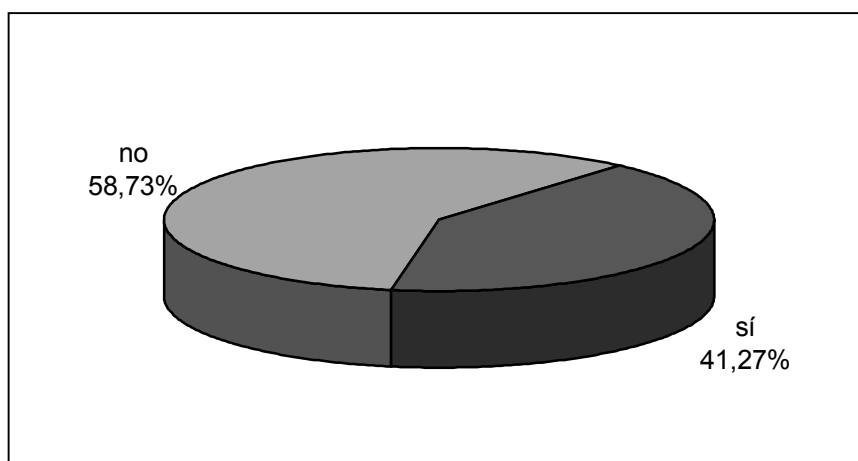

Figura 7.2. Elecció de l'habitatge

La mitjana d'edat se situa en els 45 anys, la persona més jove és una noia de 12 anys i el més gran, un home de 86. És 37 la mitjana d'anys de residència a la ciutat i gairebé 30, en el barri. La diferència entre el temps que fa que es viu a l'habitatge (prop de 25 anys) i el de la seva tenença (quasi 14 anys) s'explica

perquè la majoria d'habitatges, en el seu inici promoguts com a habitatge social, foren escripturats a finals dels anys vuitanta. La superfície de l'habitatge (58m²) i el nombre de persones que hi viuen (3,5) ens permeten calcular uns gairebé 17 m² per persona, com a mesura mitjana de la densitat interior dels habitatges. Tot i que cal interpretar amb cura aquesta xifra, donada la diferent dispersió de les dades en cada variable (la desviació típica és molt elevada en el nombre de persones que viuen en l'habitatge, mentre que no és tan exagerada en el cas de la superfície, en comparació amb les respectives mitjanes).

Taula 7.1. Anys d'estada a la ciutat, al barri i a l'habitatge i tinença de l'habitatge

	Mitjana	Desviació típica	Moda	Màx	Min	n
Edat	45,54	19,90	65	86	12	400
Anys que viu a la ciutat	37,37	16,23	50	78	2	392
Anys que viu al barri	29,44	13,47	40	59	1	397
Anys que viu a l'habitatge	24,80	14,65	40	51	1	392
Anys de tinença de l'habitatge	13,60	12,53	10	48	1	291
Superfície en m ² de l'habitatge	58,39	14,51	49	100	20	353
Número de persones que hi viuen	3,45	1,42	4	8	1	384

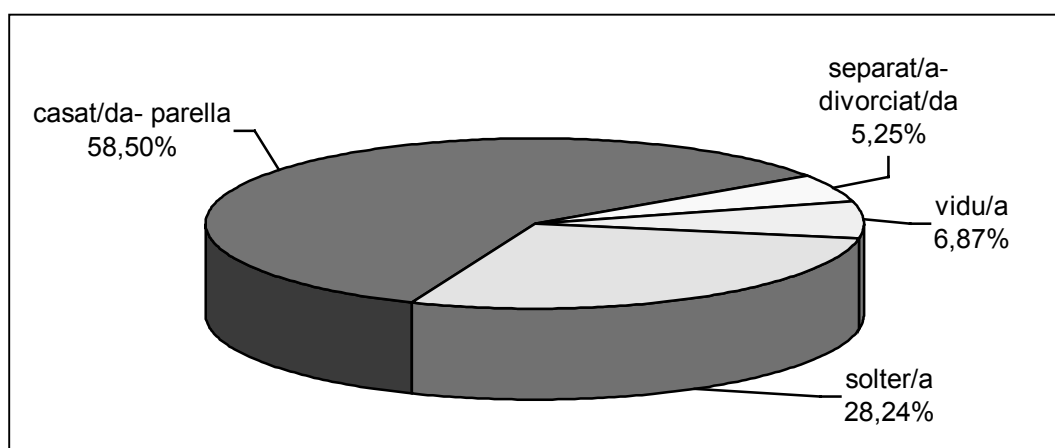

Figura 7.3. Estat civil

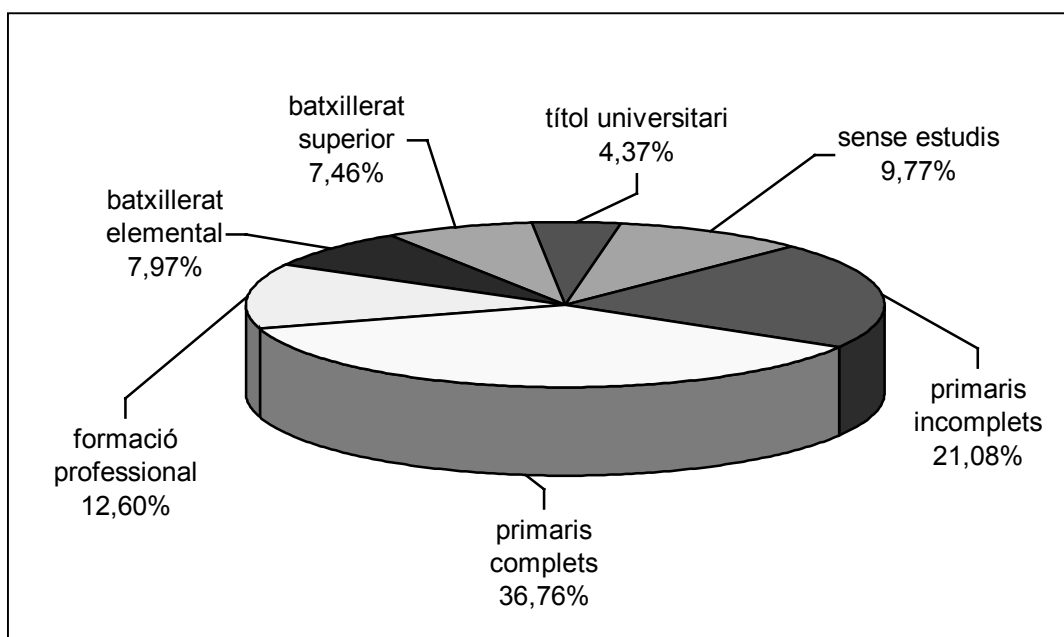

Figura 7.4. Estudis

Pel que fa a la situació de les persones referida a l'estat civil, els estudis, l'activitat laboral i el nivell d'ingressos, les figures 7.3, 7.4, 7.5 i 7.6 indiquen quina és aquesta. En la figura 7.7. es mostra el lloc de naixement de les persones que formen part de l'estudi.

Més de la meitat de les persones (el 58,5%) afirmen estar casades o tenir parella (veure figura 7.3). Gairebé una tercera part de la mostra (32,4%) té un nivell d'estudis superiors als primaris (veure figura 7.4). Aproximadament la mateixa proporció es dona entre les persones que tenen una activitat laboral remunerada (36,39%), quasi una quarta part de la qual treballa al barri (8,65%), com es pot veure en la figura 7.5. En la meitat dels casos, la unitat familiar no supera els 841,42 euros (140.000 ptes) d'ingressos mensuals (veure figura 7.6). Un 53,98% són de Barcelona i un 21,33% d'Andalusia (veure figura 7.7).

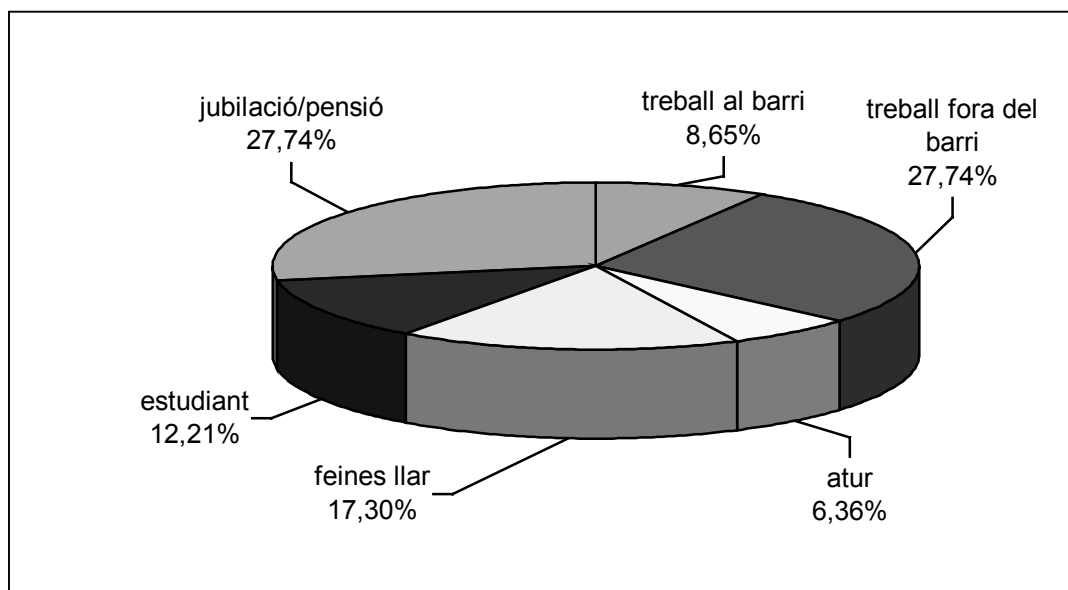

Figura 7.5. Activitat laboral

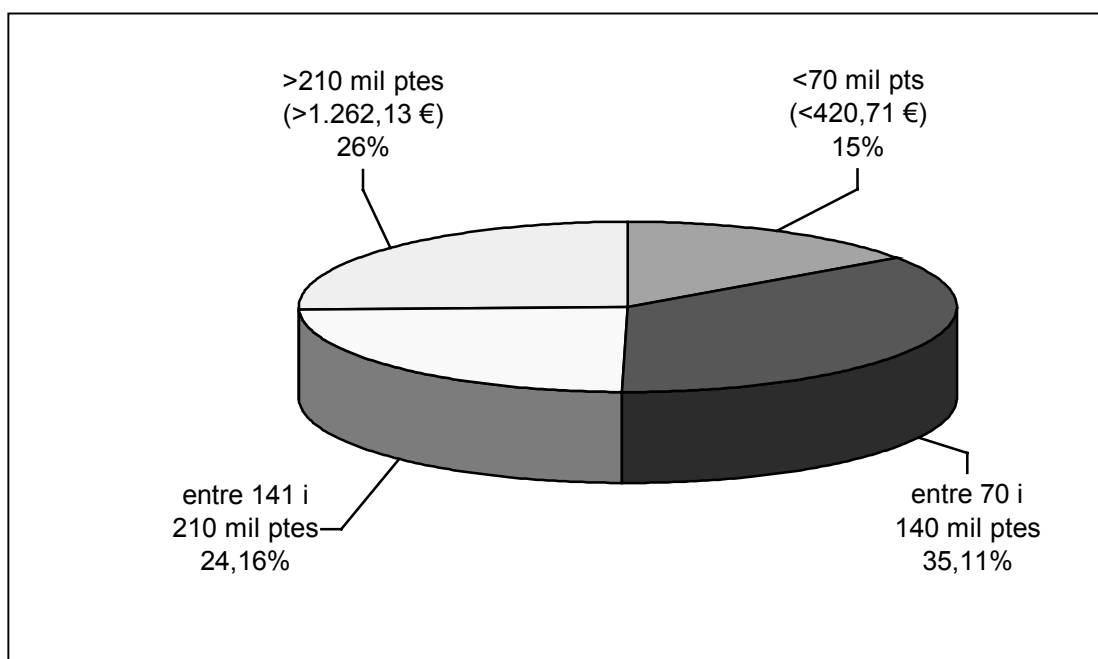

Figura 7.6. Ingressos mensuals en la unitat familiar

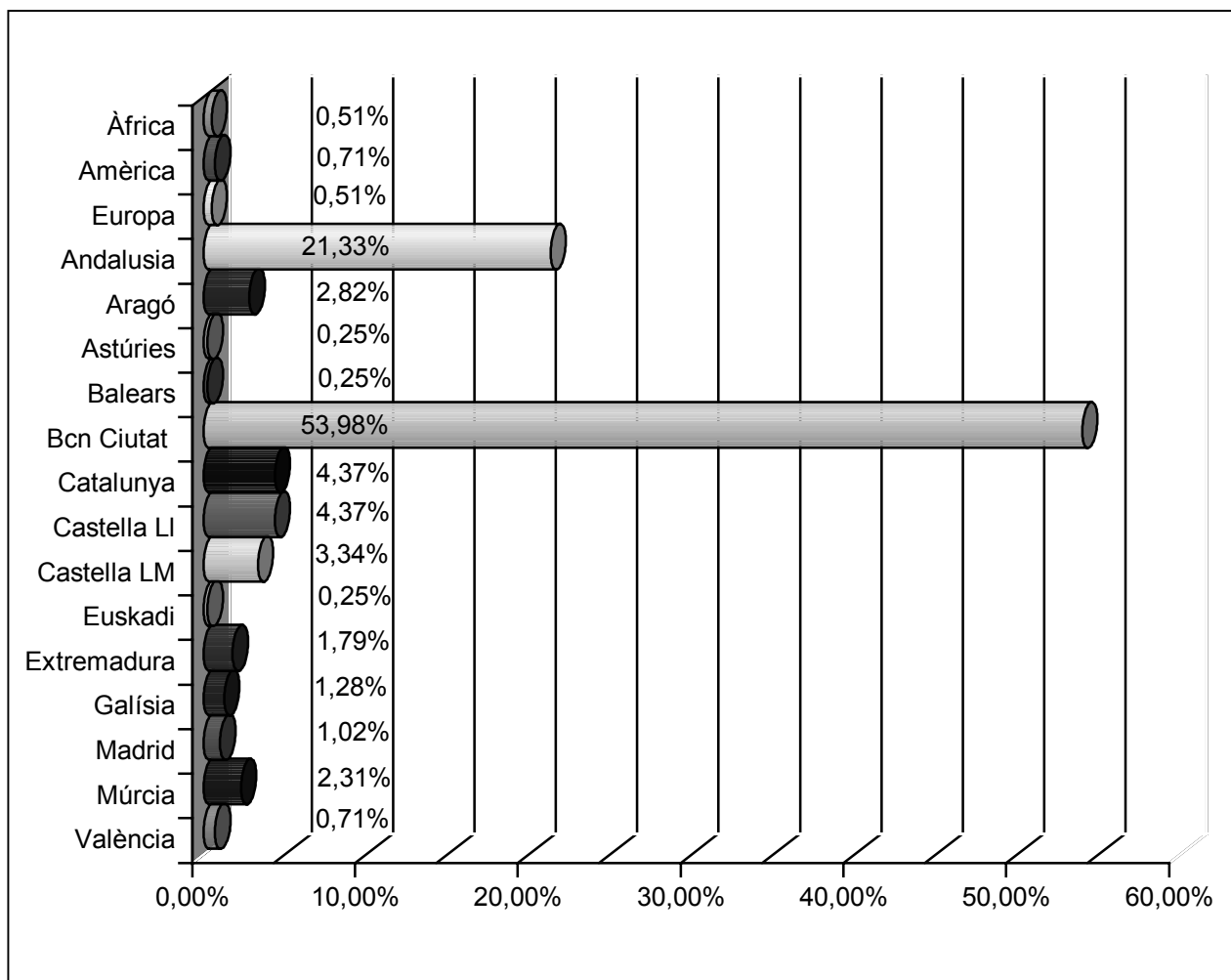

Figura 7.7. Lloc de naixement

La figura 7.8. representa de manera gràfica l'entramat de les principals relacions socials de la gent que forma la mostra, amb els percentatges, sobre el total de la mostra ($n=400$), de les respostes emeses en cada una de les 3 respostes possibles (marcar-la o no marcar-la) en cada àmbit (amics, família i feina). Això explica que la seva suma no resulti el total dels subjectes. En general s'aprecia el major pes de la proximitat en les relacions d'amistat —més del 50% afirma tenir els amics al barri—, mentre que aquest efecte és invers en les relacions laborals, ja que el 52,25% afirma que aquests viuen lluny del barri. Pel que fa a la família, aproximadament un 30% diu tenir-la al barri, similar percentatge la té propera i un 53,50% diu tenir-la lluny.

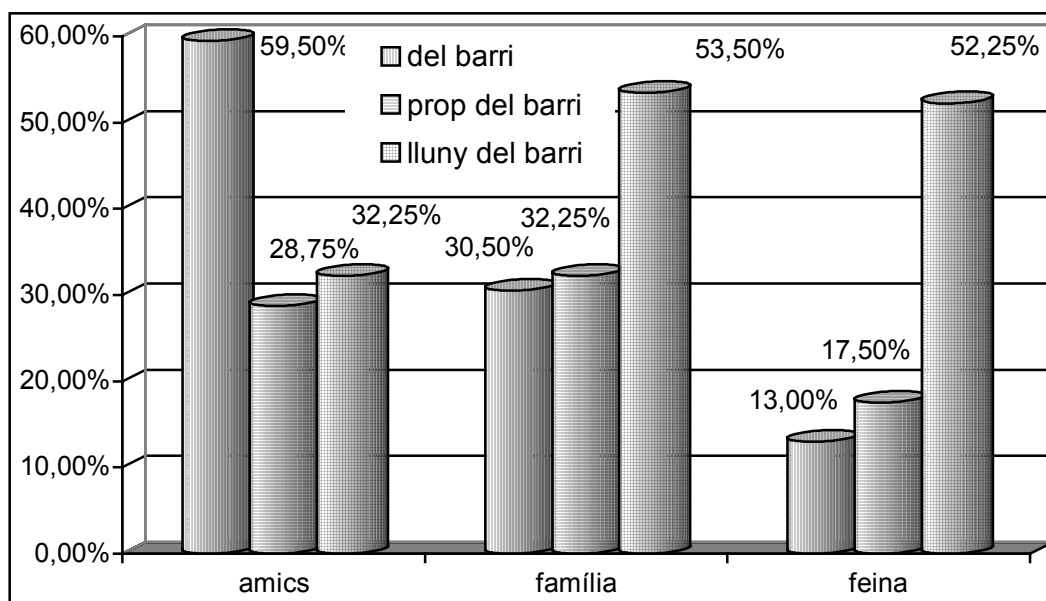

Figura 7.8. Relacions socials

A partir de les opcions marcades en el qüestionari, les 9 variables anteriors es varen recodificar en 3 de noves (d'on són els amics?, on viu la família?, i on viuen els companys de feina?), amb les 7 opcions que recollien totes les combinacions possibles en cada cas (del barri, de prop i de lluny), per tractar de veure si apareixia alguna combinació de resposta destacada (per exemple amics del barri i de fora, amics només de fora, etc.). El patró dominant en aquestes variables recodificades és el següent. El 42,8% de les persones afirmen que els seus amics són només del barri, el 16% només de prop i el 20,3% només de lluny. El 21% restant es reparteix entre altres respostes que són alguna combinació de les anteriors. Concretament, 7% de les persones afirma tenir amics del barri, de prop i de lluny i el 5,3% diu que els seus amics són del barri i de prop del barri. Una cosa semblant passa amb la família. El 21% de les persones diuen tenir la família al barri, el mateix percentatge la té a prop i un 41% diu tenir-la lluny del barri. El 17% restant ve configurat per un 4% que diu tenir-la al barri i lluny del barri i un 5,8% de persones que relaten tenir la família a prop i lluny del barri, com a respostes més destacades. En relació als companys de feina, el 47,8% de les persones esmenten que viuen lluny del barri, el 13% diu que a prop i el 9% menciona que els companys de feina viuen al barri. La resta de les respostes són alguna combinació de les anteriors. Com a fet destacat, prop d'un 25% no marca cap

resposta, derivat possiblement de la proporció de persones no actives laboralment.

Conceptualment no gaire lluny de la variable anterior, per la seva incidència en les relacions socials, la pertinença a entitats, associacions i clubs indica quin és el grau d'afiliació d'aquest tipus en la mostra obtinguda (veure figura 7.9). Especial relleu té la pertinença a entitats del barri, respecte el grau d'implicació que això suposa, ja que gairebé el 30% de les persones responen afirmativament aquesta pregunta. Aproximadament un 18% pertany a una entitat de fora del barri.

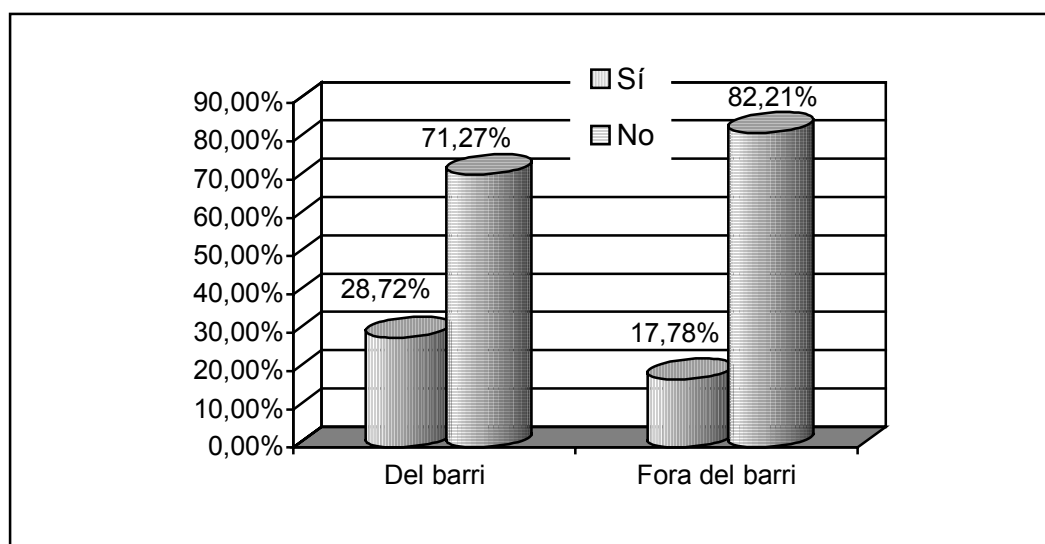

Figura 7.9. Afiliació a entitats, associacions o clubs

Lligams, accions i identifications

Un segon grup de variables apareixen agrupades en les respectives dimensions i components del model d'anàlisi proposat: el lligam amb el barri (figura 7.10), les accions quotidianes (figura 7.11), les accions orientades cap el barri (figura 7.12), les accions envers els projectes de futur (figura 7.13) i la identificació (figura 7.14). També faré esment a una variable propera conceptualment: la percepció de com són tractats els problemes en el barri.

La resposta que apareix amb major freqüència en la majoria de les afirmacions respecte el lligam amb el barri és la de bastant acord (valor = 3), la qual fluctua entre el 35% i el 41% (veure figura 7.10). Això és així excepte en la vessant conductual del lligam amb el barri, on la freqüència més alta es dona entre les persones que afirmen estar molt d'acord amb la intenció de continuar vivint al barri (38,5%).

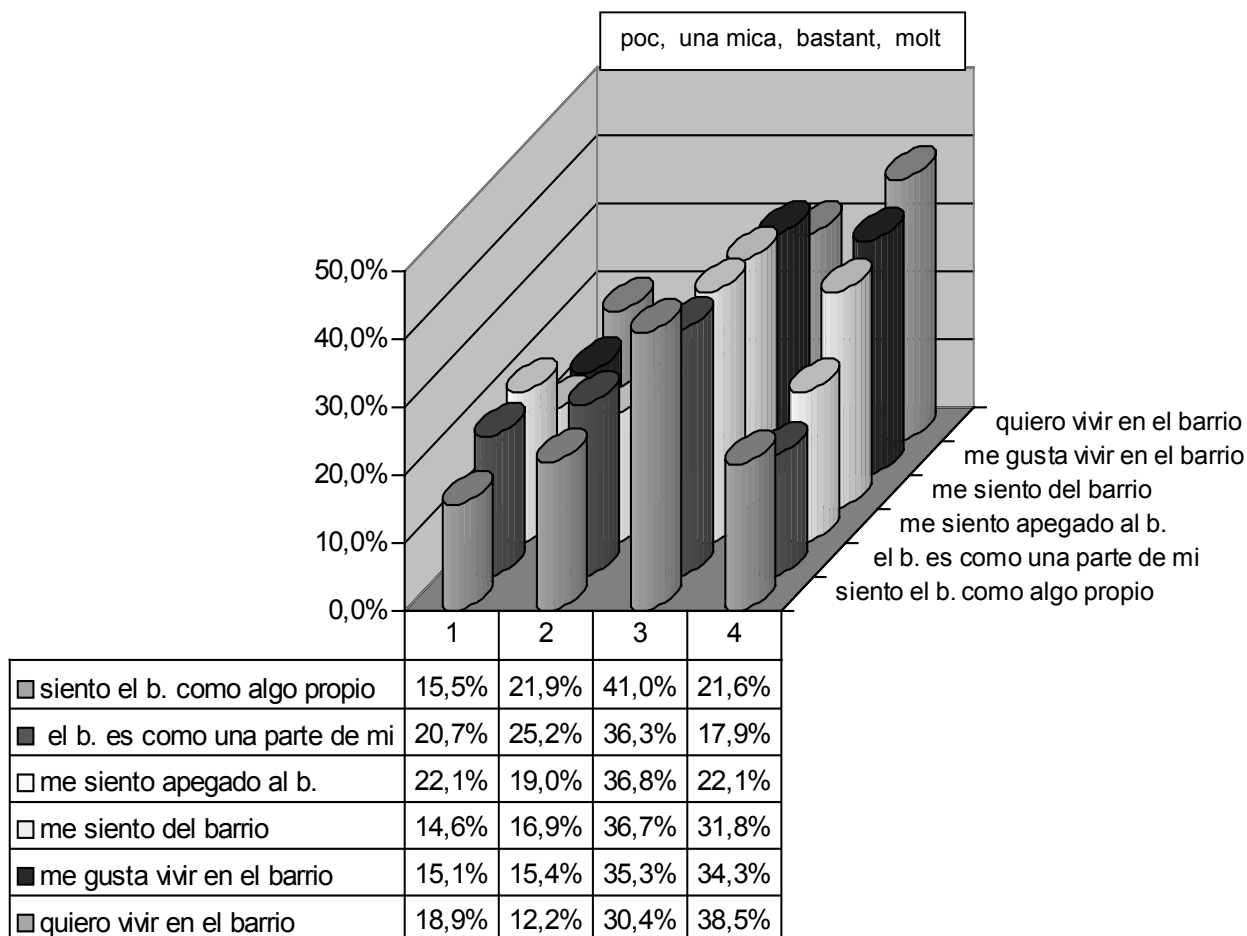

Figura 7.10. Variables del Lligam amb el barri

Les preguntes respecte a si es fa la compra en el barri, a quant temps sol passar-hi i les relatives al grau de relació, coneixement i confiança en els veïns de l'escala i en la gent del barri, conformen el que anomeno accions quotidianes. La figura 7.11 indica que gairebé la meitat de les persones afirmen comprar molt i passar molt temps en el barri. Respecte la resta de variables, el 14,8% afirma tenir molta confiança en els veïns de l'escala i el 42,9% diu que bastant. Aquesta

opció de resposta, com en el cas de la pregunta de quant es relaciona amb aquests, és la que presenta el percentatge major de les 4 opcions. Això no es contradiu amb l'elevat coneixement que es té dels veïns de l'escala, on el 66% de les respostes apleguen les opcions de bastant i molt. L'elevada confiança en les persones més properes al propi habitatge, disminueix quan s'amplia el grau de proximitat física. Més de la meitat de les respostes agrupen les dues opcions més baixes de l'escala, el 22,3% manifesta poca confiança en la gent del barri, mentre que el 33,1% diu una mica més.

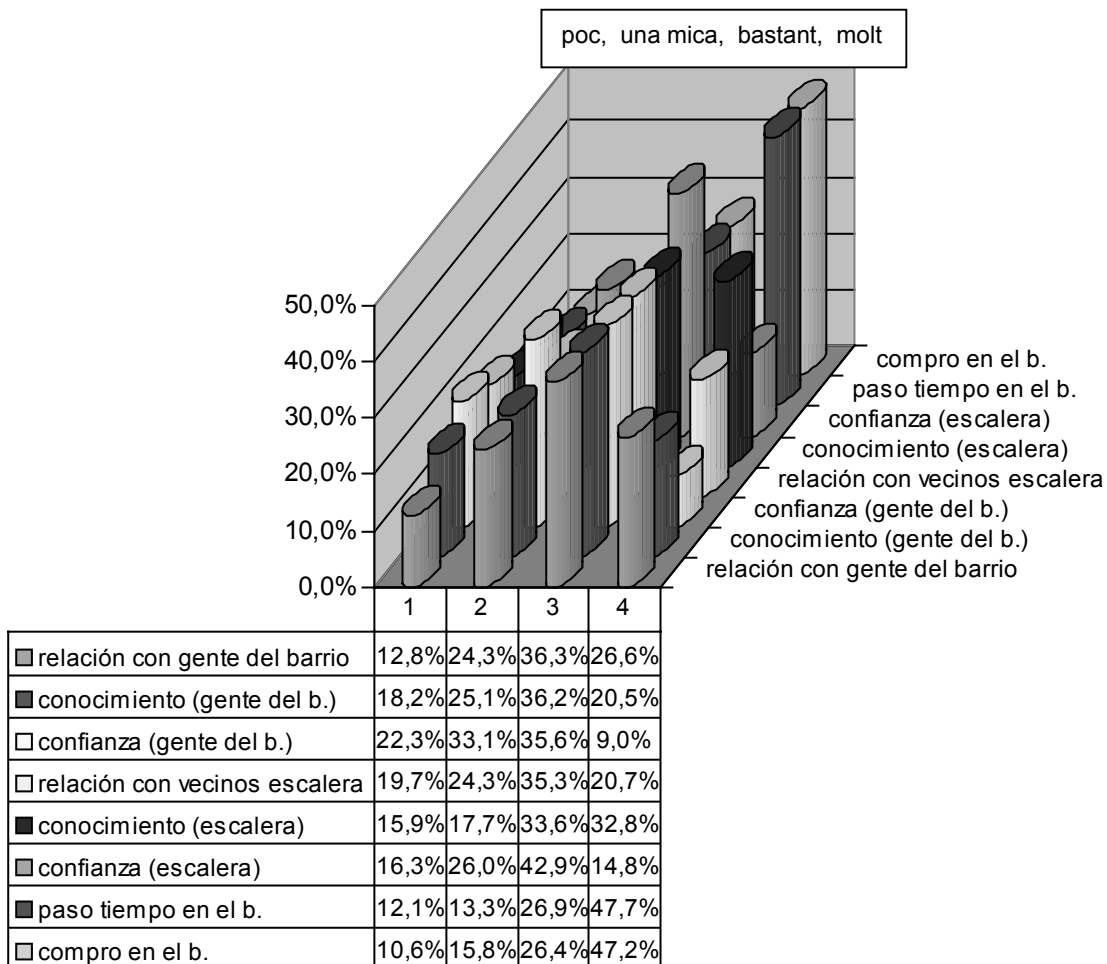

Figura 7.11. Variables d'Accions Quotidianes

En el cas de les accions orientades cap el barri (veure figura 7.12), excepte en la variable informar-se sobre el barri, afirmació en la que el grau d'acord de les respostes es distribueix més o menys equilibradament entre les 4 opcions, la resta de variables presenten la major freqüència de resposta en el valor més baix de l'escala. Això és, el 35,4% de les persones contesten conèixer poc les activitats com ara xerrades, cursos, etc., que s'organitzen en el barri. Aquesta tendència és més accentuada respecte l'assistència en aquest tipus d'activitats —el 62,8% contesta anar-hi poc— i a les de caire més col·lectiu com reunions i assemblees —el 59% també diu anar-hi poc. El 37,5% de les persones diuen anar poc a les festes del barri i un 28,8% hi va un poc més.

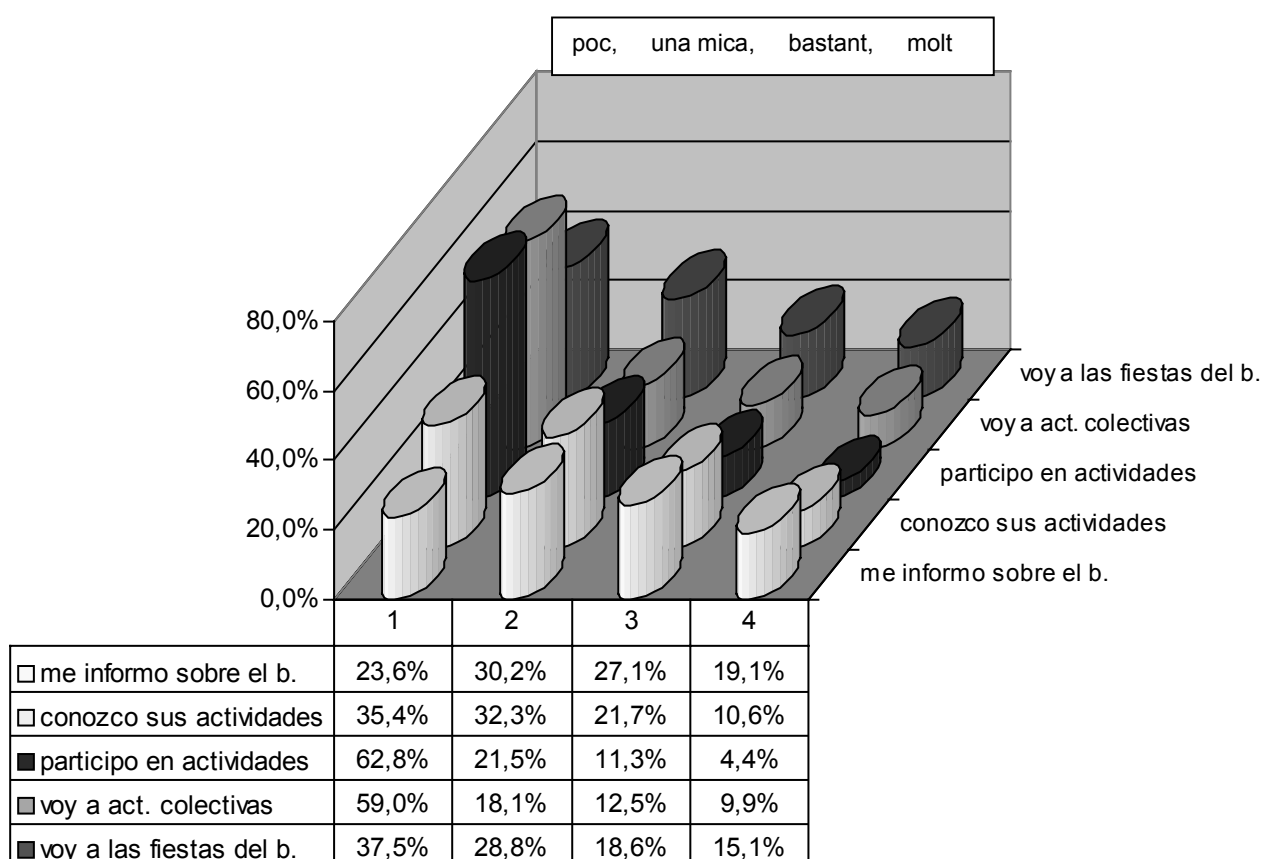

Figura 7.12. Variables d'Accions orientades cap el Barri

El tercer de les components referits a l'acció (veure figura 7.13) té a veure amb el grau de participació en els projectes de futur del barri, els quals inclouen, entre d'altres, la remodelació d'una tercera part dels habitatges.

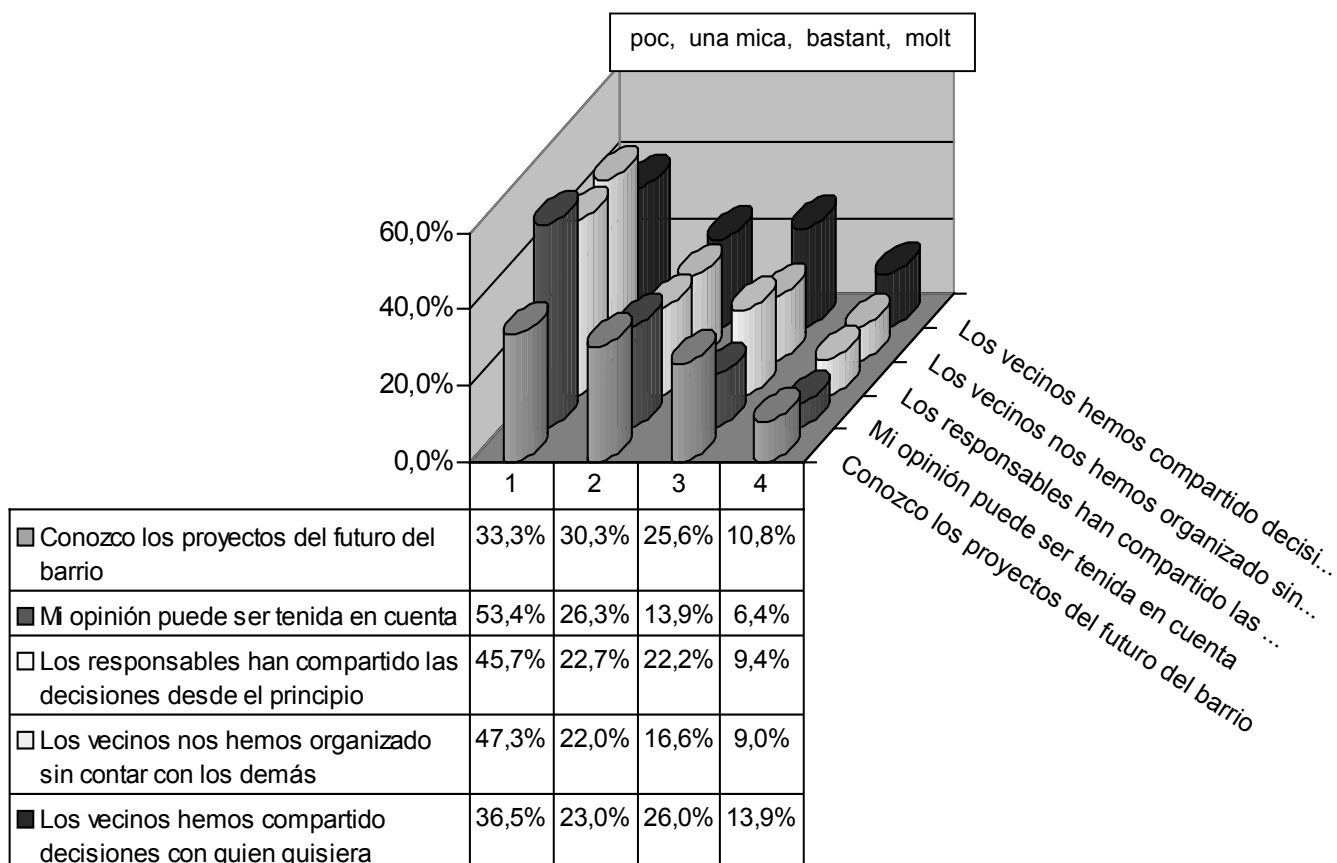

Figura 7.13. Variables d'Accions envers els Projectes de futur al barri

L'esglaió més baix en la participació ve donat pel grau d'acord respecte el coneixement dels projectes. Hi ha més persones que afirmen estar poc o una mica d'acord amb el coneixement dels projectes que les que diuen estar bastant o molt d'acord. En la figura 7.13 es pot veure com disminueix progressivament el grau d'acord amb aquest afirmació, pel que fa als percentatges de resposta, de menor a major acord. Aquesta tendència es veu accentuada en les tres afirmacions següents. El 53,4% de les persones afirmen estar poc d'acord amb que la seva opinió pugui ser escoltada i tinguda en compte pels que han de

decidir. Percentatges semblants es donen en el poc grau d'acord amb les afirmacions que situen la iniciativa dels projectes en els responsables, compartint les decisions, i en la gent del barri —sense comptar amb la intervenció d'altri.

L'afirmació que proposa l'esglaió de participació més complet —el que diu que la gent del barri ha compartit les decisions amb qui volgués intervenir— mereix un comentari apart. Malgrat també es produeix la mateixa tendència mostrada en les anteriors variables, es pot observar una lleugera discrepància. D'una banda la diferència entre les respostes de menys acord i les de més acord no és tan accentuada com en les variables anteriors. Gairebé el 40% de les respostes s'agrupen en les opcions que afirmen estar bastant o molt d'acord amb l'afirmació. Aquest major acord, en l'afirmació que són els veïns els qui s'han organitzat sense comptar amb la resta, agrupa el 25,6% de les respostes. En el cas de l'afirmació que són els responsables els qui han compartit les decisions des del principi, és el 33,6%. El 19,4% de les persones estan bastant o molt d'acord que la seva opinió pot ser tinguda en compte. Només en la primera variable el percentatge en aquestes opcions s'acosta al 40% esmentat. Per altra part, el progressiu declivi de l'acord en les respostes presenta aquí una inflexió, degut a que el 26% de les persones enquestades afirma estar bastant d'acord en que la gent del barri ha compartit les decisions amb qui volgués participar.

L'última de les dimensions del model teòric formulat que resta presentar és la identificació, la qual apareix representada per 6 variables ordinals, els valors de les quals es mostren en la figura 7.14. La variable que mesura directament la identificació amb el barri mostra una distribució dels percentatges de resposta relativament equilibrada, entre els 4 valors possibles, d'on sobresurt el gairebé 30% de persones que afirmen identificar-se bastant amb el barri. La baixa disparitat entre les respostes també s'aprecia en la variable referida a la continuïtat temporal. En el sentiment de pertinença al barri i en l'autoestima hi ha un major percentatge entre les persones que presenten valors més alts en aquestes variables. El major percentatge en els valors alts d'acord és encara més pronunciat en la variable que mesura la distintivitat, on gairebé el 70% de les persones considera el barri on viu bastant o molt diferent dels altres. En un sentit

contrari es manifesten els resultats referits a l'autoeficàcia, on el 34,1% de les persones està poc d'acord en que en el barri es trobi tot el que es necessita per a viure.

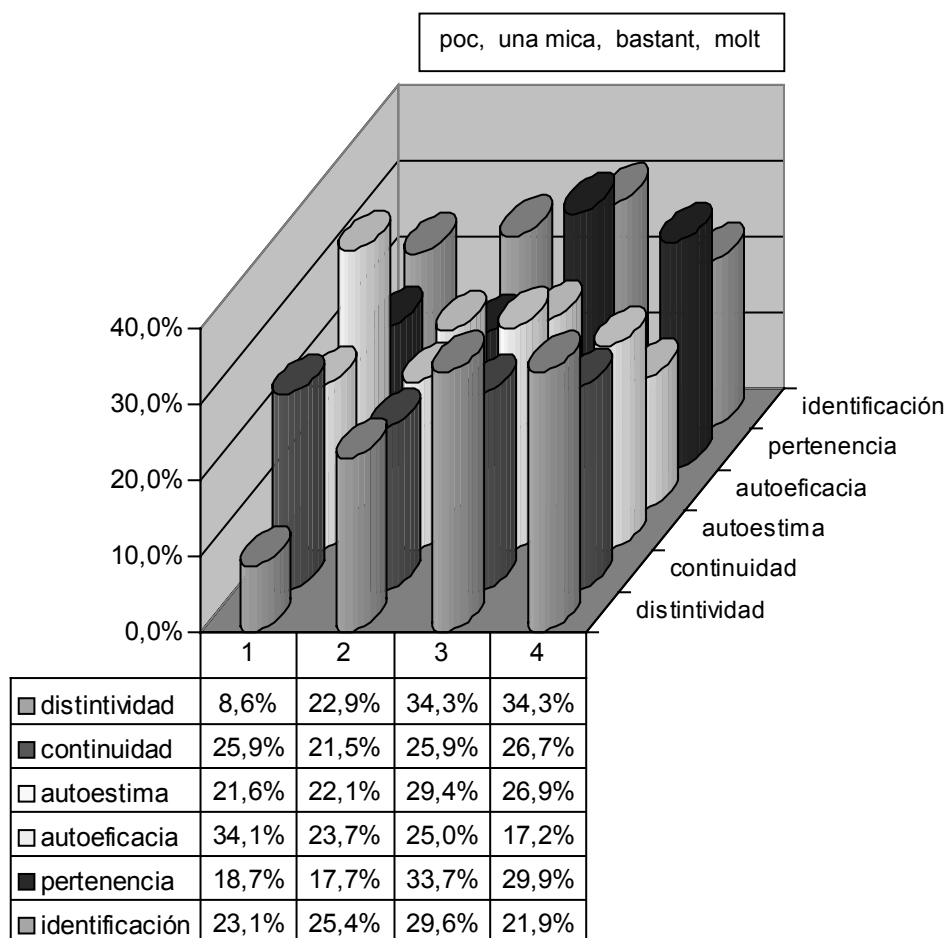

Figura 7.14. Variables d'Identificació

La identificació amb el barri també es mesurada a través d'una pregunta en la qual es demanava que diria si algú de Badalona li demanés d'on és. Com ja s'ha apuntat en la presentació de l'instrument, la pregunta pretén recollir quina és la categoria urbana (ciutat, districte o barri) emprada en la resposta, quan el context de comparació que estimula la resposta és troba en el nivell de ciutat (algú de Badalona). La figura 7.15 mostra la major freqüència de la resposta barri. Més de la meitat de les persones contesten, en aquesta situació, que són de la Trinitat Nova.

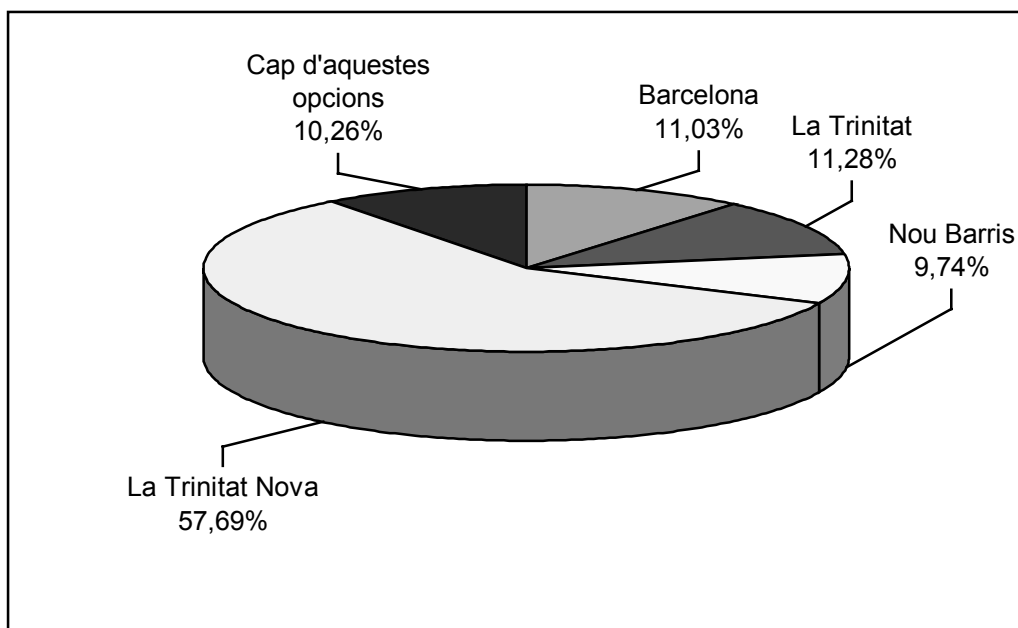

Figura 7.15. Identificació del lloc d'on un diu que és

Relacionada amb les variables que mesuren la identificació s'hi troba la primera variable del qüestionari i que és refereix al nom del barri. Aquesta pregunta en forma oberta no fou contestada per 102 persones (25,5% de la mostra), tal vegada perquè no apareixia amb una tipografia massa destacada. De les gairebé 300 persones que sí contestaren, no hi ha dubte de la gairebé unanimitat en la seva resposta: el 90,6% diu que el nom del barri és el de Trinitat Nova. Per ser més precisos, el 50,3% ho diu en castellà i el 40,3% ho fa en català. El 9,4% restant agrupa els noms de Trinitat, Nou Barris, Trinitat Nova Nou Barris —en català i en castellà— i fins i tot algun cas en que es diu el nom del barri veí de la Trinitat Vella.

L'última d'aquest segon grup de variables és la percepció del tractament dels problemes del barri. La figura 7.16 mostra com poc més de la meitat de les persones es decanten per l'opció que recull un sentit més col·lectiu en la resposta.

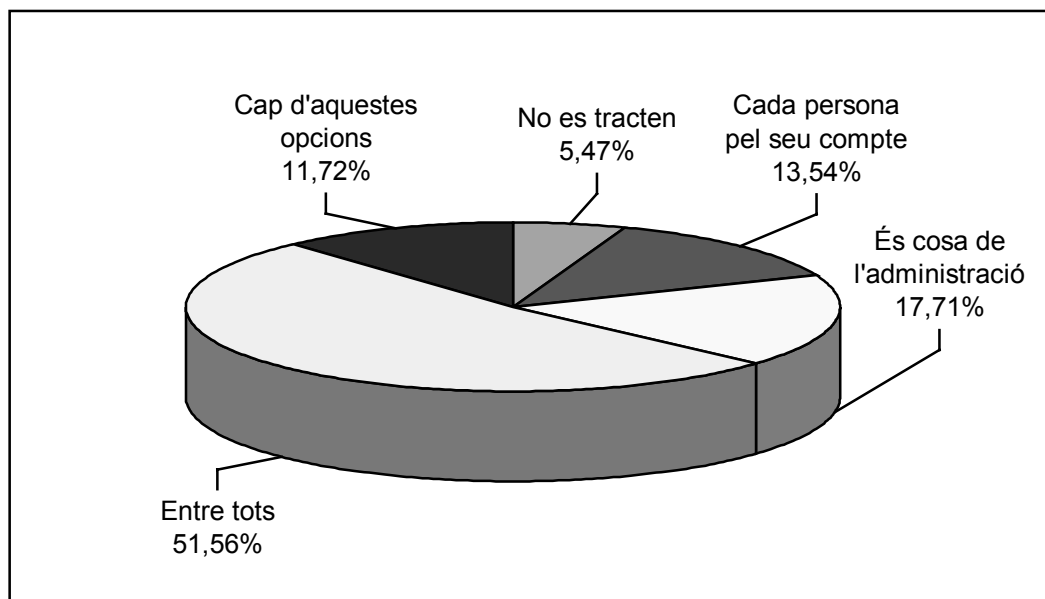

Figura 7.16. Percepció del tractament dels problemes del barri

Llocs i coses importants

Un tercer grup de variables són les de caràcter obert en les quals es demanaven tres llocs importants a la vida, tres coses que representen millor el que és el barri i tres llocs del barri que la persona trauria, tres que canviaria i tres que deixaria igual. Els tres llocs importants a la vida foren categoritzats posteriorment a partir de dos criteris. En el primer es diferencia els espais privats, semiprivats i públics inspirats en la tipologia de Zimring (1982) i parcialment en els tipus de territoris d'Altman (1975). En el segon es discrimina entre espais que pertanyen al barri i espais de fora del barri. De la combinació dels dos en resulta el sistema de categories. Aquest sistema de codificació fou utilitzat també per una altra persona. Els resultats d'ambdós foren objecte d'una contrastació per a conèixer el grau d'acord i així disposar d'una major seguretat en l'ús de la categorització efectuada. Els valors de les mesures d'acord calculades són: $\kappa=0,913$ per al primer lloc; $\kappa=0,833$ per al segon lloc i $\kappa=0,860$ per al tercer lloc; els quals indiquen una fiabilitat acceptable (amb una $p<0,001$ en els tres casos). A partir d'aquest moment, he emprat la categorització efectuada per mi.

Els resultats més destacats són els següents. Per al primer lloc esmentat, el 42% dels llocs són semiprivats i públics del barri (la meitat de cada), a continuació es mencionen espais públics de fora del barri (10%) i espais semiprivats que fou impossible ubicar (10%). En el segon lloc esmentat també dominen els espais semiprivats i públics del barri —amb el 27,8% i el 26,9% de les respostes, respectivament—, seguit del 12,1% d'espais semiprivats també indeterminats. En el tercer lloc mencionat, els percentatges respectius són 23%, 26,2% i 12%. En definitiva dominen, d'una banda, els noms d'espais semiprivats del barri com són el mercat del barri, el desaparegut centre social de vida comunitària, l'associació de veïns, l'institut (Roger de Flor) i els col·legis (Sant Josep Oriol, Sant Jordi i Mercè Rodoreda), el casal de la gent gran, l'ateneu, la també desapareguda sala de cinema *Trinidad* i la parròquia. L'altre percentatge important és manifesta en noms d'espais públics del barri com són el parc de la Trinitat Nova, també conegut per la palmera, la plaça del rellotge, el desaparegut pont dels tres ulls, la muntanya i les aigües. Els espais semiprivats que no s'han pogut localitzar fan referència principalment a col·legis i instituts.

Entre les coses que són representatives del barri també es va establir una classificació a posteriori diferint entre 5 categories: espais, qualitats del espais, esdeveniments lligats a espais (p.ex., les festes del barri) i característiques de la gent. Com en el cas anterior, també es va procedir al càlcul de l'acord entre les codificacions efectuades per l'altra persona i per mi. Els resultats dels quals, per a la primera, segona i tercera cosa representativa del barri, respectivament, són: $k=0,913$; $k=0,944$ i $k=0,942$ ($p<0,001$ en els tres casos).

Les freqüències de resposta més destacades són per als espais, el 36,6% de la primera cosa esmentada, el 42,7% de la segona i el 42,3% de la tercera. Entre els espais més esmentats apareixen el mirador de Torre Baró conegut com el *castillo*, la muntanya, el parc de les aigües i el de Trinitat, l'ambulatori i la plaça del rellotge. En segon lloc apareixen moltes respostes referides a qualitats de l'espai —el 28% en la primera cosa mencionada, el 26,7% en la segona i el 28,9% en la tercera. La tranquil·litat, l'aire pur, l'amplitud, la comunicació però també l'aïllament i el problema de l'aluminosi dels habitatges són les respostes més

habituals en aquesta categoria. Les variables en que es demanaven 3 llocs que trauria, 3 que canviaria i 3 que deixaria igual no foren objecte de cap anàlisi quantitativa.

En resum

Els resultats descriptius obtinguts a partir de l'aplicació del qüestionari es poden agrupar en tres blocs. Un primer fa referència a aspectes sociodemogràfics i relatius a característiques que permeten conèixer un poc més la mostra recollida. El perfil majoritari de les persones que han contestat el qüestionari és el de persones casades o en parella, amb 30 anys de mitjana de residència al barri, gairebé els mateixos que en l'habitatge. L'habitatge és de propietat, menor de 60 m² de superfície i amb més de 3 persones convivint-hi. Una tercera part de les persones té un nivell d'estudis superior als primaris, la mateixa proporció treballa, dels quals una tercera ho fa al barri. En la meitat dels casos, la unitat familiar no supera les 140.000 ptes (841,42 euros) d'ingressos mensuals. La meitat són originaris de Barcelona i un cinquena part d'Andalusia. Un elevat nombre de persones tenen els amics al barri, no tant la família i els companys de feina predominantment fora. Gairebé una tercera part de les persones pertanyen a alguna entitat o associació del barri.

Un segon grup de variables són les referides al model d'anàlisi plantejat. Les persones expressen, en general, bastant lligam amb el barri, amb la intenció de seguir vivint en el barri i afirmen sentir bastant inclinació o aferrament pel barri, el qual el senten bastant com a propi i com una part d'ells mateixos. Respecte les accions quotidianes, es compra molt i es passa molt temps al barri. Es té més confiança en els veïns de l'escala, perquè se'ls coneix més, que no pas en la gent del barri. En les accions orientades cap el barri, en general, malgrat les activitats com ara xerrades i cursos que s'organitzen al barri es coneixen relativament, la seva assistència és menor. El mateix s'observa en la resta d'activitats col·lectives com assemblees i reunions del barri i les festes del barri, a les quals es diu anar-hi poc. En relació a la participació entesa com les accions envers els projectes de futur al barri, moltes persones diuen no conèixer massa aquests projectes. La

majoria creu que la seva opinió es poc tinguda en compte, que els responsables dels projectes no han compartit les decisions des del principi i que els veïns han compartit les decisions des del principi amb qui volgués participar. En relació a la identificació, aquesta és majoritàriament elevada, les persones se senten pertànyer bastant al barri, del qual se senten orgullosos de ser-ho, a més de considerar-lo bastant diferent dels altres. No és tant elevat, en canvi, el sentiment de trobar en el barri tot el que es necessita per a viure. Aquesta elevada identificació també s'observa a partir del lloc d'on un diu que és. La resposta majoritària és la de Trinitat Nova quan la pregunta la fa suposadament algú d'una ciutat propera. Això també ocorre amb el nom del barri que més es diu. Respecte la percepció de com es tracten els problemes del barri la resposta majoritària és entre tots.

El tercer grup de variables és refereix fonamentalment als noms dels llocs importants a la vida i les coses representatives del barri. En general destaquen llocs semiprivats i públics del barri. Les coses més representatives del barri són principalment espais i característiques de l'espai.

7.1.2. Anàlisi prèvia entre variables

Un cop descrites les variables de la mostra recollida i abans de delimitar l'estructura interna de les dades, a més de contrastar empíricament el model proposat, ens interessa esbrinar de quina manera l'afectació per la remodelació incideix en les preguntes del qüestionari que pretenen copsar el lligam amb el barri, la identificació i les accions desenvolupades en el barri (de forma quotidiana, orientades cap el barri i en relació als projectes de futur).

Aquesta intenció ja suposa una primera aproximació al setè dels objectius més específics de la recerca: descriure com l'afectació per la remodelació del propi habitatge incideix en les variables del model de l'apropiació proposat.

Això ha comportat la realització de trenta contrastos estadístics —mitjançant la prova de decisió estadística U de Mann-Whitney— entre la variable remodelació i les variables ordinals que donen compte del lligam amb el barri, de la identificació, de les accions orientades cap el barri, de les accions envers els projectes de futur al barri i de les accions quotidianes en el barri. Comentaré en primer terme aquestes anàlisis.

A continuació exposaré els quatre contrastos estadístics restants realitzats, per assolir el quart dels objectius més específics de la recerca. Els contrastos s'han efectuat a través de la prova de khi quadrat. Aquestes anàlisis s'han efectuat per poder explorar la relació entre la remodelació de l'habitatge i la pertinença a entitats o associacions, la percepció del tractament dels problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica, que és com he definit l'objectiu al·ludit.

En suma, aquest abordatge analític previ ha suposat l'elaboració de 34 contrastos. Per poder treballar amb una risc α nominal del 5%, s'ha optat per aplicar la correcció de Bonferroni, el qual resulta de dividir el grau de confiança elegit pel nombre de contrastos efectuats. Aquest càlcul ens situa aproximadament en un valor $\alpha=0,00147$ a partir del qual es pot ubicar la decisió de l'existència de relació significativa entre la remodelació i cada una de la resta de variables.

Per al primer grup de contrastos —entre la remodelació i totes les variables que formen part del model estructural—, la prova de decisió estadística U de Mann-Whitney realitzada ha mostrat l'existència de relació significativament estadística ($p<0,001$) entre la majoria de totes i cadascuna de les variables que conformen el lligam amb el barri (a), la identificació (i), les accions orientades al barri (ab) i les variables referides a les accions envers els projectes de futur (af), com es pot veure en la taula 7.2.

Taula 7.2. Estadístics de contrast entre remodelació (v. d'agrupació) i variables del model teòric

Variable	U de Mann-Whitney	W de Wilcoxon	Z	Sig. Asint. (bilat.)	
(a)	Sento el barri com a "propi"	11692,500	50195,500	-4,471	,000
	Sento que el barri es com una part de mi	12024,000	51645,000	-4,281	,000
	Em sento aferrat al barri	11698,000	50201,000	-4,545	,000
	Em sento del barri	10391,500	48894,500	-5,457	,000
	M'agrada viure al barri	11687,000	51308,000	-4,652	,000
	Intenció continuar vivint al barri	10210,500	48713,500	-5,879	,000
(i)	Distintivitat	13397,500	52737,500	-3,004	,003
	Continuïtat temporal	13006,500	51509,500	-2,706	,007
	Autoestima	11451,500	51072,500	-4,935	,000
	Autoeficàcia	13175,000	19845,000	-2,997	,003
	Sentit de Pertinença	12158,500	51218,500	-4,052	,000
	Identificació	12647,000	52550,000	-3,678	,000
(aq)	Compra en el barri?	15390,500	22293,500	-1,074	,283
	Temps que passa al barri	14202,500	54105,500	-2,217	,027
	Relació amb gent del barri	13189,000	53375,000	-3,220	,001
	Relació amb veïns de l'escala	13299,000	51802,000	-2,549	,011
	Coneixement dels veïns de l'escala	14411,000	53471,000	-1,920	,055
	Coneixement de la gent del barri	13348,000	51851,000	-2,374	,018
	Confiança amb veïns de l'escala	15063,000	54403,000	-,643	,520
	Confiança amb la gent del barri	13978,000	51928,000	-1,898	,058
(ab)	Informar-se sobre el barri	9653,500	49274,500	-6,720	,000
	Coneixement de les activitats del barri	10657,000	49997,000	-5,644	,000
	Participació en les activitats del barri	10482,500	48708,500	-6,025	,000
	Participació en les activitats col·lectives	9228,500	47731,500	-7,537	,000
	Participació en les festes del barri	11923,000	50426,000	-4,102	,000
(af)	Coneixement dels projectes de futur del barri	8123,000	45798,000	-7,971	,000
	Opinió en els projectes de futur del barri	10717,000	48392,000	-5,356	,000
	Els responsables han compartit les decisions del proj. de futur	9850,000	44041,000	-5,434	,000
	Iniciativa de gent del barri en els projectes de futur del barri	9041,000	42971,000	-5,771	,000
	La gent del barri ha compartit les decisions dels proj. de futur	6775,500	42020,500	-8,326	,000

No ha estat així en el cas de les variables relatives a les accions quotidianes (aq). Només la relació amb la gent del barri mostra una diferència estadísticament significativa ($p=0,001$). Tampoc és assumible la relació entre la remodelació i les variables que mesuren l'autoeficàcia, la continuïtat temporal i la distintivitat; variables totes elles vinculades al mecanisme de la identificació en el model teòric d'anàlisi proposat de l'apropiació.

Taula 7.3. Mitjanes dels rangs de les variables del model teòric segons la remodelació

Variable	Afectació remodelació					
	SÍ	n	NO	n	Tot. n	
(a)	Sento el barri com a "propi"	234,70	116	181,21	277	393
	Sento que el barri es com una part de mi	235,84	116	183,79	281	397
	Em sento aferrat al barri	236,02	117	181,23	277	394
	Em sento del barri	242,04	113	176,51	277	390
	M'agrada viure al barri	238,75	116	182,59	281	397
	Intenció continuar vivint al barri	246,21	115	175,86	277	392
(i)	Distintivitat					
	Continuïtat temporal					
	Autoestima	242,12	117	181,75	281	398
	Autoeficàcia					
	Sentit de Pertinença	232,69	116	183,58	279	395
	Identificació	231,47	116	186,35	282	398
(aq)	Compra en el barri?					
	Temps que passa al barri					
	Relació amb gent del barri	227,80	116	188,60	283	399
	Relació amb veïns de l'escala					
	Coneixement dels veïns de l'escala					
	Coneixement de la gent del barri					
	Confiança amb veïns de l'escala					
(ab)	Confiança amb la gent del barri					
	Informar-se sobre el barri	257,49	117	175,35	281	398
	Coneixement de les activitats del barri	246,63	116	178,56	280	396
	Participació en les activitats del barri	241,55	114	176,48	276	390
	Participació en les activitats col·lectives	255,94	116	172,32	277	393
	Participació en les festes del barri	231,32	115	182,04	277	392
(af)	Coneixement dels projectes de futur del barri	262,47	116	167,15	274	390
	Opinió en els projectes de futur del barri	237,49	114	176,61	274	388
	Els responsables han compartit les decisions del proj. de futur	230,83	113	168,74	261	374
	Iniciativa de gent del barri en els projectes de futur del barri	230,79	108	165,27	260	368
	La gent del barri ha compartit les decisions dels proj. de futur	256,76	108	158,57	265	373

En la taula 7.3 es poden veure les mitjanes dels rangs de les variables que sí han mostrat significació estadística segons l'afectació per la remodelació de l'habitatge. En general s'observa una major mitjana del rang, el que vol dir una major resposta en les opcions «bastant» i «molt», entre les persones afectades per la remodelació, mentre que les no afectades mostren un rang menor. Aquesta diferència és un poc més accentuada quan es tracta de respondre al grau de participació en les accions envers els projectes de futur al barri (af) i les accions orientades cap el barri (ab).

Un segon grup de contrastos són els que tenen per objectiu detectar la relació entre l'afectació per la remodelació i la pertinença a entitats, associacions o clubs; la percepció que es té respecte el tractament dels problemes del barri i, per últim,

la identificació del lloc d'on un diu que és. Només resulten estadísticament significatives l'afectació per la remodelació en relació amb la pertinença a una entitat o associació del barri, amb un valor de la prova khi quadrat de Pearson $\chi^2_{(0.0014, 1)}=12,986$ i, per altra banda, amb la identificació del lloc d'on un diu que és, amb un valor $\chi^2_{(0.0014, 4)}=29,279$ (amb una $p<0,001$ en ambdós casos).

Les taules 7.4 i 7.5 mostren el recompte dels casos en cada contrast. En la primera, del total de persones que sí pertanyen a una entitat, a una associació o a un club de dintre del barri, es pot apreciar una major proporció d'aquestes respecte la remodelació, entre les que tenen l'habitatge en el qual viuen, afectat per la remodelació —gairebé la meitat dels afectats—, que entre aquelles que no ho estan, les quals no arriben a una quarta part de les persones no afectades. D'altra banda, la condició de no pertànyer a una associació del barri i no tenir afectat l'habitatge per la remodelació suposa prop del 55% de les persones, el major percentatge de les 376 respostes emeses.

Taula 7.4 Relació entre Pertinença a alguna entitat del barri i Afectació remodelació (χ^2)

		Afectació remodelació		Total
		sí	no	
Pertinença a alguna entitat o associació del barri	sí	45	63	108
	no	62	206	268
Total		107	269	376

Taula 7.5 Relació entre Identificació del lloc d'on un diu que és i Afectació remodelació (χ^2)

		Afectació remodelació		Total
		sí	no	
Identificació del lloc d'on un diu que és	Barcelona	7	36	43
	La Trinitat	15	29	44
	Nou Barris	5	33	38
	La Trinitat Nova	83	142	225
	cap d'aquestes opcions	1	39	40
Total		111	279	390

La taula 7.5 mostra que també les persones afectades per la remodelació responen que són de la Trinitat Nova en major mesura respecte les altres opcions (83 persones d'un total de 111 respostes d'afectats per la remodelació, és a dir, gairebé el 75%) que els que no ho estan (142 persones d'un total de 279, més o menys el 50%).

Pel que fa a la relació de la remodelació respecte la pertinença a una entitat o associació de fora del barri, d'una banda, i la percepció que es té envers el tractament dels problemes del barri, per una altra, no mostraren ser estadísticament significatives.

Una altra qüestió, no considerada inicialment, és la d'esbrinar fins a quin punt les persones que pertanyen a una associació o entitat del barri també tenen un comportament semblant fora del barri. Malgrat no és una qüestió principal en aquesta presentació de resultats, sí vull comentar que el contrast efectuat entre pertànyer a una entitat del barri i a una de fora, sí fou significatiu estadísticament ($\chi^2_{(0.001, 1)}=23,893$ amb una $p<0,001$). De les quatre condicions possibles, el 64% de les respostes corresponen a les persones que no pertanyen a cap entitat o associació, mentre que gairebé un 20% pertany a una entitat del barri però a cap de fora. Les dues condicions restants es reparteixen, la meitat cada una, la resta de respostes, és a dir, bé pertanyen a una interna i a una externa o bé només a una externa. Un poc més de la meitat de les persones que pertanyen a una entitat de fora del barri també afirmen pertànyer a una del barri i una tercera part de les persones que pertanyen a una entitat del barri també pertanyen a una de fora.

En resum, entre les persones afectades per la remodelació del seu habitatge sembla apuntar-se certa relació directa amb les variables que mesuren el lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur del barri, mentre que no sembla haver relació amb tot aquell seguit d'accions que formen part de la vida quotidiana com ara fer la compra i passar temps al barri, a més del coneixement i la confiança derivada de les relacions, enteses com accions, que es mantenen amb els veïns més i menys propers del barri.

Però a la suposició que les persones afectades per la remodelació semblin tenir més arrelat el barri, que el visquin i el sentin més com a propi i que s'impliquin més en accions orientades cap el barri, encara li calen més anàlisis abans de la seva discussió. En aquest mateix sentit, també s'observa una relació significativa estadísticament entre l'afectació per la remodelació amb la identificació del lloc

d'on la persona diu que és i amb la pertinença a entitats del barri. No, en canvi, amb la pertinença a entitats de fora del barri i amb la percepció del tractament sobre els problemes del barri.

Aquestes anàlisis prèvies només apunten, en principi, algunes de les direccions que en la presentació d'aquests resultats s'intenta mostrar amb la màxima claredat. En les següents anàlisis podrem disposar de més elements per a poder confirmar o no la discussió d'aquests resultats.

7.1.3. Anàlisi factorial

En aquest apartat dels resultats presentaré l'exploració de l'estructura latent entre les dades recollides mitjançant el qüestionari, a partir d'una anàlisi factorial. Aquesta intenció es correspon amb el cinquè dels objectius més específics ja exposats: explorar i delimitar l'estructura latent de les dades recollides relatives al fenomen de l'apropiació. La proposta d'aquest objectiu, de caire exploratori, de forma simultània amb un objectiu de caire més confirmatori, com pot entendre's el cas de la contrastació empírica del model teòric proposat, no és contradictòria. L'objectiu general d'aquest treball de recerca és contrastar un model teòric elaborat després de l'exploració teòrica efectuada a partir dels conceptes i teories de donen compte dels processos que vinculen les persones amb els espais.

L'anàlisi factorial suposa un pas més en aquella intenció exploratòria, inicialment teòrica i ara tècnica, pel que té a veure amb l'anàlisi de les dades realitzada. Com ja s'ha exposat, la justificació del model estructural prové de les referències teòriques adoptades. Això no és cap obstacle per a l'observació prèvia, o més correctament, per a l'exploració prèvia de l'estructura de les dades generades a partir del mètode aplicat, el que ens permetrà disposar de més elements per a la posterior discussió de les dades, gràcies a la comparació entre les diverses estratègies analítiques emprades i fins i tot com una potencial font de validesa factorial, en el sentit de comparar el resultat de l'anàlisi factorial amb l'agrupament teòric previ (Comrey, 1988).

En primer lloc es presenten els elements característics de l'anàlisi factorial de les 30 variables ordinals del model estructural; a continuació la manera com s'han generat les puntuacions de cada subjecte en aquests factors, el que ha permès, en tercer lloc, efectuar alguns contrastos amb altres variables. Aquest últim aspecte suposa una manera d'assolir el sisè dels objectius més específics de la recerca: explorar la relació entre la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica, amb l'estructura latent delimitada. Més concretament el procediment d'anàlisi ha suposat la realització de proves t de *student*, anàlisi de la variància i proves de correlació, en funció de la naturalesa de les variables i de la seva comparació en cada cas.

El mètode d'extracció emprat per a l'anàlisi factorial (n=290) fou el de components principals, efectuant-se una rotació Varimax. La taula 7.6 mostra els valors de les proves de Kaiser-Meyer-Olkin i d'esfericitat de Bartlett. El primer valor obtingut ens permet assegurar l'adequació de l'aplicació de l'anàlisi factorial donat, millor com més s'aproxima al valor 1. La significació de la prova de Bartlett ens indica la no ortogonalitat entre les variables inicials, o en altres paraules, que les variables inicials estan relacionades entre sí, raó per la qual es pot explorar l'estructura latent d'aquestes amb una major seguretat, amb la finalitat de reduir la dimensionalitat.

Taula 7.6. Mesura de KMO i prova de Bartlett de l'anàlisi factorial

Mesura de Kaiser-Meyer-Olkin		,919
Prova d'esfericitat de Bartlett	Xi-quadrat aproximat	5765,563
	g.l.	435
	Sig.	,000

Un cop d'ull al gràfic de sedimentació generat (veure figura 7.17) ens permet veure que és a partir del quart factor quan es pot interpretar un canvi pronunciat en la pendent. Aquesta raó i la coherència teòrica a l'hora de donar un nom als factors generats m'ha fet decidir per aquesta solució de quatre factors, els quals expliquen prop d'un 60% de la variància de les dades, a més de tenir una valor propi major que 1. Els percentatges de la variància de cada factor per separat, són aproximadament el 24%, el 16%, el 13% i el 7% per al primer, segon, tercer i quart factor, respectivament, en la solució rotada.

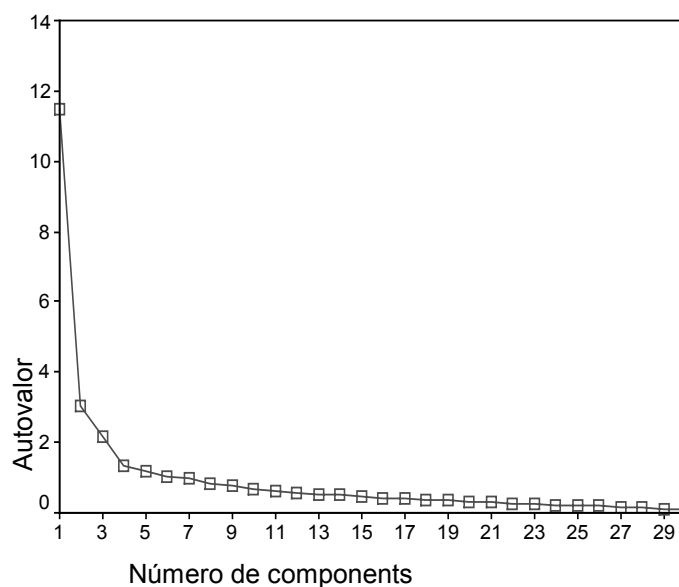

Figura 7.17. Gràfic de sedimentació de l'anàlisi factorial

Pel que fa a la convergència de la rotació, la matriu de components rotats ha necessitat 6 iteracions per arribar a la solució. En la taula 7.7 es mostren els pesos factorials majors de 0,4 continguts en cada una de les 30 variables.

Taula 7.7. Matriu de components rotats de l'anàlisi factorial

Variable	Factor			
	1	2	3	4
(a)	Sento el barri com a "propi"	,747		
	Sento que el barri es com una part de mi	,715		
	Em sento aferrat al barri	,789		
	Em sento del barri	,782		
	M'agrada viure al barri	,843		
	Intenció continuar vivint al barri	,805		
(i)	Distintivitat			,566
	Continuitat temporal			,545
	Autoestima	,815		
	Autoeficàcia	,465		
	Sentit de Pertinença	,823		
	Identificació	,736		
(aq)	Compra en el barri?	,407		
	Temps que passa al barri	,567		
	Relació amb gent del barri	,516		,624
	Relació amb veïns de l'escala			,712
	Coneixement dels veïns de l'escala			,752
	Coneixement de la gent del barri			,676
	Confiança amb veïns de l'escala			,785
	Confiança amb la gent del barri			,608
(ab)	Informar-se sobre el barri		,484	
	Coneixement de les activitats del barri		,635	
	Participació en les activitats del barri		,612	
	Participació en les activitats col·lectives		,659	
	Participació en les festes del barri			,460
(af)	Coneixement dels projectes de futur del barri		,694	
	Opinió en els projectes de futur del barri		,725	
	Els responsables han compartit les decisions del projectes de futur		,722	
	Iniciativa de gent del barri en els projectes de futur del barri		,640	
	La gent del barri ha compartit les decision dels projectes de futur		,784	

En el primer factor, les variables que més pes factorial tenen són les que en el model estructural proposat formen part del lligam amb el barri (a) i de la identificació (i), a més d'unes poques de les accions quotidianes. Per aquesta raó, com si s'insinués la relació entre la identificació i el lligam amb el lloc, anomeno aquest factor apropiació-identificació. En el segon factor, pesen més les variables d'accions orientades cap el barri (ab), excepte la participació en les festes del barri, i les d'accions envers els projectes de futur al barri (af); per aquesta raó anomeno aquest factor accions de barri. Excepte la compra i el temps dues variables ja al·ludides que carreguen en el primer factor, les accions quotidianes (aq) tenen més pes en general en el tercer factor, per això anomeno aquest factor accions quotidianes. El quart factor és el que menys variables disposa per ser

explicat. La distintivitat i la continuïtat temporal, variables que formen part de la identificació (i), són les que més pes tenen en aquest factor, a més de la participació en les festes del barri, que és una variable de les accions orientades cap el barri. Malgrat tot, identificació és l'etiqueta que considero adient per anomenar aquest últim factor.

Un cop vistes les principals característiques de l'anàlisi factorial realitzada i abans de mostrar els contrastos realitzats, interessa copsar la manera com s'han generat les puntuacions de cada subjecte en aquests factors. Per això s'ha generat la matriu de coeficients per al càlcul de les puntuacions en els factors, el que ha permès tractar els quatre factors com a quatre noves variables (apropiació-identificació, accions de barri, accions quotidianes i identificació), les quals han estat objecte dels contrastos que després són exposats.

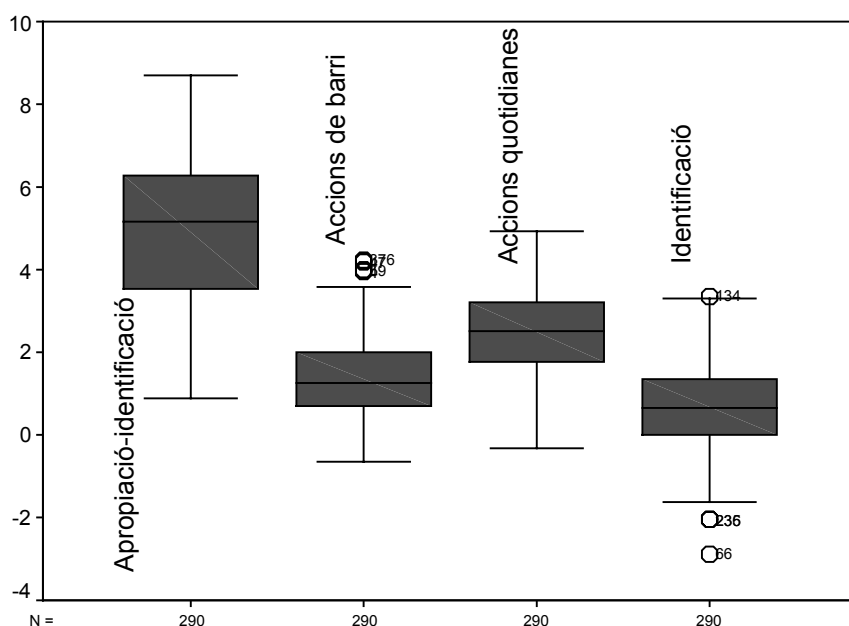

Figura 7.18. Diagrames de caixa de les variables generades a partir de l'anàlisi factorial

Amb la finalitat de conèixer-les millor, es va realitzar una exploració de les noves variables a partir dels principals estadístics descriptius. En la figura 7.18 es mostren els quatre diagrames de caixa de cada un dels factors. En aquesta es pot observar la major puntuació del primer factor (apropiació-identificació), derivada possiblement del major nombre d'ítems en aquest factor, a més de la distribució de les variables originals. També es destacada la simetria de les quatre variables, així com l'existència de alguns casos allunyats en els factors accions de barri i identificació. L'existència de valors negatius és atribuïble a la generació de la pròpia escala.

Per finalitzar aquest apartat només resta exposar els resultats dels contrastos efectuats entre, per una banda, l'apropiació-identificació, les accions de barri, les accions quotidianes i la identificació i, per altra, la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'hi identifica. L'exploració d'aquestes connexions ha suposat la realització de 30 proves de relació (prova t de *student*, anàlisi de la variància i proves de correlació). De la mateixa manera que s'ha fet en l'anàlisi prèvia entre variables exposat en l'apartat anterior, la correcció de Bonferroni aplicada en aquest cas ens resulta un valor aproximat $\alpha=0,00166$, derivat del fet de treballar amb un risc α global del 5%, per a les decisions de les proves de relació dutes a terme entre les variables.

Abans de detallar els contrastos, és adient comprovar la independència de les quatre noves variables. En cas d'existir dependència, les correlacions podrien incidir en la resta de relacions, el que emmascararia l'efecte observat entre els contrastos buscats. Per esbrinar aquest punt, la taula 7.8 mostra les correlacions entre les quatre noves variables. Cap correlació és estadísticament significativa, en altres paraules, els nivell de significació són superiors al valor $\alpha=0,00166$ fixat per a cada contrast, el que ens assegura la independència dels quatre factors.

Taula 7.8. Correlacions entre les variables generades a partir de l'anàlisi factorial

		apropiació- identificació	accions de barri	accions quotidianes	identificació
apropiació identificació	Correlació de Pearson	1,000	,100	,133	,087
	Sig. (bilateral)		,090	,023	,139
	N	290	290	290	290
accions de barri	Correlació de Pearson	,100	1,000	-,018	,006
	Sig. (bilateral)	,090		,760	,920
	N	290	290	290	290
accions quotidianes	Correlació de Pearson	,133	-,018	1,000	-,032
	Sig. (bilateral)	,023	,760		,582
	N	290	290	290	290
identificació	Correlació de Pearson	,087	,006	-,032	1,000
	Sig. (bilateral)	,139	,920	,582	
	N	290	290	290	290

El primer contrast que mereix comentari és la relació dels factors amb l'afectació per la remodelació. La taula 7.9 mostra els valors de la prova t per a la igualtat de mitjanes. Les dades apunten l'existència de diferència entre mitjanes i per tant de relació entre la remodelació i l'apropiació-identificació, així com entre la remodelació i les accions de barri ($p < 0,001$).

Taula 7.9. Comparació de mitjanes entre els quatre factors i la remodelació

Factors	t	gl	Sig. (bilateral)
apropiació-identificació	3,675	288	,000
accions de barri	8,624	288	,000
accions quotidianes	-,286	288	,775
identificació	2,617	288	,010

Més concretament, com es pot veure en la taula 7.10, la mitjana del factor apropiació-identificació en la condició d'afectació per la remodelació ($n=83$) té un valor de 5,4694 mentre que en les persones no afectades per la remodelació ($n=207$), la mitjana resulta 4,6819. Pel que fa a les accions de barri les mitjanes són 2,1147 i 1,1124 pels afectats i no afectats per la remodelació, respectivament. Aquests valors afavoreixen la interpretació que l'apropiació-identificació i les accions de barri és major entre les persones afectades per la remodelació del seu habitatge que les que no es troben afectades.

Taula 7.10. Mitjanes dels factors segons la remodelació

Factors	Afectació per la remodelació			
	Sí (n=83)		No (n=207)	
	Mitjana	Desviació t.	Mitjana	Desviació t.
apropiació-identificació	5,4694	1,5182	4,6819	1,9386
accions de barri	2,1147	,9271	1,1124	,8074

Donada la baixa magnitud de les diferències de les mitjanes, 0,7875 i 1,0022 respectivament, és útil conèixer quina és la mesura de la grandària de l'efecte. La intensitat d'aquesta diferència, en el sentit estadístic, ve donada pel valor de la r , en el cas de la t de *student*. El resultat del càlcul d'aquest índex és $r=0,2116$ en l'apropiació-identificació i $r=0,4530$ en les accions de barri, el que es pot considerar d'intensitat baixa i moderada, respectivament.

Un altre contrast és la relació dels quatre factors amb la pertinença a una entitat o associació del barri. La taula 7.11 mostra els valors de la prova t , els quals indiquen relació estadísticament significativa per a l'apropiació-identificació, les accions de barri (amb una $p<0,001$ en ambdós casos) i les accions quotidianes ($p=0,001$).

Taula 7.11. Comparació de mitjanes entre els quatre factors i la pertinença a una entitat del barri

Factors	t	gl	Sig. (bilateral)
apropiació-identificació	5,436	274	,000
accions de barri	4,531	274	,000
accions quotidianes	3,533	274	,001
identificació	2,131	274	,035

Taula 7.12. Mitjanes dels factors segons la pertinença a una entitat del barri

Factors	Pertinença a una entitat del barri			
	Sí (n=71)		No (n=205)	
	Mitjana	Desviació t.	Mitjana	Desviació t.
apropiació-identificació	5,7107	1,3265	4,5800	1,9467
accions de barri	1,8756	1,0864	1,2316	,8571
accions quotidianes	2,7668	,8581	2,3236	1,0488

En la taula 7.12 es veu que en la condició de pertinença a una entitat del barri, les mitjanes de l'apropiació-identificació, de les accions de barri i de les accions quotidianes són 5,7107; 1,8756 i 2,7668 respectivament. Els valors de les mitjanes en la no pertinença a una entitat o associació del barri són totes inferiors (4,5800; 1,2316 i 2,3236 respectivament). La grandària de l'efecte també és baix, com es deriva del càlcul de la intensitat d'aquestes diferències entre les mitjanes ($r=0,3120$ en l'apropiació-identificació; $r=0,2640$ en les accions de barri i $r=0,2087$ en les accions quotidianes). Els resultats permeten insinuar la possibilitat d'una major apropiació-identificació, d'efectuar més accions de barri i més accions quotidianes en el cas d'aquelles persones que pertanyen a una entitat, associació o club del barri.

La relació de l'apropiació-identificació, les accions de barri, les accions quotidianes i la identificació amb la pertinença a una entitat o associació de fora del barri no ha resultat amb significació estadística. Sí n'hi ha, en canvi, amb la percepció que es té sobre el tractament dels problemes del barri i amb el nom del lloc amb el què la persona s'identifica. En aquests contrastos realitzats amb ambdues variables per separat, l'anàlisi de la variància mostrarà ser significativa globalment respecte l'apropiació-identificació en les dues variables ($p<0,001$). En la variable tractament dels problemes del barri també és significativa estadísticament la relació amb les accions de barri ($p<0,001$).

Però aquests efectes observats de manera global no apareixen quan es realitzen les comparacions d'aquests dos factors entre les diferents condicions de cada una de les dues variables. Tant en la variable lloc d'on un diu que és, com en la de tractament dels problemes del barri, no hi ha significació estadística en les comparacions múltiples, és a dir, entre les relacions dos a dos de totes les condicions de cada variable, tal vegada degut a la baixa variabilitat.

Amb la finalitat d'aprofundir en aquestes relacions, he optat per recodificar les dues variables, reduint de 5 a 2 condicions en cada variable. D'aquesta forma la recodificació de la variable en que es pregunta com es creu que es tracten els problemes del barri (veure figura 7.16), contempla la condició que agrupa les

respostes: «no es tracten», «cada persona pel seu compte» i «és cosa de l'administració»; en front de l'altre condició que manté la resposta «entre tots»; la resposta «cap d'aquestes opcions» no ha estat tinguda en compte.

L'agrupament efectuat en aquesta variable segueix la següent lògica. D'una banda es diferencia la resposta «entre tots», la qual podríem qualificar de més col·lectiva i propera a una visió participativa en la línia de les aportacions Hart (1992, 1997, 2001), ja apuntades en els referents teòrics del model adoptat. En front d'aquesta, se concentren les respostes que s'emparen en estratègies més individualistes o de delegació de tota la responsabilitat en l'administració, com una manca d'implicació i que s'apropa al que Castells (1987) anomena estratègies individualistes de supervivència.

Les 5 condicions de resposta de la variable en que es demana el lloc d'on és la persona (veure figura 7.15) s'ha realitzat de la següent manera. La resposta «Trinitat Nova» s'ha mantingut oposant-la a la nova condició que agrupa les respostes «Barcelona», «Nou Barris» i «Trinitat». La resposta «ninguna de estas opciones» s'ha descartat. En aquest cas interessa conèixer en quina mesura pot destacar la resposta del propi barri, en front de les altres. Cal recordar que la pregunta que especifica aquesta variable (veure annexos: qüestionari) proposa un nivell de comparació superior al de barri. Es demana que la persona digui de quin lloc és en el supòsit que li preguntés algú de Badalona.

Es busca d'aquesta manera separar la categoria barri respecte d'altres superiors, com és el nom del districte o de la ciutat, a més del de Trinitat i que també inclou el barri proper de la Trinitat Vella. Com ja s'ha dit i han fet notar Valera i Pol (1994) i Valera (1997), seguint, entre d'altres, les aportacions de les teories de la identitat social, aquestes categories de llocs poden ser objecte de categorització social en els processos de la identitat.

La raó per recategoritzar les respostes d'aquesta forma obeeix a la intenció d'esbrinar quina relació existeix entre l'apropiació-identificació, les accions de barri, les accions quotidianes, la identificació i les dues variables així

recategoritzades. El pas següent consisteix en realitzar les pertinents proves de relació per a determinar la seva significació (t de *student*), els valors de les quals s'indiquen en les taules 7.13 i 7.15, i observar la diferència entre les mitjanes quan és el cas, com es pot veure en les taules 7.14 i 7.16.

Taula 7.13. Comparació de mitjanes entre els factors i el tractament dels problemes del barri

Factors	t	gl	Sig. (bilateral)
apropiació-identificació	-4,446	252	,000
accions de barri	-4,859	252	,000
accions quotidianes	-1,717	252	,087
identificació	-,908	252	,365

Taula 7.14. Mitjanes dels factors segons el tractament dels problemes del barri

Factors	Tractament dels problemes del barri			
	Entre tots (n=140)		No, individu o administració (n=114)	
	Mitjana	Desviació t.	Mitjana	Desviació t.
apropiació-identificació	5,3774	1,8195	4,3881	1,7175
accions de barri	1,7163	,9828	1,1573	,8500

La percepció que és té sobre com es tracten els problemes del barri mostra relació estadísticament significativa amb l'apropiació-identificació i amb les accions de barri (veure taula 7.13). En la taula 7.14 s'aprecia que la resposta que afirma que els problemes es tracten entre tots té un valor de 5,3774 de mitjana en l'apropiació-identificació, mentre que l'altra opció que agrupa les respostes menys col·lectives té una mitjana gairebé un punt inferior. En les accions de barri la diferència entre mitjanes és menys pronunciada, ja que l'opció «entre tots» té una mitjana de 1,7163 i en l'altra resposta és 1,1575. De totes formes la intensitat d'aquestes diferències són baixes com es desprenen dels valors $r=0,2696$ en l'apropiació-identificació i $r=0,2926$ en les accions de barri. Per tant és lícit afirmar que les persones que opinen que els problemes del barri es tracten entre tots, tenen major puntuació en l'apropiació-identificació i en les accions de barri, respecte als que diuen o bé pel seu compte o que és cosa de l'administració o que no es tracten.

En l'altre variable recodificada, la identificació del lloc d'on un diu que és, ha resultat estadísticament significativa la relació amb l'apropiació-identificació (veure taula 7.15). La taula 7.16 mostra que el valor de la seva mitjana és de 5,2480 en l'opció «Trinitat Nova», un valor 0,8783 superior al de l'altra opció de resposta, la qual agrupa categories d'abast superior al de barri. La intensitat d'aquesta diferència és també molt baixa ($r=0,2218$). Aquestes dades permeten dir que les persones que quan se'ls pregunta d'on són, sota el supòsit que algú d'una ciutat propera els ho demanés, contesten que són de Trinitat Nova, tenen una puntuació més elevada en apropiació-identificació, respecte als que responen o bé Barcelona, o Nou Barris o Trinitat.

Taula 7.15. Comparació de mitjanes entre els factors i el lloc d'on un diu que és

Factors	t	gl	Sig. (bilateral)
apropiació-identificació	-3,633	255	,000
accions de barri	-1,827	255	,069
accions quotidianes	-1,779	255	,077
identificació	-,478	255	,634

Taula 7.16. Mitjanes dels factors segons el lloc d'on un diu que és

Factors	Lloc d'on un diu que és			
	Trinitat Nova (n=165)		Bcn, Nou Barris, la Trinitat (n=92)	
	Mitjana	Desviació t.	Mitjana	Desviació t.
apropiació-identificació	5,2480	1,7870	4,3698	1,8961

Els últims contrastos que resten per exposar són la relació dels quatre factors respecte l'edat i els anys que fa que es viu al barri. Per aquest motiu s'han realitzat les pertinents correlacions en cada cas, els valors de les quals es poden veure en la taula 7.17.

Taula 7.17. Correlacions entre les variables, l'edat i els anys al barri

Factors	edat				anys al barri			
	Correlació de Pearson (bilateral)	Sig.	n	r ²	Correlació de Pearson (bilateral)	Sig.	n	r ²
apropiació-identificació	,296	,000	290	0,087	,424	,000	288	0,179
accions de barri	,064	,275	290		,090	,129	288	
accions quotidianes	,286	,000	290	0,081	,274	,000	288	0,075
identificació	-,153	,009	290		,068	,252	288	

En aquesta última taula es pot observar de quina manera l'apropiació-identificació i les accions quotidianes presenten correlacions significatives estadísticament amb l'edat i els anys al barri. Excepte la correlació entre els anys al barri i l'apropiació-identificació que presenta un coeficient més elevat, la resta es troben properes al valor 0,3. Des d'una argumentació exclusivament estadística, la intensitat d'aquestes correlacions es pot apreciar a partir dels quadrats dels valors de les correlacions (r^2) que apareixen en la taula 7.17, els valors de les quals són eminentment molt baixos.

En resum, l'exploració d'una estructura latent entre les dades observades ha mostrat quatre factors que són l'apropiació-identificació, les accions de barri, les accions quotidianes i la identificació. La conversió d'aquests quatre factors en quatre noves variables ha permès la seva relació amb l'afectació per la remodelació, la pertinença a entitats de dins i fora del barri, la percepció del tractament dels problemes del barri, la identificació del lloc d'on un diu que és, l'edat i el temps de residència al barri.

L'apropiació-identificació i les accions de barri han mostrat ser majors entre les persones afectades per la remodelació, entre les que pertanyen a una entitat o associació del barri i entre les que opinen que els problemes del barri es tracten entre tots. També s'ha pogut apreciar que les accions quotidianes tenen un pes més elevat entre les persones que pertanyen a alguna entitat o associació del barri, entre les que fa més temps que resideixen al barri i entre les de més edat. Per últim, l'apropiació-identificació també mostra un major valor entre les persones que fa més temps que resideixen al barri i entre les més grans d'edat, a més d'entre les que diuen ser de la Trinitat Nova, quan se les pregunta d'on són.

7.1.4. Model estructural

L'última de les aproximacions de les anàlisis estadístiques ha servit per donar compte del vuitè dels objectius del treball de camp que he definit com: delimitar la relació entre les diferents dimensions del fenomen de l'apropiació; raó principal per elaborar un model d'equacions estructurals fonamentat i justificat per la recerca teòrica realitzada i que ja ha estat explicitada en el model d'anàlisi proposat.

El model objecte de la contrastació (veure figura 6.1), la definició i la justificació teòrica del qual ja ha estat abordada en l'apartat que conclou el tercer capítol dedicat als referents teòrics analitzats i amb major detall al principi del capítol sisè, conté una variable latent endògena (el lligam amb el barri), tres variables latents exògenes (accions quotidianes, accions orientades cap el barri i accions envers els projectes de futur al barri) i una variable de segon ordre (l'acció); la relació entre les quals es pot observar en la figura 7.19.

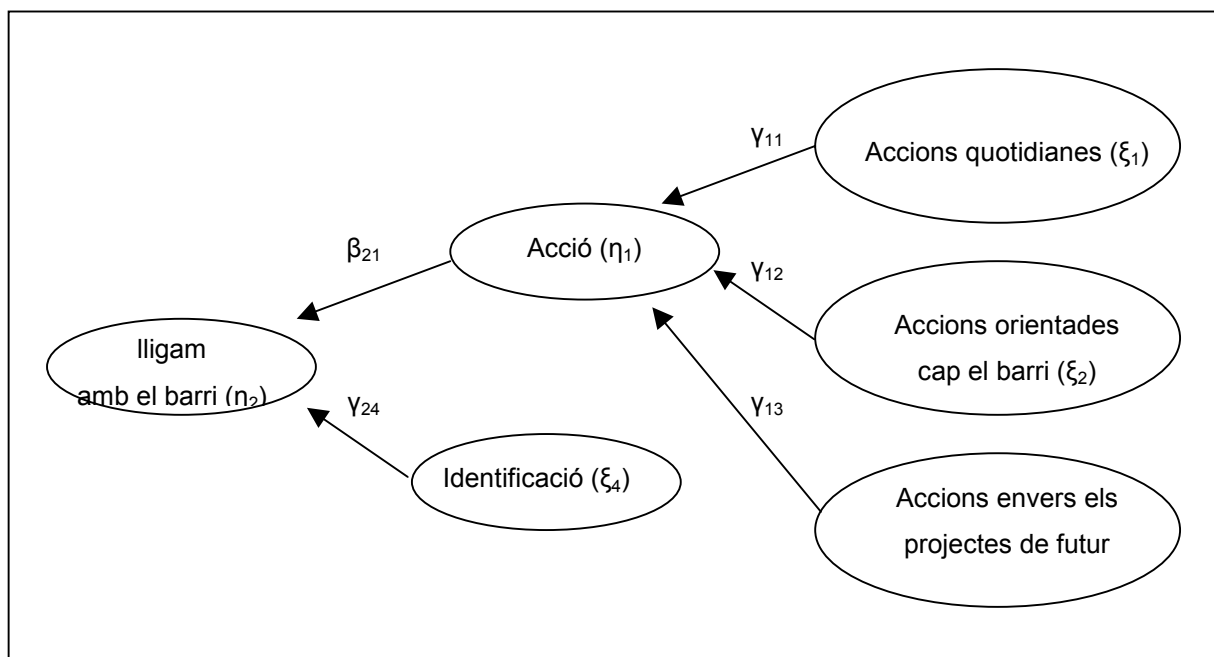

Figura 7.19. Path diagrama del model de l'apropiació del barri

L'especificació del model ve configurada per les equacions estructurals:

$$\eta_1 = \gamma_{11} \xi_1 + \gamma_{12} \xi_2 + \gamma_{13} \xi_3 + \zeta$$

$$\eta_2 = \beta_{21} \eta_1 + \gamma_{24} \xi_4 + \zeta$$

i pel model de mesura, les equacions del qual són:

$$X_i = \Lambda_x \xi + \delta$$

$$Y_i = \Lambda_y \eta + \varepsilon$$

Els indicadors o variables empíriques observables que defineixen cada una de les variables latents apareixen en la taula 7.18.

Taula 7.18. Indicadors de mesura per a cada variable

Variable latents	Variabes empíriques
Lligam amb el barri	Sento el barri com a "propi" Sento que el barri es com una part de mi Em sento aferrat al barri Em sento del barri M'agrada viure al barri Vull seguir vivint al barri
Identificació	El barri on visc és molt diferent dels altres (Distintivitat) Hi ha llocs que em recorden coses que m'han passat (Continuïtat temporal) Estic orgullós de ser d'aquest barri (Autoestima) En el barri trobo tot el que necessito per a viure (Autoeficàcia) Sento que pertanyo al barri (Sentit de Pertinença) M'identifico amb el barri (Identificació)
Accions quotidianes	Fa la compra en el barri? Quant temps sol passar en el barri? Es relaciona amb gent del barri? Es relació amb veïns de la seva escala? Quant coneix els veïns de l'escala? Quant coneix la gent del barri? Confia en els veïns de l'escala? Confia en la gent del barri?
Accions orientades cap el barri	M'informo del que passa al barri Coneix les activitats que s'organitzen en el barri (xerrades, cursos, etc.)? Sol anar a aquest tipus d'activitats (del barri)? Sovinteja les activitats col·lectives del barri (reunions, assemblees, etc.)? Va a les festes del barri?
Accions envers els projectes de futur	Conec aquests projectes perquè els han explicat La meua opinió pot ser escoltada i tinguda en compte pels que decidiran Els responsables han compartit les decisions des del principi La gent del barri ens hem organitzat menystenint la intervenció d'altres La gent del barri hem compartit les decisions amb qui volgués intervenir

Com ja s'ha indicat en l'explicació de l'instrument, cada una de les 30 variables empíriques que mesuren les variables latents del model estructural foren recollides a través de respostes tipus *likert*, els valors de les quals van d'1 (poc) fins a 4 (molt). Amb una grandària de mostra $n=400$, a més de les 30 variables observables, s'ha generat una estructura de covariància amb 71 paràmetres lliures per estimar, el que suposa 394 graus de llibertat. En conseqüència el procés d'estimació és clarament sobreidentificat. Donat que la distribució de les variables observables presenten clares anomalies (distribució esbiaixada, valors discrets, etc.), no és recomanable l'ús de l'estimació de màxima versemblança (M.L.). En aquest cas la funció d'ajustament emprada per a l'estimació del model és una funció per estimació el·líptica (Lee i Poon, 1994).

La verificació o contrast del model ve donat per la funció χ^2 , emprada com a prova de decisió estadística per acceptar la H_0 , a més del indicadors d'ajust normalitzat (BBNFI) i no normalitzat (BBNNFI) de Bentler Bonnet, els valors dels quals poden oscil·lar entre 0 i 1. L'arrel de la mitjana quadràtica residual (RMSR) és una mesura de la mitjana de les variàncies-covariàncies residuals. Al revés que els indicadors d'ajust, com més proper al 0 és el seu valor, significa més ajust del model. Els valors d'aquestes mesures i indicadors (veure la taula 7.19) mostren un bon ajust de les dades observades al model teòric proposat.

Taula 7.19. Indicadors d'ajust del model de l'apropiació del barri

Índex d'ajust	Estimació
BBNFI	0.982
BBNNFI	0.971
RMSR	0.014
χ^2	543.12 (P=0.08)

Pel que fa als valors del efectes entre les variables latents, els més destacats són l'efecte de la identificació sobre el lligam amb el barri (γ_{24}) i el de l'acció sobre el lligam amb el barri (β_{21}), com es mostra en la taula 7.20, resultat que es troba en consonància amb les dues vies de l'apropiació proposades per explicar el lligam amb el barri. La intensitat d'aquests dos efectes —calculada a partir de la divisió

del valor entre el seu error estàndard—, molt semblants entre ells (4 i 3.926), supera en més d'un punt als valors de les intensitats de la resta d'efectes.

Taula 7.20. Valors dels efectes directes entre les variables latents

Paràmetre	Valor	Error estàndard	Significació
γ_{11}	4.78	1.78	P < 0.05
γ_{12}	3.23	1.13	P < 0.05
γ_{13}	3.78	1.33	P < 0.05
γ_{24}	6.32	1.58	P < 0.01
β_{21}	5.81	1.48	P < 0.01

D'acord amb l'objectiu de descriure com l'afectació de la remodelació del propi habitatge incideix en el model proposat, es va contrastar aquest entre les persones afectades (n=117) i no afectades (n=283). Els indicadors d'ajust en cada cas apareixen en la taula 7.21.

Taula 7.21. Indicadors d'ajust del model de l'apropiació segons l'afectació per la remodelació

Índex d'ajust	Estimació	
	Afectats per la remodelació	No afectats per la remodelació
BBNFI	0.964	0.944
BBNNFI	0.912	0.901
RMSR	0.018	0.021
χ^2	612.19 (P=0.06)	1017.31 (P=0.01)

En comparació amb el model global, els valors d'ajustament entre les persones afectades per la remodelació són menors. En el cas de la no afectació encara és fa més difícil defensar el seu ajust. Tot i així, és important destacar que els valors dels efectes (veure taula 7.22) indiquen unes conseqüències diferents en cada cas. Els efectes més destacats en el cas de la remodelació són les accions quotidianes sobre l'acció (γ_{11} =5,78; ES=1,08) i la identificació sobre el lligam amb el barri (γ_{24} =5,02; ES=1,78). En canvi, en els casos de no afectació, tot i que són més baixos i amb un error estàndard major —d'aquí que també la intensitat dels efectes sigui menor—, els valors d'aquests efectes destaquen de manera inversa. És a dir, té un major pes la identificació sobre el lligam amb el barri (γ_{24} =4,23; ES=1,99) que les accions quotidianes sobre l'acció (γ_{11} =4,11; ES=1,44).

Taula 7.22. Valors dels efectes directes entre les variables latents segons la remodelació

Paràmetre	Afectats per la remodelació		No afectats per la remodelació		Significació
	Valor	Error estàndard	Valor	Error estàndard	
γ_{11}	5.78	1.08	4.11	1.44	P < 0.05
γ_{12}	3.62	1.43	2.05	1.78	P < 0.05
γ_{13}	3.18	1.88	3.01	1.42	P < 0.05
γ_{24}	5.02	1.78	4.23	1.99	P < 0.05
β_{21}	4.11	1.92	3.91	1.31	P < 0.05

A més de la precaució amb la qual han de ser interpretats i discutits els resultats del model segons l'afectació per la remodelació, fonamentalment derivada pels indicadors d'ajust, és útil esbrinar l'aportació de cada un d'aquests dos models (afectació i no afectació) respecte del total. Per aquesta raó es calculà l'índex de Tucker-Lewis que es mostra en la taula 7.23.

Taula 7.23. Índex Tucker-Lewis de comparació entre models

	Total	Afectats	No afectats
Total			
Afectats	0.412		
No afectats	0.501	0.321	

A partir dels resultats obtinguts, el model en el cas de la afectació aporta un millor ajust que el model estimat en la mostra de no afectats. Aquesta idea aniria en la línia del possible efecte de tractar-se de subjectes afectats com a un mecanisme que ajudi a unes relacions estructurals més intenses. Ara bé, el fet que el resultat del model estimat amb tota la mostra sigui més bo d'afirmar que els dos resultats parcials abona la idea de la relació estructural entre variables latents com a més intensa en termes generals. Molt probablement la incorporació de la variable afectació per la remodelació exigiria el plantejament de models específics per a recollir l'efecte. El model proposat presenta un ajust més acceptable amb tota la mostra i això indicaria una major capacitat explicativa del fenomen.

Finalment resta esbrinar el potencial paper de l'edat en relació a les dimensions de l'acció i la identificació, raó que ja es manifestava en la definició del model d'anàlisi (veure capítol 6), i d'acord amb un dels objectius de la recerca de caire

més exploratori i que té el seu correlat amb la cinquena de les hipòtesis de la recerca.

Amb aquesta finalitat es va procedir a l'anàlisi de les correlacions entre les dues variables latents (acció i identificació) i l'edat. Cal avisar de la particularitat d'una de les variables —l'acció—, que per tractar-se d'una variable de segon ordre, això és, sense una mesura empírica, a través d'indicadors empírics, sinó generada a partir de les altres tres variables exògenes de l'acció, la seva correlació ha hagut de ser estimada. Encara que des d'un punt de vista psicomètric, és poc admissible la seva consideració, sí ho es des d'un punt de vista empíric. La defensa d'aquesta raó empírica es recolza precisament en la seva justificació teòrica.

Ja s'ha argumentat abastament la seva legitimitat teòrica. En general en el capítol de referències teòriques hem pogut revisar el paper de les accions i les pràctiques quotidianes en les principals conceptualitzacions. Més concretament s'ha tornat de fer menció a algunes d'aquestes aportacions en la presentació i la justificació del model teòric d'anàlisi. Però a més a més de la justificació teòrica, la justificació estadística requereix la precisió del procediment de l'estimació.

És a dir, degut a l'estructura artificial d'una de les variables latents implicades s'ha procedit a l'estimació de les correlacions canòniques. El coeficient de correlació lineal de Pearson dona compta de la significació paramètrica. Els casos perduts (*missings*) han estat resolts per eliminació de tots els subjectes incomplets (*system missing*) mitjançant procediment *listwise*. En conseqüència, en resulta un total de mostra de 386 subjectes i 384 graus de llibertat per a cada parella de variables. La taula 7.24 mostra els resultats de les correlacions.

Taula 7.24. Correlació entre l'edat i les variables latents exògena i de segon ordre

	Edat	Acció	Identificació
Edat	1.000		
Acció	-0.432 (p<0.001)	1.000	
Identificació	0.302 (p<0.001)	0.121 (p<0.05)	1.000

Els resultats de la correlació permeten insinuar que la identificació és major entre les persones grans, mentre que l'efecte de l'acció disminueix amb l'edat. Amb la finalitat de controlar la colinealitat evident entre les dues variables del model estructural, qüestió que obliga a prendre amb molta prudència els resultats de la correlació, es va procedir a obtenir els coeficients de correlació parcials, això és, la correlació de cada variable latent amb l'edat, controlant l'efecte de les altres latents. Els coeficients de determinació calculats confirmen la poca claredat de la correlació, d'on es pot veure que els nivells de variància són molt baixos (veure taula 7.25).

Taula 7.25. Coeficients de determinació (r^2)

	Edat	Acció	Identificació
Edat	1.000		
Acció	0.186624	1.000	
Identificació	0.091204	0.014641	1.000

Taula 7.26. Coeficients de correlació parcial

Parella de variables	Resultats
Edat i Acció (controlada Identificació)	-0.1141 (p<0.05) $R^2 = 0.012996$
Edat i Identificació (controlada Acció)	0.1003 (p<0.05) $R^2 = 0.01006009$

Els resultats de les correlacions parcials, com es pot apreciar en la taula 7.26, són menys intensos però amb la mateixa línia, raó per la qual no es pot descartar l'efecte de l'edat, encara que tampoc es pugui considerar una variable determinant.

En suma, els resultats aportats pels models estructurals permeten assumir l'ajust moderat de les dades observades al model teòric proposat, del qual són destacats els efectes de la identificació i de l'acció sobre el lligam amb el barri. La discussió d'aquests resultats, juntament amb la resta de les anàlisis efectuades, són objecte d'atenció en el següent apartat.

7.2. Aproximació qualitativa

Mostrar els resultats és mostrar els discursos sobre el barri, això és, mostrar les significacions atenent als models lingüístics segons Ortí (1994). Es tracta de donar compte del sistema d'afirmacions que construeixen l'objecte, per expressar-ho seguint la definició de discurs que dona Parker (1992, citat a Burr, 1997). Però l'anàlisi aquí efectuada no és tampoc una anàlisi del discurs. En una aproximació com l'efectuada, caracteritzada pel seu caire etnogràfic, per a l'exposició dels resultats intentaré donar compte del context discursiu, el que ens porta a la interpretació dels «textos» en que es fa palès el discurs. Un text és «qualsevol cosa susceptible de ser llegida» (Burr, 1997, p. 57), són textos les converses que he mantingut amb els veïns, amb membres de l'equip comunitari, però també els informes que he llegit, les activitats i les reunions a les que he assistit, en definitiva tot el que he pogut observar pot ser objecte de lectura. Exposaré les interpretacions que he observat procurant referir-me a les dimensions del model i les relacions que de forma hipotètica són proposades.

7.2.1. La remodelació, l'edat i el tractament dels problemes del barri

Els matisos propis de la situació de la Trinitat Nova es fonamenten en primer lloc en que el canvi primordial és el de l'habitatge, però també aplega la remodelació urbanística del barri. Això apareix en els discursos com una vivència d'angoixa articulada sobre qüestions com ara les relatives a les condicions econòmiques per a l'adquisició de la nova llar (interès dels crèdits, modalitats finançament, valor del propi habitatge que serà destruït, si es negociaria de forma conjunta tots els afectats o de manera individual cada veí amb l'administració, etc.). Tot i així les vivències derivades per la remodelació també són referides a qüestions indirectament lligades a la llar i més referides a l'entorn immediat a la llar, el veïnatge, com ara el temor sobre la possible pèrdua de les relacions veïnals més pròximes i la possibilitat d'elegir l'habitatge i els veïns.

També la remodelació és vista com una oportunitat de refer tot el barri, com l'oportunitat per disposar d'espais —nous o rehabilitats— per a la participació i la vida ciutadana. El procés de remodelació és entès com el motor del procés participatiu per engegar els futurs òrgans de gestió, manteniment i diàleg amb l'administració —així es feia explícit inclús en un document de treball (AA. VV. De Trinitat Nova, 2000). Aquesta participació és entesa com una participació dels veïns en la gestió del barri, un barri amb uns usos diversificats, amb una visió de l'espai públic com a lloc de la vida ciutadana, on hi ha llocs de trobada i comunicació, com els espais entre els blocs dels habitatges.

Una oportunitat que a més a més es recolza en l'existència d'un teixit associatiu diversificat i un llarg historial d'intervenció reivindicativa en els processos del barri. Altres qüestions que apareixen en el discurs envers la remodelació és la qüestió de la inserció del barri en la ciutat, com una qüestió a resoldre en l'àmbit urbanístic i aprofitant les noves oportunitats, com per exemple l'arribada del metro, aprofitar els recursos dels barris limítrofes —equipaments i locals— i a la inversa oferir elements atractius del barri a l'entorn proper i a tota la ciutat. Aquesta connexió també apareixia referida com l'obertura a la muntanya. Un argument que vaig sentir més d'un cop, indicatiu d'aquesta interpretació de la connexió del barri amb la ciutat, era que de la mateixa manera que Barcelona s'havia obert al mar, ara li cal obrir-se a la muntanya, i aquesta obertura passa pel barri de la Trinitat Nova.

Atenent a la interpretació d'aquests discursos, considero adient continuar defensant la quarta de les hipòtesis plantejades en aquesta recerca. Els resultats de l'observació participant em porten a interpretar que la remodelació actua com a variable que accentua el lligam amb el lloc, possibilitant el desencadenament de més accions en nom del barri i d'una major identificació amb aquest.

Respecte l'edat i la seva potencial relació amb el lligam amb el barri a partir de les dues dimensions del model d'anàlisi proposat —l'acció i la identificació—, les interpretacions observades em porten a mantenir la relació expressada en la cinquena de les hipòtesis, això és, que la identificació amb el barri és major que

l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri. Això no contradiu el fet de trobar, entre la gent gran, persones molt actives i implicades en les diverses activitats del barri. De fet el que interpreto de tot això es que precisament el cicle vital ha d'interpretar-se conjuntament amb l'acció i la identificació. És aquest un aspecte, el rol de l'edat en el fenomen de l'apropiació, al que tornaré a fer referència en l'aproximació quantitativa i que serà objecte de discussió, com la resta de les hipòtesis del model, en el capítol setè d'aquest text.

D'altra banda el discurs envers l'edat i la relació amb el barri es construeix manifestant l'evidència que la gràfica de l'estructura demogràfica del barri mostra, un barri on hi ha molta gent gran, al que s'afegeix la sovint poca disposició de recursos, tant econòmics com assistencials, sobre tot entre les persones que viuen soles. Aquest aspecte també apareix relacionat amb el tema de les barreres arquitectòniques, d'on es deriva que en el cas de persones amb mobilitat reduïda, com entre d'altres és el cas de la gent gran, s'accentua el problema. D'altres aspectes relacionats amb l'edat són la discussió envers el nombre de centres per a gent gran (residències, centres de dia i llocs de trobada per a gent gran), el que també apareix relacionat amb el nombre de places per a persones del barri en els equipaments existents, així com el paper dels casals d'avis, llocs on poden relacionar-se la gent gran, i d'altres alternatives com les escoles taller on els grans puguin ensenyar tècniques i oficis als joves. Un altre element que apareix en relació a l'edat és la interpretació de la similitud entre els problemes dels nens i les persones grans, en el sentit que si s'aborda la seva solució de forma conjunta, resoldrà també els de la població general.

Pel que fa als discurs sobre el barri apareix l'element de la seva història narrada a partir de l'acció veïnal per aconseguir les mancances infraestructurals i per resoldre altres problemes de tot tipus. Aquest aspecte es destacat com un fet característic i que es considera constructiu de la identitat del barri, tant entre la gent gran com la més jove. Aquesta última, tot i no desconèixer la història del lloc on viuen, sobre tot els més implicats en accions del barri, el seu discurs envers les oportunitats i el futur del barri s'ancora més en les possibilitats d'obrir-se a la muntanya, a la resta de la ciutat i de «transformar» el barri. Entre la gent gran les oportunitats més

destacades són l'ambient de poble, les relacions de solidaritat entre els veïns i l'augment de la participació, a més de la situació privilegiada del barri, al costat de la muntanya, sense pol·lució i amb aire net, el que fan un barri agradable per viure-hi i del qual alguns mai marxarien (cuadernitos de participación, numero 3, maig 2000). Aquests arguments em porten a interpretar que l'orientació de l'acció és més destacada entre els joves, mentre que la identificació és més present en els grans. Tampoc aquesta interpretació no està gaire lluny del que Stokols i Jacobi (1984) precisaren envers les perspectives temporals que singularitzen la relació entre els grups socials i els llocs. És aquest un exemple de l'orientació temporal tradicional que reflecteix la història del grup i configura la seva identitat com a tal en relació a la gent gran i d'orientació cap el futur en el cas dels joves.

En relació a la percepció envers el tractament dels problemes del barri, qüestió destacada en l'última de les hipòtesis de la recerca, considero que ja he fet menció indirectament en l'anterior paràgraf. El discurs envers la lluita de la gent del barri per a resoldre els problemes conté múltiples elements. Apareix destacat el paper de les dones en els temps passats, per ser les que més treballaven dintre del barri i també fruit de l'estructura familiar on el treball remunerat era desenvolupat més habitualment pels homes. Les dones eren també les principals agents de les activitats desenvolupades respecte la gestió i el tracte amb l'administració per aconseguir els serveis més bàsics per al barri (electricitat, aigua, etc.). Altres elements que apareixen en la narració envers la forma de solucionar el problema del barri i que nodreixen la interpretació de que s'han abordat de manera col·lectiva, són les reivindicacions col·lectives, els talls de trànsit, el segrest d'algun autobús com a mesura de força per aconseguir l'arribada de transport públic al barri i un llarg etcètera d'esdeveniments passats i presents, com és el tema de la remodelació.

7.2.2. L'acció i la identificació

En les diferents converses mantingudes amb persones afectades per la remodelació, un aspecte sovint referit eren les relacions amb els veïns de l'escala

del propi habitatge, alguns dels quals es coneixien d'ençà molts anys enrera i amb que es confiava plenament. Una de les persones més actives i més implicades en les accions en nom del barri i pertanyent a l'associació de veïns em comentava, un matí en que m'acompanyà a conèixer el barri i ens anàvem parant a cada instant a parlar amb la gent que la coneixia, que un dels temors que tenia era la possible pèrdua d'aquesta mena de confiança que existeix entre els veïns del barri, el que expressava mes o menys com:

«el barrio tiene un “caliu”, que en otros sitios de Barcelona no se dan. Ves esto?... , no hemos visto casi nada del barrio, todo el tiempo nos para alguien para charlar, pero es que además esto es con todo el mundo, a mi me ocurre más porque todos me conocen, pero en este barrio la gente va por la calle y aun se saluda, esto tu lo puedes ver, o no?»

(apunt K3 12/99)

L'expressió anterior recull la relació entre algunes de les dimensions i components del model d'anàlisi: les accions quotidianes com a font de distintivitat i d'identificació del barri, el que explica el lligam amb el barri.

Respecte la dimensió de l'acció, el que té a veure amb les accions més de caire quotidià i amb les relacions caracteritzades per la proximitat —veïns d'escala, comerços, etc.— i la xarxa de relacions més primàries es pot delimitar de la següent manera. Les persones solen conèixer a la gent que viu al mateix bloc d'habitatges, és habitual saludar-se fins i tot amb la resta de gent del barri. La manifestació per part de moltes persones que el barri és com un poble on tots ens coneixem és un exemple d'aquesta apreciació. També apareix que la relació interveïnal es afavorida per la disposició de l'edificació, encara que la mateixa disposició comporta problemes d'intimitat. Aquest és un element que també apareix entre els aspectes que s'esperen millorar, la distribució de les cases i l'ordenació dels blocs d'habitatges objecte de remodelació, com també en altres que no ho són i la seva relació envers la regulació del contacte amb la resta de veïns.

L'ús dels espais de caràcter semipúblic que existeix entre els blocs d'habitatges recull també aquest tipus d'accions, els quals també solen ser qualificats com insegurs pel seu grau de deteriorament i netedat. En alguns d'aquests és habitual trobar-se amb persones joves, adultes i algunes de grans, xerrant o jugant en molts d'aquests espais, com és el cas de dos llocs, un situat prop del final del carrer Palamós i un altre al carrer Fanals. Aquest últim, quan fa bon temps, baixen en ocasions fins a deu persones, eminentment dones amb algun fill petit i algunes persones jubilades, amb cadires i taules i una loteria de joguina totes les tardes havent dinat, fins les sis o les set de la tarda. Algun cas també hi ha, entre aquests espais intersticials entre els blocs d'habitatges, on alguns veïns havien plantat flors i plantes i dels quals en tenien cura. També es contava que fins i tot algú havia sembrat alguns vegetals.

Les accions i els usos en aquests espais també són font de conflicte entre la resta de veïns, sovint pel soroll. En aquest sentit, en una ocasió en que acompanyava a un dels educadors de carrer i membre de l'equip comunitari, vaig poder observar una part de l'estratègia en la búsqueda de solució a aquest conflicte quotidià. De casualitat l'educador es va trobar amb uns nois del barri d'aproximadament uns deu anys d'edat, els quals s'atansaren a nosaltres per saludar-lo després de fer uns quants xuts amb la pilota, ell els va dir que s'havien queixat alguns veïns dels seus xuts contra la paret en aquell mateix lloc i els digué que ho fessin en un altre hora menys molesta, que no juguessin sempre allà mateix i que miressin de parlar abans amb la veïna que s'havia queixat.

Altres llocs més apartats dels habitatges, són espais amb un ús més habitual per part dels més joves també, on encara aquests construeixen amb les seves mans cabanes i refugis i on la imaginació fa la resta del joc. Els espais públics com els parcs apareixen associats a la queixa, el discurs elaborat al respecte conté la manca d'adequació per als més infants, la manca de seguretat per a la salut derivada d'altres usos més marginals, per part d'altres grups de població amb problemes de drogodependències, així com la necessitat de contar amb l'opinió dels nens en el seu disseny. En aquest sentit una de les activitats desenvolupades en el centre infantil «El Desván», on l'eix transversal d'ençà el

Nadal de 1999 era el barri, fou la d'elaborar maquetes amb plastilina dels parcs que els hi agradaria tenir al barri. Altres activitats foren un reportatge fotogràfic, elaborar cartells de protesta, una video-enquesta i una bústia de suggerències. Com a nota anecdòtica recordo haver vist, en l'exposició que de les maquetes de plastilina es va fer en els locals de l'associació de veïns, a més de la presència i la ubicació de diferents elements, el disseny d'unes papereres que permetien recollir les xeringues utilitzades per persones amb drogodependències.

Un aspecte relacionat amb la vida quotidiana és la importància de les relacions i les activitats relacionades amb l'activitat comercial, la compra en el barri, la qual apareix en el discurs associada a la manca de diversitat de comerços i al poc nombre d'aquests, fins i tot dels de productes de primera necessitat. Un element central en aquest sentit és el mercat i que actua de nucli del barri, un dels llocs destacats de la interacció social del barri. També era molt destacat l'anomenat «mercadillo» que cada dimecres al matí es celebrava davant del mercat, un tipus d'activitat comercial que suposava una font de subministrament important al barri, sobre tot en roba, la presència del qual «transformava» el barri amb l'activitat que es generava en aquest espai.

En relació a les accions més orientades cap el barri i la participació envers els projectes de futur els principals elements observats són els següents. En primer lloc hi ha un seguit d'activitats organitzades principalment des de l'associació de veïns com ara cursos, xerrades, activitats formatives i de lleure i altres activitats varies, les quals es realitzen contant amb els recursos del propi barri. La participació en aquestes activitats és diversa tant en el nombre de la seva assistència com en el sentit que la procedència de les persones que hi assisteixen, la qual malgrat és majoria, no tota és sempre del barri. Altres accions en aquesta línia són les pròpies de les diverses entitats, associacions o clubs existents al barri, d'on destaquen les de caire lúdic (esplais), esportiu (petanca i fútbol) i les de caire més formatiu com és el cas del centre «El Desván» mencionat en el paràgraf anterior.

De caràcter més col·lectiu són les activitats organitzatives, de treball i de decisió (assemblees, reunions pel barri), a més de les de tipus reivindicatiu (concentracions al barri, manifestacions per la ciutat, talls de trànsit a l'avinguda Meridiana, etc.) desenvolupades sota l'àmbit del pla de desenvolupament comunitari. Especial rellevància tenen també les festes del barri, que apleguen un seguit d'activitats on els veïns participen més directament, des d'engalanar els carrers fins elaborar i muntar les moltes i variades activitats que configuren les festes, tot un estol d'accions que es manifesten al carrer durant una setmana de la meitat del mes de juny. Com aspectes anecdòtics vull destacar el berenar que es munta per a la gent gran, alguns dels quals es va a buscar a la residència per a que puguin assistir-hi si volen, així com la també ja ritualitzada «*Cena con traje*», la característica de la qual ve determinada pel seu nom: *yo traje tortilla, yo traje vino, yo traje...*

Les accions relatives a la participació en la gestió i la decisió respecte els projectes de la futura remodelació dels habitatges i del barri presenten les següents particularitats. En el discurs relatiu als tallers i les activitats que es desenvolupen en aquest sentit apareixen algunes qüestions relatives a la consideració de les mateixes, fonamentalment relacionades amb la construcció i el debat de la seva finalitat, la qual està adreçada a convertir la participació en la gestió del barri en un criteri bàsic en el model del barri. Aquest és un objectiu que evidentment forma part del pla de desenvolupament comunitari i que per tant és present en la resta de les activitats del pla.

El discurs envers la definició d'un tipus de participació que és constructiva i oberta a tothom que vulgui entrar, al llarg de tot el seu procés, es contraposa a les manifestacions d'incredulitat del procés. Una persona molt implicada en les accions del barri em manifestava de forma dolguda els comentaris que, en aquest sentit i com exemple, li havien dit altres persones del barri respecte la participació, com que els de l'associació de veïns volien fer el barri com ells volien i no tenien en compte a la resta. Altres elements del discurs, procedents de persones menys implicades en el procés participatiu, refereixen l'èxit del procés i el canvi que això estava suposant.

Respecte la dimensió de la identificació, en el discurs envers el barri apareix l'orgull de ser del barri associat a la lluita per aconseguir la dignificació d'aquest. Un dels elements destacats és el fet de sentir-se del barri manifestat des d'una valoració positiva. Els elements que apareixen com aspectes que identifiquen el barri són la participació dels veïns, la seva història de lluita, la manca d'infraestructures i recursos, els habitatges amb aluminosi que cauen, la remodelació, les característiques demogràfiques del barri el qual compta amb molta gent gran i poca de jove, la connexió amb els barris del costat i amb la resta de la ciutat, el fet d'estar al costat de la muntanya, la tranquil·litat i la poca densitat de persones i de cotxes el que el fa agradable de viure i la gent de la Trinitat Nova, la seva solidaritat i el tipus d'entramat social existent, el que s'associa a que tothom intenta posar-se d'acord per resoldre els problemes del barri.

Aquesta identitat respecte al barri, es objectivada també a través de la identificació de i amb alguns dels llocs considerats característics del barri, que més expressen el que és o ha estat el barri de la Trinitat Nova. Una caracterització d'aquest llocs és objecte d'anàlisi en l'aproximació quantitativa, on són exposats els principals resultats d'aquesta (veure dins l'apartat 7.1.1. Llocs i coses importants). Entre aquests apareixen la *torre del relox*, el *parque de la palmera*, el *parque de la amistad*, la parroquia, l'ateneu, el casal de gent gran, l'institut, les escoles, el mercat del barri, el *mercadillo*, l'associació de veïns, el mirador de Torre Baró també referit sovint com el *castillo* o el *merendero* i la montanya.

Entre els llocs més representatius també apareixen alguns que ja no existeixen, la consideració dels quals permeten interpretar-los com a llocs encara més orientats cap a la tradició, en el sentit de les perspectives temporals que singularitzen la relació entre els grups socials i els llocs apuntat per Stokols i Jacobi (1984). Aquest són principalment el *punte de los tres ojos*, el *centro de vida social i comunitaria*, el cinema *Trinidad* i la *escuela benjamín*. Com a lloc orientat cap al futur, seguint el referit per Stokols i Jacobi, destaca l'anomenat *parque de las aguas*, on les antigues instal·lacions que la ciutat disposava per a la distribució d'aquest recurs, avui dia abandonades i molt malmeses, són objecte d'un projecte

de recuperació i rehabilitació destinat a nous usos de caire lúdic i educatiu, dintre de la intenció que sota el lema un *barrio del agua* és present en diferents tallers i jornades participatives de definició del barri (AA.VV. Trinitat Nova i Plan Comunitario de Trinitat Nova, 1999).

En resum

Es difícil resumir en poques línies la impressió de l'observació de tipus etnogràfica realitzada en el que he anomenat aproximació qualitativa. Només vull destacar a manera de conclusió d'aquest acostament qualitatiu dos aspectes relacionats. A més d'haver-me permès acotar la significació de la resta de resultats obtinguts dintre de l'estratègia quantitativa que a continuació exposaré, considero que la seva exposició també ha de permetre el mateix, encara que no necessàriament en el mateix sentit, per a la interpretació que de la seva lectura i de la resta d'apartats d'aquesta tesi doctoral es deriva.

8. Discussió

Atenent-me als resultats obtinguts, la principal qüestió que vull abordar ara és la de quina manera es poden rellegir les hipòtesis de partida. En primer lloc faré esment a les qüestions que no apareixen directament relacionades en el model d'anàlisi, és a dir, que no he considerat com a dimensions ni components del concepte de l'apropiació però que sí són conceptes la relació dels quals amb el fenomen de l'apropiació pretenia explorar. Em refereixo a l'exploració de la relació de l'afectació per la remodelació i els indicadors de les diferents dimensions i components del fenomen de l'apropiació. També de caire exploratori són el rol de l'edat en la dimensió de la identificació i l'acció, així com la incidència de l'acció i la identificació en la percepció dels problemes del barri. Aquests aspectes constitueixen els tres primers dels apartats d'aquest capítol.

D'altra banda i d'acord amb aquesta finalitat exploratòria, es troba la discussió envers l'estructura interna de les dades del model analitzades mitjançant l'anàlisi factorial. Després discutiré les hipòtesis relatives al model d'anàlisi proposat, un punt que és clau en la raó de ser teòrica del model. La discussió envers les seves dimensions i components, mesurades amb diferents indicadors, a més de les seves relacions, proposades pel model, proporciona arguments i noves preguntes de recerca, com a principals aspectes del que es podrà concloure de la investigació. Acabaré aquest capítol fent una síntesi de la recerca que prepari la lectura de les conclusions breus i esquemàtiques de tota la investigació.

8.1. La remodelació com a font de disrupció

Un primer punt és l'exploració del paper de l'afectació per la remodelació del propi habitatge en el fenomen de l'apropiació, articulada en les variables derivades del model d'anàlisi. Més concretament faig referència a la quarta de les hipòtesis que he definit com: *el lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri són més accentuades entre les persones afectades directament per la remodelació del seu habitatge.*

Ja he exposat quins són els projectes futurs al barri, els quals impliquen, a més dels projectes de caire urbanístic, la reubicació, dintre del propi barri, d'alguns veïns afectats per la remodelació del seu habitatge, això és, la desaparició de la pròpia llar i la reubicació a un habitatge de nova construcció que substitueixi els blocs construïts fa quaranta anys amb ciment aluminós.

Aquesta ha estat una variable controlada a través de la pròpia selecció de la mostra de persones que han contestat el qüestionari, distribuït per les llars del barri. També fou un dels aspectes observats en les converses amb els veïns als quals vaig conèixer i que es trobaven en aquesta situació. D'altra banda, vaig poder conèixer la seva vivència, no només a partir del que em varen explicar en les converses que vàrem mantenir, sovint de manera casual, de manera fortuïta, amb algunes d'aquestes persones, sinó també a partir de l'observació participant en el grup de remodelació de l'associació de veïns i que també conformen el tarannà etnogràfic de l'aproximació qualitativa.

Respecte les dades del qüestionari, les anàlisis prèvies efectuades en aquest sentit (veure apartat 7.1.2) han mostrat una relació significativa de la majoria de les variables ordinals que formen part del model teòric d'anàlisi (veure taula 7.2), excepte les del component accions quotidianes. L'observació, en general, d'un major lligam amb el barri, d'una major identificació, d'una major realització d'accions orientades al barri i de d'accions envers els projectes de futur al barri, entre els afectats per la remodelació (veure taula 7.3) es pot entendre com que l'amenaça sobre el barri accentua l'apropiació envers aquest, en la línia de l'apuntat per Brown i Perkins, (1992); Feldman (1990, 1996); Fried (2000); Nanistova (1998); Stepputat (1994) i Proshanski, Fabian i Kaminoff (1983), entre d'altres, i el que suposa mantenir com a vàlida la hipòtesi objecte de contrastació, o si és vol dir d'altra manera, considerar-la com a no falsada.

A més a més la diferència de les mitjanes dels rangs entre afectats i no afectats és major en les variables relatives a les accions orientades cap el barri i les que tenen a veure amb els projectes de futur (veure taula 7.3). Això fa plausible interpretar que les accions i la participació orientades cap el barri, —com també el

l·ligam amb el barri i la identificació malgrat la diferència no sigui tan pronunciada— són més accentuades entre les persones afectades per la remodelació, aspecte que es relaciona amb la quarta de les hipòtesis, com es pot veure en la taula 8.1.

La relació amb les quatre variables calculades a partir dels factors generats amb l'anàlisi factorial realitzada (veure figura 7.18), també indiquen la mateixa direcció (veure taula 7.9). Redundant en la finalitat exploratòria, ja he comentat que l'objectiu de delimitar l'estructura latent de les dades ha estat el de permetre comparar-la amb la que es deriva de la recerca teòrica, on el model teòric d'anàlisi n'és el resultat (veure apartat 7.1.3.). Deixo per més endavant els comentaris respecte la comparació entre aquests dos nivells d'exploració: l'anàlisi teòrica i la tècnica d'anàlisi (factorial). El factor apropiació-identificació (carregat principalment per les variables de les dimensions de la identificació i del lligam amb el barri) i el factor accions de barri (carregat principalment per variables de la dimensió acció, tret del component accions quotidianes) presenten mitjanes superiors entre els afectats per la remodelació, encara que de baixa intensitat (veure taula 7.10), és a dir, que entre les persones afectades per la remodelació del seu habitatge es dona una major apropiació-identificació i més accions de barri.

Les anàlisis derivades del model d'equacions estructurals permeten fer possible continuar afirmant la nostra explicació, però amb major precaució. Tot i que els valors d'ajustament dels models en els casos de les persones afectades i no afectades són menors (veure taula 7.21) que el model global, qüestió que dificulta la seguretat de la nostra argumentació, és important destacar la tendència dels efectes observats (veure taula 7.22). Els valors dels efectes directes entre les variables latents són més alts en el cas de les persones afectades per la remodelació del seu habitatge.

De manera més concreta, l'efecte directe de l'acció ($\beta_{21}=4,11$; $ES=1,92$) i el de la identificació ($\gamma_{24}=5,02$; $ES=1,78$) sobre el lligam amb el barri són majors que els valors dels mateixos efectes en el cas de la mostra de persones no afectades per

la remodelació ($\beta_{21}=3,91$; $ES=1,31$ i $\gamma_{24}=4,23$; $ES=1,99$, respectivament). D'altra banda, els efectes majors en el cas de la mostra de persones afectades per la remodelació són els de les accions quotidianes sobre la dimensió de l'acció ($\gamma_{11}=5,78$; $ES=1,08$) i la identificació sobre el lligam amb el barri ($\gamma_{24}=5,02$; $ES=1,78$). En canvi, en els casos de no afectació del propi habitatge per la remodelació, tot i que són més baixos i amb un error estàndard major, els valors d'aquests efectes destaquen de manera inversa. És a dir, pesen més la identificació sobre el lligam amb el barri ($\gamma_{24}=4,23$; $ES=1,99$) que les accions quotidianes sobre l'acció ($\gamma_{11}=4,11$; $ES=1,44$).

Com ja apuntava al final de l'apartat dels resultats del model estructural (veure apartat 7.1.4), vist el millor ajust del model en el cas dels afectats —l'afectació per la remodelació com a un mecanisme que ajudi a unes relacions estructurals més intenses—, és factible entroncar-ho amb la hipòtesi que venim comentant. Però com que el model estimat amb tota la mostra és més bo d'afirmar que els dos resultats parcials, això recomanaria la incorporació de la variable afectació per la remodelació de manera substantiva, és a dir, el plantejament de models específics per a recollir l'efecte de l'amenaça de disruptcions, que en aquest cas es concreta en la remodelació dels habitatges i del barri. Es aquesta una conclusió que caldrà recuperar després.

En aquesta recerca considero que la variable que he anomenat afectació per la remodelació del propi habitatge és comparable, pel que té de disruptió en el lligam amb el barri amb l'argumentació de Brown i Perkins (1992). Més concretament entenc que el moment en que es realitzà el treball de camp de la recerca s'aproxima d'alguna forma al pas de la primera a la segona de les tres fases amb que Barbara B. Brown i Douglas D. Perkins raonen la disruptió dels vincles amb els llocs. La segona fase consisteix en el període de tensió originada per la disruptió, el qual es desenvolupa després d'haver-se format el que anomenen uns lligams segurs amb el lloc.

A diferència de les situacions en que els dos autors de la universitat de Utah han contrastat empíricament les seves conjectures teòriques —robatoris a la llar,

reubicacions voluntàries i reubicacions involuntàries degudes a desastres—, el cas de la Trinitat Nova, sense poder-se identificar amb cap d'aquestes situacions, s'aproxima a una mena de reubicació voluntària, encara que no del tot. En aquest cas, la primera fase o prèvia a la disrupció, es caracteritza per la pèrdua dels vincles i les obligacions amb el lloc que s'ha de deixar i l'anticipació i la connexió amb la nova situació. Per a Brown i Perkins (1992) es tracta d'una anticipació que acompanya l'experiència del canvi en la identitat individual i comunitària, a més de la construcció d'una certa estabilitat dintre del canvi, perquè prepara l'abandonament i l'inici d'aspectes lligats a la identitat.

En el cas de la Trinitat Nova es podria dir que aquesta disrupció, emmarcable dintre de la primera fase de Brown i Perkins (1992), ve matisada fonamentalment pel canvi del propi habitatge, possiblement a un altre casa dins el propi barri, però tampoc de forma clara i segura. Però la vivència d'aquesta situació també apareixia vinculada, principalment entre les persones afectades, a les preocupacions pels canvis en la xarxa de relacions entre els veïns de l'escala, la nova gent que vindrà, i també pels canvis urbanístics a nivell del barri i la millora de la connexió amb la resta de la ciutat, segons es desprèn dels resultats de l'aproximació qualitativa.

Arguments similars als de Brown i Perkins (1992) es troben en la discontinuïtat respecte als vincles establerts com ho anomena Marc Fried (2000), o de canvi —i constància— que argüeix Roberta M. Feldman (1996). La història de la Trinitat Nova, com hem vist, caracteritzada per la lluita dels seus veïns —la majoria vinguts de fora de la ciutat— en la millora del seu barri, durant molt temps farcit de mancances infraestructurals respecte altres zones de la ciutat, contextualitzen i coincideixen amb el que Fried (2000) anomena el fort sentit de la identitat espacial en les comunitats de classe treballadora, caracteritzades per la immigració i les dures condicions econòmiques, això és, a partir de situacions de reubicacions; la qual es construïda a partir de la convergència de les interaccions socials en un mateix espai. En el cas de la Trinitat Nova, podríem entendre el sentit de la discontinuïtat de Fried (2000) referint-lo, d'una banda, a la pròpia història del barri

i, per altre costat, al que la remodelació pot suposar de discontinuïtat en l'esdevenir del barri i la història que encara ha de passar.

A més a més, per a Fried (2000), la transició a nous estatus, noves condicions i noves oportunitats que es deriven de qualsevol canvi —discontinuïtat— en una comunitat, com considero que és el cas de la Trinitat Nova, implica unes formes més atenuades en la forma del lligam amb el lloc, encara que molta gent mantingui i expressi la continuïtat del vincle amb la comunitat. Si la qüestió clau per a Fried (2000) són les dificultats provocades per les situacions en que les identitats espacials, construïdes sobre la base de les reubicacions (amb els sentiments d'amença i de por que se'n deriven), es tornen disfuncionals (conflictes territorials), hi ha un altre argument que em sembla adient destacar pel seu possible vincle amb un altre dels conceptes objecte d'exploració a més a més de la remodelació. Em refereixo al paper del cicle vital i que després abordaré. Només m'interessa recalcar que l'atenuació dels vincles amb el lloc que apareix en qualsevol discontinuïtat, segons Fried, ve a diferenciar entre grups que continuen aferrant-se als trets passats i d'altres, a partir de la tercera generació afirma Fried (2000), que no tant. M'aventuro a proposar quina relació té també aquesta interpretació amb els diferents lligams amb el barri entre la gent més gran i els més joves i el diferent pes de l'acció i la identificació. Podria tenir a veure amb l'argument de Hay (1998) on es barregen l'estadi vital i l'estatus residencial per explicar el desenvolupament del sentit de lloc.

Relacionat amb el que he apuntat fins aquí es troba la relació de l'afectació per la remodelació amb la pertinença a entitats del barri, ja que aquesta pertinença és també un indicador de les accions orientades cap el barri. Els resultats mostren la relació significativa entre la pertinença a associacions del barri i l'afectació per la remodelació ($\chi^2_{(0.0014, 1)} = 12,986$, amb $p < 0,001$). El fet que la proporció de persones que són d'alguna associació o club del barri sigui major entre les afectades per la remodelació (veure taula 7.4) es podria interpretar en el sentit que les persones afectades per la remodelació formen part d'entitats o associacions del propi barri, i en cert sentit fan més accions orientades al barri. L'afirmació d'aquesta argumentació es pot complementar gràcies a la comparació

de mitjanes efectuades entre els factors derivats de l'anàlisi factorial i la pertinença a entitats del barri (veure taula 7.11), les quals han mostrat que existeix una major apropiació-identificació i es realitzen més accions de barri, encara que també més accions quotidianes, entre aquelles persones que pertanyen a una entitat o associació del barri. Aquesta interpretació també confirma parcialment la quarta hipòtesi.

També confirma de forma parcial aquesta hipòtesi l'observació de la relació entre la remodelació i el nom del lloc amb que la persona s'identifica, davant la potencial comparació amb algú d'una ciutat propera. Ja he fet menció a aquest indicador de la identificació, per a la justificació teòrica del qual cal tenir presents els principis de metacontrast i el concepte de saliència, de la teoria de l'autocategorització del *self* de Turner (1987/1990), els quals són argumentats en moltes de les referències teòriques en que he recolzat el model d'anàlisi (Devine-Wright i Lyons, 1997; Lyons, 1996; Pol, 2002; Pol i Guàrdia, 2002; Twigger-Ross i Uzzell, 1996; Valera, 1993, 1997, Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia, 2002; Valera i Pol, 1994).

S'ha pogut veure en les anàlisis prèvies (veure apartat 7.1.2) la significació d'aquesta relació ($\chi^2_{(0.0014, 4)} = 29,279$, amb $p < 0,001$) i el seu resultat (veure taula 7.5), de forma que prop del 75% de les persones afectades per la remodelació responen que són de la Trinitat Nova, mentre que només el 50% de les persones no afectades donen la mateixa resposta. A més a més, hem pogut veure que la comparació de mitjanes entre aquesta variable, un cop sotmesa a una recodificació, i la variable apropiació-identificació, generada a partir de l'anàlisi factorial, ha resultat ser significativa (veure taula 7.15). Atenent els valors de les mitjanes respectives, hem vist que l'apropiació-identificació és major entre els que responen que són de la Trinitat Nova, en comparació als que diuen ser de Barcelona, Nou Barris o de la Trinitat (veure taula 7.16).

En suma en la qüestió del paper de la remodelació, pel que té de font de disrupció, com a possible desencadenant o d'activació de l'expressió del lligam amb el barri, la meua interpretació es veu recolzada d'una banda pels resultats de

l'aproximació quantitativa, els quals em permeten veure la distribució d'aquest efecte com ja he esmentat prou. Però la interpretació i la significació d'aquest efecte també es veu recolzada pels resultats de l'aproximació qualitativa, els qual m'ajuden a entendre que les persones que es trobaven afectades per la remodelació ho experimentessin d'aquesta manera i accentuessin la seva identificació amb el barri, el seu orgull de ser del barri, i que desenvolupessin més accions orientades cap el barri i participessin de manera més activa en l'elaboració dels projectes futurs.

En definitiva la remodelació es pot considerar una situació que accentua la possibilitat de desencadenar un major lligam amb el barri, a partir de més accions i més identificacions amb el barri. Aquesta raó em porta a pensar la necessitat de contemplar, en futures modelitzacions teòriques envers l'apropiació de l'espai, el paper de les disruptions i discontinuïtats en el context d'anàlisi que es pretengui efectuar, d'una manera més articulada, és a dir, procurant establir la seva relació amb la resta de components i dimensions del concepte de l'apropiació de l'espai, per així poder ser novament contrastada empíricament.

8.2. La percepció dels problemes del barri

Un segon aspecte de caràcter exploratori és la incidència de l'acció, la identificació i el lligam amb el barri en la percepció dels problemes del barri. Aquest aspecte entronca amb la sisena de les hipòtesis suggerides en aquesta recerca i que he delimitat com: *les persones que més accions desenvolupen en nom del barri i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del barri es tracten entre tots.*

L'exploració d'aquest aspecte, en relació al concepte de l'apropiació prové de l'interès per analitzar el que Castells (1987) anomena «estratègies individualistes de supervivència» i que Pol (2002) ha relacionat amb els valors de la sostenibilitat, a partir de la identitat, ja sigui per l'anomenada via clàssica o de la cohesió —on la percepció de que els problemes del barri són tractats entre tots,

podríem afirmar que en seria un clar indicador—, o per la via de la identificació, segons les aportacions de les teories de la identitat social de Tajfel i Turner. En certa forma la cohesió i la identificació, enteses com a dues vies en la gènesi d'identitat que possibilitin l'assumpció dels valors de la sostenibilitat, en la recerca de la xarxa Ciutat-Identitat-Sostenibilitat (Pol, 2002), són també molt properes a les dues dimensions de l'apropiació —acció i identificació— que expliquen el lligam amb el barri com a principals relacions del model teòric d'anàlisi sostingut en aquesta tesi doctoral.

D'una banda, i lligant aquest interès amb l'altre dels conceptes explorats vist anteriorment —l'afectació per la remodelació del propi habitatge—, cal destacar que la possible relació d'aquest dos conceptes —percepció del tractament dels problemes del barri i remodelació— no ha resultat estadísticament significativa (veure apartat 7.1.2). D'altra banda, i atenent-nos a la relació de la percepció del tractament dels problemes en relació a les variables del fenomen de l'apropiació en si, els resultats de les proves de relació estadística efectuades han mostrat ser significatives respecte els factors apropiació-identificació i accions de barri, generats a partir de l'anàlisi factorial (veure taula 7.13).

Els resultats de la comparació de mitjanes entre les persones que opinen que els problemes del barri es tracten entre tots i les que contesten qualsevol de les altres respostes possibles (opció que agrupa les respostes: no es tracten, de manera individual o es cosa de l'administració; un cop efectuada la recodificació de la variable original) fa possible sostenir la idea que la identificació, els lligams amb el barri i les accions de barri són més elevades entre els que pensen que en el barri es tracten els problemes de forma cohesionada. Efectivament l'apropiació-identificació i les accions de barri són majors entre els que afirmen que els problemes del barri es tracten entre tots (veure taula 7.14), tot i que la intensitat d'aquestes diferències són baixes.

En referència a l'aproximació qualitativa, en les primeres fases de la meua aproximació al barri, una idea que no em va deixar de sorprendre, malgrat fruit de la recerca històrica ja sabia, fou l'afirmació que el barri tenia el que tenia perquè

els veïns ho havien aconseguit entre tots amb les seves accions de lluita. Un exemple, manifestat amb orgull pels seus veïns, en aquest sentit, és la història de com es va aconseguir que arribés la línia 50 de bus, gràcies al «segrest» d'un autobús fins al barri.

La interpretació d'aquests resultats permet insinuar d'una banda la relació de la percepció dels problemes del barri com un concepte relacionat amb l'apropiació, com un aspecte més de la configuració de la vivència del barri, conformat entre d'altres pel procés de l'apropiació. En tot cas considero que caldria aprofundir en una major recerca teòrica per a poder prendre una decisió al respecte. Una conceptualització que d'entrada estimo que podria ser d'interès per intentar delimitar de forma més precisa la relació entre la percepció dels problemes del barri —com una dimensió tal vegada de la percepció del barri en general— és el concepte de les representacions socials (Moscovici, 1981, 1982, 1984; Ibáñez, 1988), el qual ha estat objecte d'atenció en el camp de la psicologia ambiental (Jodelet, 1989/1996; Milgram, 1984) i recordat no fa pas gaire en una de les ponències invitades en el penúltim congrés de Psicologia Ambiental, celebrat a la ciutat de A Corunya (Valera, 1998), a més de ser proper a la sensibilitat de l'orientació teòrica aquí adoptada, en tant que procura donar compte de la construcció social dels fenòmens que aborda.

Per altra banda també es pot entendre la percepció del tractament dels problemes del barri, atenent-nos a les referències teòriques al·ludides per a justificar la seva exploració (Castells, 1987; Pol, 2002), com un aspecte relacionat amb el grau de cohesió percebut. D'aquesta forma pot entendre's que la percepció del tractament dels problemes del barri ens indica la manera en que les accions més o menys col·lectives, efectuades en nom del barri —una dimensió de l'acció de l'apropiació—, són presents en el fenomen de l'apropiació d'un barri. Aquesta és, a més a més, una de les vies d'articulació de la identitat, raonades per Pol (2002), a partir de les teoritzacions clàssiques de la identitat en psicologia social i de les que ja hem fet menció d'algunes aportacions clàssiques en les quals es recolzen (Sherif i Sherif, 1953), per a possibilitar la sostenibilitat, com a valor i com a pràctica, en una comunitat. Una conclusió en aquest sentit és que la percepció del

tractament dels problemes del barri podria ser un indicador per afegir a la dimensió de l'acció, més aviat al component de les accions orientades cap el barri.

8.3. El cicle vital

L'últim dels conceptes per explorar és el de l'edat o la relació del cicle vital respecte el concepte de l'apropiació, qüestió que té a veure plenament amb la cinquena de les hipòtesis plantejades en la recerca i que he definit com: *la identificació amb el barri és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri.*

La correlació entre els factors calculats, com a noves variables, a partir de l'anàlisi factorial (veure apartat 7.1.3), l'edat i els anys de residència al barri ha mostrat ser significativa en el cas de l'apropiació-identificació i en el factor d'accions quotidianes (veure taula 7.17). En general les correlacions són molt baixes, no superen el valor 0,3. L'excepció és la correlació entre l'apropiació-identificació i el temps de residència al barri. En aquest cas es dona un efecte un poc més elevat ($r=0,424$), el que aniria en la línia de l'argument que a mida que la persona ha viscut més anys al barri, major és la seva identificació-apropiació amb el barri.

Aquest argument és recolzat, amb cautela, si afegim el resultat de les correlacions entre l'edat i les variables latents acció i identificació del model d'equacions estructurals. Tot i l'estructura artificial d'una d'elles —l'acció—, degut fonamentalment al fet de tractar-se d'una variable de segon ordre, els resultats indiquen una correlació negativa en el cas de l'acció ($r=-0,432$), mentre que la identificació ($r=0,302$) correlaciona positivament amb l'edat (veure taula 7.24). La cautela anunciada, a l'hora d'interpretar aquestes resultats, no només prové per l'estimació de les correlacions derivada de la psicomètricament poc admissible consideració de la variable acció, sinó també per la colinealitat entre acció i identificació. Tot i així, considerant a més a més el resultats dels coeficients de correlació parcial obtinguts per intentar aclarir el paper de l'edat en les dues

variables latents (veure taula 7.26), no es pot descartar del tot l'argument proposat en la cinquena de les hipòtesis manifestades en la recerca.

Des de l'aproximació qualitativa, segons les entrevistes i els registres d'observacions, encara que vaig conèixer gent gran implicada en les accions del barri, participant amb diferents activitats, i joves menys preocupats pel barri, tot i així, el discurs sobre el barri, en general, de la gent gran s'emparava en el que havia estat la seva història. Entre la gent jove, tot i no desconèixer la història del lloc on vivien, sobre tot els més implicats en accions del barri, el seu discurs sobre aquest s'ancorava més en les possibilitats d'obrir-se a la muntanya, a la resta de la ciutat i de «transformar» el barri. Tampoc aquesta interpretació no està gaire lluny del que Stokols i Jacobi (1984) precisaren envers les perspectives temporals que singularitzen la relació entre els grups socials i els llocs. És aquest un exemple de l'orientació temporal tradicional que reflecteix la història del grup i configura la seva identitat com a tal.

Una primera discussió envers l'edat és si s'ha d'entendre aquesta com una dimensió per si sola o com un component relacionat amb altres components d'una mateixa dimensió que podríem anomenar desenvolupament. Aquesta segona versió és la que seria més propera al desenvolupament contextual del sentit del lloc destacat per Robert Hay (1998), per qui un dels tres contextos interrelacionats en la seva comprensió és el de l'estadi vital en que la persona es troba, però que s'ha d'entendre relacionat amb els altres dos (l'estatus residencial i el vincle adult). Això aniria en la línia de poder establir més arguments per a poder esbrinar el paper, ara per ara confús, que a partir dels resultats de la correlació de l'edat amb les variables latents del model estructural hem observat. Vull dir que la cautela en la interpretació d'aquests resultats m'han portat a pensar que hi ha algun efecte entre l'edat i les dues dimensions —acció i identificació— de l'apropiació que expliquen el lligam amb el barri, però no he pogut considerar la seva determinació. Caldria per tant aprofundir i explorar la dimensió de l'edat, o més aviat, l'estadi vital (infància, adolescència, joventut, primera maduresa, segona maduresa, vellesa) i la seva interrelació amb l'estatus residencial i el tipus de vincle, per seguir amb la proposta de Hay (1998), per així poder determinar i

decidir com incorporar el cicle vital en futures elaboracions teòriques envers el fenomen de l'apropiació.

L'altra forma d'entendre l'edat és com un indicador de la mateixa dimensió, com un concepte amb un sol atribut si es vol dir d'una altra manera. Aquest sentit s'aproximaria en certa forma a l'argumentació de Pol (1994/1996, 1998) quan raona que en la vellesa predomina la identificació simbòlica, sense que això signifiqui l'anul·lació de l'acció-transformació, mentre que en la joventut el predomini pertany a la dimensió de l'acció-transformació. D'altra banda, també coincideix amb l'argumentació de Hay (1998), encara que parcialment, donada la major complexitat del raonament d'aquest últim, més proper a parlar de desenvolupament contextual que no pas d'edat simplement. En aquest sentit basta recordar el que ja hem apuntat sobre l'autor, qui afirma que en la vellesa, quan decreix la mobilitat i la participació en la comunitat, el sentit de lloc es fonamenta més en la història, vinculada amb la pròpia longevitat i orientació. Es quan les persones més diuen sentir-se part del seu lloc, assolint la culminació del desenvolupament del sentit de lloc (Hay, 1998, p. 20). Seguint aquesta reflexió, això suposaria delimitar de manera precisa la relació de l'edat, com una dimensió més, per incorporar en futurs models d'anàlisi de l'apropiació de l'espai.

8.4. L'acció i la identificació incideixen en el lligam amb el lloc

Un cop discutits els aspectes que he considerat més de caràcter exploratori, a continuació exposaré la discussió envers les hipòtesis relatives al model d'anàlisi proposat, la primera, la segona i la tercera de les hipòtesis designades en la recerca (veure taula 8.1). Però abans i per enllestir les qüestions referides a l'exploració, vull recuperar breument la discussió envers la comparació entre dos nivells d'exploració: la recerca teòrica, desenvolupada per a poder determinar el model d'anàlisi finalment contrastat, i la tècnica d'anàlisi factorial, per a detectar l'estructura latent de les dades recollides mitjançant el qüestionari.

Els quatre factors originats amb la tècnica factorial, la finalitat de la qual es reduir la dimensionalitat de les variables, també es poden comparar amb una certa proximitat amb la modelització proposada i contrastada, amb una altra tècnica estadística —les equacions estructurals—, la finalitat de la qual, anant més enllà de l'exploració, pretén la confirmació de les relacions proposades, a partir de l'ajust de les dades al model.

D'una banda el factor apropiació-identificació hem pogut veure com agrupava variables que son recollides en dues dimensions del model d'anàlisi i que es corresponen amb dues variables latents diferents en el model estructural, lligam amb el barri i identificació, respectivament. Aquest agrupament en un sol component de l'anàlisi factorial es podria interpretar com una estreta relació entre dues dimensions o també cabria entendre alguna altra raó psicomètrica, això és, relativa a la mesura de les dimensions. Aquest últim argument també seria aplicable a la resta de components resultats del factorial, que sí, en canvi, encara que de manera no totalment coincident, s'assemblen més a la resta de variables latents del model estructural.

El segon factor —accions de barri— agrupa a variables empíriques que pertanyen a les variables latents exògenes «accions orientades cap el barri» i «accions envers els projectes de futur». Cabria interpretar el resultat d'aquesta comparació entre els dos tipus d'anàlisi, el factorial i l'estructural —o exploratori i confirmatori si així es vol simplificar—, com una idea a considerar en futures elaboracions teòriques envers l'apropiació. Vull dir que, relacionant-ho amb al tercer dels factors originats pel factorial —accions quotidianes—, seria presumible simplificar els tres components de l'acció en només dos: accions quotidianes i accions en pro del barri. Pel que fa al quart factor —identificació— es solapa amb variables que hem considerat també en el primer factor, a més de carregar el seu pes amb una variable empírica considerada en les accions orientades cap el barri del model d'anàlisi. En aquest cas no veig una interpretació possible en la línia de les anteriors, tot i sabent el seu poc pes en l'explicació de la variància de les dades.

Passo ara a la contrastació de la primera de les hipòtesis plantejada: *el lligam amb el barri és explicat per l'acció desenvolupada al barri i la identificació amb el barri*. La confirmació de la hipòtesi, tal com està formulada, es troba recolzada per l'ajust de les dades al model d'equacions estructurals proposat (veure taula 7.19), d'on s'observa que els majors efectes en el model global, és a dir, aquell que conté la totalitat de la mostra de persones —afectades i no afectades per la remodelació del propi habitatge—, són els deguts a la identificació ($\gamma_{24}=6,32$; $ES=1,58$) i a l'acció ($\beta_{21}=5,81$; $ES=1,48$) sobre el lligam amb el barri, com es pot apreciar en la taula 7.20 de l'apartat 7.1.4.

A més a més, la segona de les hipòtesis, que diu que *el lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri*, així com la tercera, expressada amb l'afirmació que *el lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri*, es poden sostenir encara per la raó dels mateixos resultats comentats en el paràgraf anterior, respecte la primera de les hipòtesis. A més a més, la idea que el lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri també es pot defensar a partir d'alguns resultats relatius a l'anàlisi factorial. En primer lloc, el fet que el primer factor agrupi els indicadors de la dimensió lligam amb el barri i la dimensió identificació, del model d'anàlisi proposat, suposa una raó més, encara que poc matisada, en aquesta línia. En segon terme, hem vist que precisament aquest factor, l'apropiació-identificació, és major entre els que responen que són de la Trinitat Nova, en comparació als que diuen ser de Barcelona, Nou Barris o de la Trinitat (veure taula 7.16).

L'afirmació que el lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri —tercera de les hipòtesis sotmeses a la contrastació empírica—, a més de pels resultats del model estructural, també pot seguir mantenint-se si fem cas dels contrastos efectuats entre la pertinença a entitats i associacions del barri i la variable apropiació-identificació, originada a partir de l'anàlisi factorial. És cert que el primer factor, a més de les variables que es corresponen amb els indicadors de la dimensió lligam amb el barri del model d'anàlisi, es carrega amb variables que indiquen la dimensió identificació. Malgrat

aquest fet, el que no permet precisar la raó de la relació de manera clara, els resultats indiquen que les persones que pertanyen a alguna entitat del barri mostren tenir més apropiació-identificació (veure taula 7.12).

En definitiva i recuperant de nou les altres hipòtesis ja discutides en els anteriors apartats a més de les acabades d'esmentar es pot afirmar que les hipòtesis de partida poden continuar mantenint-se després tenint en compte els resultats obtinguts. La taula 8.1 pretén mostrar de forma sintètica i breu una simplificació del resultats en cada una de les hipòtesis supeditades a la contrastació del model teòric d'anàlisi elaborat en aquesta recerca.

Taula 8.1. Contrastació de les hipòtesis

Hipòtesi sotmesa a contrastació empírica	Resultat de la contrastació empírica
1. El lligam amb el barri és explicat per l'acció desenvolupada al barri i la identificació amb el barri.	Defensable principalment a partir dels resultats de l'anàlisi del model estructural a més de l'aproximació qualitativa
2. El lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri.	Defensable principalment a partir dels resultats de l'anàlisi del model estructural a més de l'aproximació qualitativa
3. El lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri.	Defensable principalment a partir dels resultats de l'anàlisi del model estructural a més de l'aproximació qualitativa
4. El lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri són més accentuades entre les persones afectades directament per la remodelació del seu habitatge.	Defensable segons els resultats dels contrastos efectuats en les anàlisis prèvies, els fets a partir de l'anàlisi factorial i els resultats del model estructural, a més de l'aproximació qualitativa. Reforça la idea de la necessitat d'incorporar indicadors d'amenaça del lligam, en models teòrics de l'apropiació
5. La identificació amb el barri és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri.	Defensable segons els resultats de les correlacions efectuades a partir dels factors generats en les anàlisis factorial i del model estructural, a més de l'aproximació qualitativa. Reforça la idea de la necessitat d'incorporar indicadors del desenvolupament del cicle vital en models teòrics de l'apropiació
6. Les persones que més accions desenvolupen en nom del barri i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del barri es tracten entre tots.	Defensable segons els resultats dels contrastos efectuats a partir de l'anàlisi factorial, a més de l'aproximació qualitativa. Possibilita la seva interpretació com un indicador de la cohesió i de la dimensió de l'acció en models teòrics de l'apropiació

La consideració d'aquests resultats em porten a interpretar-los en el sentit del model d'anàlisi proposat, això és, que el lligam amb el barri es explicat per dues dimensions principals, la identificació i l'acció. Aquesta última es explicada a la vegada per tres components: les accions quotidianes, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri. En altres paraules, que el fenomen de l'apropiació és fonamenta en l'acció i en la identificació.

Aquesta última afirmació es concordant amb les aportacions de Canter (1977,1997) per al qual el lloc és la unitat d'experiència ambiental i el resultat de les relacions entre les accions, les concepcions —les quals inclouen les identificacions— i els atributs físics. També es propera al que des d'un un punt de vista més fenomenològic mencionava Relph (1976) com els tres components dels llocs: l'escenari físic, les activitats i els significats. Però, a més d'aquestes argumentacions clàssiques, el que els resultats de la contrastació del model d'anàlisi comporten és que l'acció i la identificació són dues dimensions fonamentals en el fenomen de l'apropiació com es desprèn de les propostes de Pol (1987, 1994/1996, 1998).

El fet que les persones que més s'identifiquin amb el barri manifestin més lligams amb el barri, troba acord amb la majoria de les referències teòriques mencionades. Més concretament l'articulació d'aquesta relació a través dels indicadors de la dimensió de la identificació troben consonància amb les argumentacions teòriques esgrimides per a la seva utilització (Devine-Wright i Lyons, 1997; Lyons, 1996; Pol, 2002; Pol i Guàrdia, 2002; Twigger-Ross i Uzzell, 1996; Valera, 1993, 1997, Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia, 2002; Valera i Pol, 1994).

D'una banda em refereixo al paper de la continuïtat i la memòria, el que per a Proshansky, Fabian i Kaminoff (1983), en relació a la identitat, permet a la persona reconèixer propietats dels entorns nous que es relacionen amb el seu passat ambiental, afavorint així un sentit de familiaritat i estabilitat de l'ambient, a més d'orientar l'acció. De forma semblant, i el mateix any que els autors publicaven la teorització de la identitat de lloc, Rowles (1983) basava el paper de

la memòria referida a la llar i els barris, com un factor principal en el desenvolupament d'una implicació autobiogràfica en el lloc, aspecte que els resultats han confirmat, en el sentit de la importància de la narració històrica del barri per a les persones que més senten el barri com a propi, com una part d'ells. Aspecte que tampoc s'allunya de la dependència del lloc de Stokols i Shumaker (1981).

La narració del barri elaborada pels seus veïns, és entesa així com una reconstrucció social constant, d'on la memòria, entesa com a significats compartits, és una pràctica més, a través de la qual s'expressa també la formació de la identitat, com il·lustra Vázquez (2001) i com han contemplat diversos autors en referència als llocs (Cooper Marcus, 1992; Chawla, 1992; Devine-Wright i Lyons, 1997; Feldman, 1996; Fried, 2000; Jacobi i Stokols, 1983; Lyons, 1996; Rubinstein i Parmelee, 1992; Twigger-Ross i Uzzell, 1996).

Però no només els resultats de la contrastació del model d'anàlisi han permès reivindicar el paper de la continuïtat dintre de la identificació, de fet l'articulació d'aquesta dimensió s'ha plantejat incorporant els principis que Twigger-Ross i Uzzell (1996) i Devine-Wright i Lyons (1997) consideraven com a principis envers els processos de la identitat, seguint la teorització de Breakwell (1986, 1992, 1993) i que es completen amb la distintivitat, l'autoestima i l'autoeficàcia.

La distintivitat del barri de la Trinitat Nova, l'orgull de ser del barri i l'autoeficàcia (tenir tot el que es necessita per viure al barri) han mostrat la seva incidència en el model teòric contrastat, a partir dels indicadors emprats en la mesura de la variable identificació i que els resultats han mostrat el seu efecte en el lligam amb el lloc. Aspectes que també són propers als quatre factors proposats per Gustafson (2001a), en la seva interrogació sobre com s'adquireix el significat dels llocs (continuïtat, canvi, distintivitat i avaluació). A més a més, seguint a Valera (1993, 1997; Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia 2002), una de les dimensions del procés de categorització espacial implica la identificació territorial, d'on els resultats han mostrat l'elevada coincidència en el nom del barri.

Per a aquest últim autor (Valera, 1993, 1996a, 1997; Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998; Valera i Pol, 1994), com ja hem mencionat, els conceptes d'identitat social urbana i d'espai simbòlic urbà «es relacionen amb els processos d'apropiació de l'espai (Pol, 1994/1996) i lligam amb el lloc —*place attachment*— (Altman i Low, 1992), definits com a processos dinàmics d'interacció —conductual i/o simbòlica— de les persones amb el seu medi físic, mitjançant els quals un espai esdevé lloc, es carrega de significat i es percep com a propi de la persona o el grup, integrant-lo com element representatiu d'identitat» (Valera, Guàrdia, Cruells i altres, 1998).

La confirmació de les tres primeres hipòtesis de la recerca a partir dels resultats obtinguts en la contrastació empírica recolzen d'alguna manera l'argumentació anterior de Valera, encara que els resultats han confirmat la idea que el lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri (la segona de les hipòtesis formulades en la recerca) i l'argumentació de Valera s'adreça no tant específicament a la identificació sinó al procés de categorització —d'on l'espai és una categoria social més— i indirectament a la identificació, els quals formen part dels processos que intervenen en la formació i el manteniment de la identitat social, entesos des del punt de vista de les aportacions de Tajfel i Turner.

D'altra banda els resultats aportats pels indicadors utilitzats en els instruments aplicats, han aportat evidència fonamentalment d'un dels tres processos implicats en la identificació i que Graumann (1983) distingeix com identificar l'entorn, ser identificat per l'entorn i identificar-se amb l'entorn. Em refereixo principalment al que té a veure amb el procés d'identificar-se amb l'entorn on, més concretament, en el model estructural s'han tingut en compte indicadors empírics d'aquest procés, de la mateixa manera que en alguns contrastos generats a partir de les variables generades posteriorment a l'anàlisi factorial (t de *student*), on s'ha pogut observar l'efecte significatiu entre el primer factor anomenat apropiació-identificació i la pregunta on es demanava la categoria urbana amb la qual respondria si algú d'una altra ciutat preguntés pel lloc d'on és. No ha estat el cas del procés de ser identificat per l'entorn, per la raó de no haver elaborat un indicador clar al respecte, qüestió que caldrà tenir en compte en properes

recerques. Donada la baixa variabilitat de les respostes en l'indicador emprat per valorar el procés d'identificació de l'entorn, a partir de determinar quin és el nom del barri, no s'han efectuat contrastos en el sentit de diferenciar el seu efecte en el lligam amb el lloc, pel que fa a l'aproximació quantitativa.

Respecte el paper de l'acció en el fenomen de l'apropiació, tal i com els resultats han permès de continuar afirmant, la relació proposada en el model d'anàlisi pot ser encara mantinguda sobre la base de les aportacions teòriques referides per a la seva interpretació. De la meua aproximació al barri, dels resultats respecte el paper de l'acció en l'apropiació observats i de la interpretació que de tot això en derivo, em porta a defensar la idea expressada per Hay (1998) quan afirma que el contacte amb el lloc és necessari per mantenir el sentit de lloc, de la mateixa manera que per mantenir altres relacions, si no és així, el sentit de lloc esdevé més de caire nostàlgic. Però fonamentalment té a veure amb la mateixa definició donada per Low (1992b) envers el lligam amb el lloc com «la relació simbòlica formada per la gent mitjançant significats emocionals i afectius compartits culturalment vers un espai particular la qual proporciona la base per a l'enteniment individual i grupal de l'ambient i de la relació amb aquest». Una relació simbòlica que es nodreix de l'experiència, la qual inclou pràctiques i creences culturals, a més de les relacions de poder i identificacions simbòliques que vinculen les persones als espais.

Això vol dir que la relació simbòlica amb els espais es forma a partir de les experiències, les pràctiques i les accions, a més de les creences que s'hi mantenen, aspectes, tots ells, que han estat objecte de mesura quantitativament i qualitativa. Els resultats de la relació entre aquestes accions i el lligam amb el lloc, com a dimensió que dona compte d'aquesta relació simbòlica, apunten en la mateixa línia de Low (1992b).

Des d'aquest punt de vista, l'acció en espais com ara un barri, on el control és més compartit, es manifesta en accions com les festes del barri i la transformació que es objecte durant uns dies —amb major o menor participació directa o indirecta dels veïns—, però també són les activitats quotidianes que s'hi

desenvolupen, les relacions, les trobades i les activitats en i per al barri en la línia el que repercuteix en el lligam amb el lloc en la línia dels arguments proposats per Christakopoulou (1999); Fischer, Jackson, Stueve i altres (1977); Gerson, Stueve i Fischer (1977); St. John, Austin i Baba (1986) i Unger i Wandersman (1985).

Aquest contacte amb el lloc que menciona Hay (1998) són les accions, les interaccions mantingudes amb el lloc i amb les persones a través dels llocs. Es tracta del que Riger i Lavrakas (1981) mencionaren com arrelament i vincle social (mesurat a través de tres indicadors: sentir-se part del barri, poder identificar entre veïns i persones de fora i el nombre de nens coneguts) com a principals dimensions —molt correlacionades— del lligam. Aquest argument ens permet també relacionar l'acció amb el lligam amb el barri, una acció que he dividit en tres components: unes accions més quotidianes, altres més orientades cap el barri i per últim unes relatives al grau de participació en els projectes de futur al barri.

D'una banda el paper de les accions quotidianes es consonant amb dues de les dimensions apuntades per Sánchez (2001) en el seu estudi empíric del sentiment de comunitat al barri de la Barceloneta: la interacció veïnal, d'on Sánchez destaca el tractament i la confiança amb els veïns i la interdependència, això és, les relacions mantingudes amb els altres. A diferència de Sánchez (2001) que busca confirmar aquestes dimensions del concepte del sentiment de comunitat inspirat en Sarason (1974), els resultats de la meua recerca em porten a mantenir que les dues dimensions al·ludides per Sánchez i que en la present recerca són considerats indicadors del component d'accions quotidianes, expliquen la tercera dimensió confirmada per Sánchez (2001), l'arrelament territorial, que per a l'autor es manifesta a través dels sentiments derivats d'aquest arrelament al barri i que en aquesta recerca he delimitat com la dimensió de lligam amb el lloc.

La interpretació que les accions quotidianes, com han mostrat els resultats, són part del fenomen de l'apropiació és també propera a l'observació contrastada per Fleury-Bahi (1997, 1998). Per a l'autora francesa el sentiment de sentir-se a casa, en el propi barri, es relaciona directament amb una apreciació més positiva de la gent del barri i amb la freqüència dels encontres, l'àmbit de l'esfera de les

relacions primàries i el tipus de relacions amb la gent del barri, així com la satisfacció amb aquestes. I això també es proper a la qualitat de la xarxa de relacions i el tipus d'interaccions, que van de més primàries i perdurables com les mantingudes amb la família, l'escola i els amics, a més secundàries i recents com les del lloc de treball, les associacions o els clubs analitzades per Moser (1997), on es destaquen la importància de la implicació en les relacions interpersonals i socials per a l'apropiació de l'espai i els lligams amb el lloc dels residents.

En aquesta línia, els resultats també es troben en consonància amb la dimensió conductual del procés de categorització espacial, la qual implica les pràctiques socials vinculades, segons ha apuntat Valera (1993, 1997; Valera, Guàrdia i Pol, 1998; Valera i Guàrdia 2002). Unes pràctiques o accions que són habituals indicadors en algunes de les escales de mesura quantitativa del lligam amb el lloc (Gerson, Stueve i Fischer, 1993; Taylor, Gottfredson i Brower, 1985; Brown i Werner, 1985; Fuhrer, Kaiser i Hartig, 1993 i Harris, Brown i Werner, 1996).

Però també les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur expliquen l'acció des d'un àmbit d'interacció col·lectiu i més implicat envers el barri. Es aquest un argument en sintonia amb la reclamació que feia Dovey (1992) quan proposava la necessitat de processos participatius en les relacions de poder a través de l'espai, en tant que procés de construcció social del lligam amb el lloc i com a qüestionament dels interessos a qui serveixen els models dominants d'apropiació de l'espai. També Brower (1980) havia al·ludit a la participació com a forma de territorialitat en espais públics. Penso que aquest és un dels arguments més clars aplicables al barri de la Trinitat Nova, on el desenvolupament d'un pla comunitari, planteja, entre d'altres coses, aquest argument esgrimit per Dovey, un referent anterior del qual el trobaríem en Lefebvre (1971).

A més a més, la qüestió de la participació, en consonància als raonaments de Hart (1992, 1997, 2000), com els resultats han mostrat, es pot entendre com una de les accions que més incidència poden tenir en els lligams amb el barri. L'aproximació qualitativa em porta a preguntar, en futures recerques, per la

diferència en els modes d'apropiació entre les persones més implicades i per tant amb una major participació en els projectes futurs del barri i la seva relació amb els aspectes de la política de l'espai i la construcció de l'espai públic per part de la ciutadania. Una qüestió que entronca amb els arguments envers el tipus de relació entre les persones i els espais que es desenvolupen actualment envers el discurs de la globalització (Albrow, 1997; Bauman, 2001; Beck, 1998; Castells, 1997; Giddens, 1995; Hannerz, 1996; Hay, 1998; Meyrowitz, 1985; Robertson, 1992, 1995; Robertson i Khondker, 1998).

Seguint el mencionat per Low (1992), el lligam amb el lloc, en aquest cas el barri, és construït socialment a través de les passions, les accions, les històries, els mites, les conservacions i els intercanvis de les experiències de les persones en l'entorn. Això vol dir que la relació simbòlica amb els espais es forma a partir de les experiències, les pràctiques i les accions i les creences que s'hi mantenen, aspectes, tots ells, que d'alguna manera simplificada queden recollits en el model d'anàlisi contrastat. De la mateixa forma, que el que Riley (1992) menciona com un dels tres aspectes del lligam amb el lloc, l'encontre o trobada i que té a veure amb el que ocorre, amb la interacció interpersonal i que pel seu plaer o no esdevé símbol. Un plaer, l'orgull de ser del barri, que és proper a l'indicador d'autoestima utilitzat en la dimensió de la identificació i que a partir de l'aproximació qualitativa em porta a interpretar, després d'observar la seva vivència per les persones i els grups que més sentien el barri com una part d'ells, que acció i identificació, a més de trobar-se relacionades en tant que expliquen el lligam amb el barri, es retroalimenten de forma dialèctica.

Tornant al començament d'aquest apartat, l'acció i la identificació es troben relacionades i encara que el model d'anàlisi em permet sostenir la direcció de la relació cap al lligam amb el barri, la propera pregunta a fer-se en noves recerques és la contrastació de la relació dialèctica de la qual he partit. Els resultats de la contrastació empírica efectuada permeten continuar mantenint les hipòtesis de partida que es deriven del propi model d'anàlisi elaborat. Això confirma, fins a una nova contrastació, la modelització teòrica proposada, la qual ha estat resultat de

la recerca teòrica efectuada i que s'empara fonamentalment en les aportacions de Pol (1987, 1994/1996, 1998) i indirectament en les de Korosec-Serfati (1976).

En paraules d'aquesta última autora, l'apropiació és un procés complex. A través de l'apropiació, la persona es fa a si mateixa mitjançant les pròpies accions, d'aquí que impliqui un procés de socialització en un context sociocultural i històric. És també el domini de les significacions de l'objecte o espai que es apropiat, independentment de la seva propietat legal. No és una adaptació sinó més aviat el domini d'una aptitud, de la capacitat d'apropiació. És un fenomen temporal, el que significa considerar el canvi de la persona al llarg del temps. És, en definitiva un procés dinàmic d'interacció de la persona amb el medi. Això suposa la necessitat de continuar investigant el barri per a poder capir aquesta naturalesa temporal i dialèctica del fenomen. Tot i que la recerca efectuada ha suposat un tall temporal en el procés de desenvolupament del barri, on he intentat observar com es donen els processos d'apropiació del barri, considero que es tracta d'un procés de desenvolupament continu, els resultats del qual es relacionen amb la identitat del barri, la creació del significat del barri i el lligam amb el barri. En aquesta recerca s'ha abordat principalment l'efecte sobre el lligam amb el barri. Em caldrà recollir també en futures recerques els efectes de les dimensions de l'acció i la identificació sobre el significat i la identitat del barri.

D'altra banda l'ajust de les dades al model estructural proposat indica que totes les variables contemplades i la seva particular relació formen part del fenomen, raó per la qual considero defensables encara les tres primeres hipòtesis plantejades en la recerca. També considero que, derivat de la sobreidentificació del model estructural proposat, possiblement es podrien reduir alguns indicadors utilitzats. Altres consideracions de caire estadístic, o més correctament de caràcter psicomètric, pel que té que veure amb la mesura, és la consideració, de cara a futures recerques, de recollir a través d'indicadors empírics la dimensió de l'acció, la que pel fet de ser una variable de segon ordre en el model estructural, ha provocat alguns efectes de colinealitat.

De la mateixa manera que puc afirmar, amb un risc determinat, que totes les variables del model formen part del concepte de l'apropiació, gràcies a l'ajust de les dades al model, tampoc puc afirmar que siguin totes aquestes, les variables que conformen el fenomen de l'apropiació. Això vol dir que possiblement hi ha algunes variables que en les hipòtesis de partida no havia contemplat en el model. Algunes d'aquestes variables podrien ser les que inicialment havia considerat d'explorar. Ja he apuntat la possibilitat de contemplar l'edat, el cicle vital o el desenvolupament, segon se miri. També caldria poder recollir millor el grau de discontinuïtat o disrupció i de potencial amenaça envers el lligam amb el lloc que defineix el context sociofísic al qual fa referència el fenomen d'apropiació, i que en aquest cas ha estat l'afectació per la remodelació del propi habitatge i del barri en el qual un viu. És pertinent aclarir millor el paper que juga la percepció del tractament del problema del barri en futurs models d'anàlisi. En aquest sentit, els resultats em porten a mantenir les tres últimes de les hipòtesis plantejades en la recerca.

Una altra variable no contemplada i que podria considerar-se és quin paper juga la interpretació que es fa de la possible disrupció, això és, com es viscuda la futura reubicació a més dels possibles canvis físics i socials en el barri. L'aproximació qualitativa em permet recolzar el fet de suggerir aquest interrogant per a properes investigacions. Ja he comentat que el canvi del barri era interpretat per diferents persones, i inclús per les mateixes persones del barri amb les quals em vaig relacionar, ambivalentment tant com un temor de perdre la interdependència i els vincles més primaris entre els veïns —vist això com un tret característic de la identitat del barri—, com l'oportunitat de venir gent nova i de connectar-se amb la resta de la ciutat —el que repercutiria en la nova identitat del barri.

En quant a les aportacions del treball de recerca aquí presentat, entenc que el seu valor científic es recolza fonamentalment en la «mirada» que es desprèn de la relació proposada en el model d'anàlisi contrastat. Per una banda aquesta contrastació m'ha permès posar en evidència el model teòric proposat, això és, sotmetre a la realitat de l'experiència la realitat proposada, d'acord amb les

premisses epistemològiques manifestades en la concepció contextualista, transaccionalista i dialèctica de les relacions entre les persones i els espais, relacions on considero que s'encabeix el concepte de l'apropiació de l'espai.

Per altra banda crec haver pogut establir un argument més en la discussió envers la relació entre diversos conceptes teòrics relatius a la relació entre la identitat i els llocs. Emparant-me en els resultats obtinguts, considero que l'oblidat terme de l'apropiació de l'espai pot ser un concepte vàlid per entendre la relació entre les accions, les pràctiques i les interrelacions que les persones mantenen en l'espai i la identificació que les persones realitzen envers aquest espai amb aquest espai i per aquest espai. Evidentment aquestes relacions encara han de ser objecte de més contrastació empírica. Però tot i així, atenent-me als resultats, considero clau el concepte de l'apropiació derivat principalment de les aportacions de Pol (1987, 1994/1996, 1998) per la peculiar relació entre les dues dimensions principals, l'acció i la identificació, presents en la majoria de conceptes propers (lligam amb el lloc, sentiment de comunitat, espai simbòlic urbà, identitat de lloc, identitat urbana, identitat social urbana), sovint explícitament.

Aprecio també com una possible aportació de la recerca, la contribució a la discussió sobre els diferents productes del procés de l'apropiació de l'espai. Concretament en el model d'anàlisi contrastat, el resultat del procés de l'apropiació és el lligam amb el barri, això és, d'aquesta forma l'apropiació dóna compte del *place-attachment*, entès, com un llaç afectiu que una persona forma entre ell i un determinat lloc que l'impulsa a romandre en ell. No puc aportar tant, en canvi, respecte d'altres possibles resultats del procés de l'apropiació com per exemple el significat de l'espai.

Respecte al valor social de la recerca, una primera qüestió és la que té a veure amb els valors i els aspectes ideològics que, des d'un punt de vista sociològic de la ciència, es poden derivar del model contrastat amb l'aproximació efectuada en aquesta recerca. En altres paraules, em refereixo a la possible reflexió que des d'un nivell metateòric si es vol dir així, és pot desenvolupar a partir de la particular forma de definir i construir, en aquesta recerca, la interpretació per comprendre

els mecanismes explicatius i comprensius envers els lligams que les persones estableixen amb el seu barri i que en el present cas s'ha concretat en el cas de la Trinitat Nova.

Ja deia en la introducció que elaborar una modelització teòrica i intentar contrastar-la no deixa de ser una forma de definir i construir realitat. És això el que possibilita qüestionar-se aquesta mateixa realitat i/o la «comunitat» legitimadora d'aquesta realitat. La principal «comunitat» amb una major pertinència en aquesta discussió és, per raons òbvies de la naturalesa d'aquest document, la comunitat científica i acadèmica. Però a banda d'aquesta, també es poden plantejar interaccions en altres realitats i/o comunitats de la societat. La més pertinent, per raons òbvies també en aquest cas, és la realitat de la que precisament provenen les dades, el barri de la Trinitat Nova. Entenc com un valor d'aquesta recerca la seva potencial aportació, ni més ni menys que una més, en el diàleg de la construcció del barri i en el seu pla de desenvolupament comunitari.

Vull acabar aquesta discussió i reflexió envers els resultats obtinguts a partir de l'aproximació metodològica emprada tornant a fer menció d'algunes consideracions de cara al futur. Respecte als aspectes relatius a l'operacionalització de la recerca, vull remarcar la necessitat de portar a terme amb més profunditat l'aproximació qualitativa, és a dir, disposar de més eines que recullin l'àmbit dels discursos. En segon lloc serà necessari perfeccionar alguns indicadors, tant pel que fa a la seva redefinició com la seva distribució. Ja he fet al·lusió a la sobreidentificació del model estructural en aquest sentit, així com la consideració de la percepció del tractament dels problemes del barri. I en tercer lloc, la reformulació d'hipòtesis i la delimitació conceptual associada comportarà tenir esment de conceptes com l'edat i l'amenaça sobre el lligam amb l'entorn analitzat.

A més a més en futures recerques, caldria tenir en compte la diferència en els modes d'apropiació entre les persones més implicades i per tant amb una major participació en la construcció del seu entorn. En el cas de la Trinitat Nova aquest aspecte ha vingut definit pels projectes futurs del barri. Considero pertinent l'estudi

de la seva relació amb els aspectes de la política de l'espai i la construcció de l'espai públic per part de la ciutadania, un aspecte que com ja he mencionat no es troba lluny de la discussió envers la globalització o la «glocalització» com han dit alguns autors. En altres paraules, és el paper de la participació i la creació de lloc, això és, el significat de l'espai, el qual també es pot considerar un producte del procés de l'apropiació de l'espai, que en la recerca efectuada no he articulat de forma clara, raó per la qual caldrà atendre.

Per últim un altre apunt més general de cara al futur, però derivat de tot l'anterior, és la necessitat de contemplar més acuradament els diferents nivells (individual, grupal, comunitat) del fenomen de l'apropiació, així com la interacció entre aquests i la variabilitat entre els diferents grups i espais, a més de la dimensió temporal.

A manera de síntesi de la recerca

La pregunta inicial d'aquesta tesi doctoral era la d'esbrinar a través de quins mecanismes podem explicar i comprendre els lligams que les persones estableixen amb el seu barri, el que en aquest cas, mitjançant la contrastació empírica, m'ha portat al cas de la Trinitat Nova. Evidentment existeixen altres preguntes relacionades. Com esdevé lloc un espai? Com arribem a sentir-se d'un lloc? De quina forma es relaciona l'espai amb aspectes de la identitat? Com s'adquireixen els significats dels espais? Com indiquen el seu significat? D'on sorgeix el seu sentit? I donat que el significat és un producte humà, quin paper hi tenen les relacions socials que nodreixen aquests espais? L'intent de donar una resposta al primer i principal interrogant apuntat s'explicita en els objectius generals de la recerca, elaborar un model teòric d'anàlisi del procés de l'apropiació de l'espai i realitzar la seva contrastació empírica en un barri de Barcelona.

Per assolir aquest objectiu general he hagut atendre a tot un seguit d'aspectes més concrets i que he descrit com objectius específics. En primer lloc m'ha calgut

conèixer i delimitar les diferents dimensions que intervenen en el procés de l'apropiació de l'espai. En aquest sentit la recerca teòrica efectuada m'ha permès delimitar el model teòric d'anàlisi, les seves dimensions i components, a més dels indicadors utilitzats, els quals també han pogut ser matisat a partir de la indagació en la història del context sociofísic objecte de la contrastació empírica, el barri de la Trinitat Nova de la ciutat de Barcelona.

Les característiques principals del model d'anàlisi del fenomen de l'apropiació en el barri de la Trinitat Nova ve configurat per tres dimensions. El lligam amb el barri o el que podem anomenar la manifestació del que els veïns experimenten envers la vivència d'apropiació del seu barri, és la dimensió que pretén ser explicada per les altres dues dimensions. Per a la mesura del lligam amb el barri ha calgut elaborar una sèrie d'indicadors que són: sentir el barri com a "propi", sentir el barri com una part de mi, sentir-se lligat al barri, sentir-se del barri, intenció de continuar vivint al barri i agradar viure al barri. Les dues dimensions explicatives del fenomen de l'apropiació són l'acció i la identificació. Els indicadors de la identificació són: diferència dels altres barris, memòria personal en llocs del barri, orgull de ser del barri, tenir tot el que es necessita per viure al barri, pertinença al barri, identificació amb el barri, definició del lloc d'on soc quan algú de fora m'ho pregunta, nom del barri, noms de llocs del barri. La dimensió de l'acció es subdivideix en tres components: accions quotidianes, accions orientades cap el barri i accions envers els projectes de futur.

He dividit la dimensió de l'acció en aquests tres components separant el que són les accions més quotidianes i caracteritzades per la proximitat (veïns, comerços, etc.) de les que tenen una intenció més dirigida al col·lectiu del barri (festes, reunions, trobades, etc.). El component relatiu a les accions envers els projectes de futur del barri respon a la participació envers el problema i les solucions respecte la futura reforma urbanística del barri. Els indicadors de les accions quotidianes són: comprar en el barri, passar temps al barri, relacions al barri, coneixement de la gent del barri, confiança amb gent del barri i ubicació (dins o fora del barri) de les xarxes de relacions primàries i secundàries (família, amics, companys de la feina). Els indicadors de les accions orientades cap el barri són:

pertinença a entitats del barri, informar-se del que passa al barri, coneixement d'activitats organitzades al barri, assistència a les activitats, assistència a activitats col·lectives (assemblees, reunions al barri) i assistència a les festes del barri. Els indicadors de les accions envers el projectes de futur són: coneixement dels projectes, l'opinió pròpia és tinguda en compte, iniciativa dels responsables compartint les decisions, iniciativa de la gent del barri sense compartir decisions i iniciativa de la gent del barri compartint decisions des del principi.

Les hipòtesis derivades de les relacions establertes entre les diferents dimensions del model d'anàlisi són: 1) el lligam amb el barri és explicat per l'acció desenvolupada al barri i la identificació amb el barri. 2) el lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri i 3) el lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri.

Part dels objectius específics per assolir el general abordaven la idea d'examinar la relació del concepte de l'apropiació, tal com s'ha definit en el model d'anàlisi, amb altres conceptes apuntats en la recerca teòrica i que són l'afectació per la remodelació, l'edat i la percepció que els veïns tenen del tractament dels problemes del barri. Més concretament he considerat pertinent explorar la relació entre l'afectació de la remodelació del propi habitatge i la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica. A més a més he explorat la relació entre la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica amb l'estructura latent delimitada per les dades. He descrit també com l'afectació de la remodelació del propi habitatge incideix en les variables del model de l'apropiació proposat.

Les hipòtesis derivades d'aquests objectius, la finalitat dels quals era la d'examinar la relació dels conceptes esmentats amb el concepte de l'apropiació delimitat en el model d'anàlisi són: 4) el lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri

són més accentuades entre les persones afectades per la remodelació. 5) la identificació amb el barri és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri. 6) les persones que més accions desenvolupen en nom del barri i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del barri es tracten entre tots.

Per a poder contrastar empíricament el model d'anàlisi elaborat i les hipòtesis associades m'ha calgut en primer terme elaborar i aplicar els instruments necessaris per a la contrastació del model teòric proposat, el que ha implicat esmentar, els mètodes i les eines aplicades i el camp o context de l'observació a partir d'una breu narració de la seva història. Per a la contrastació empírica del model he partit d'un acostament al context que tingués en compte les dues dimensions complementàries de tota aproximació: la qualitativa i la quantitativa.

L'aproximació qualitativa, caracteritzada per una actitud etnogràfica, m'ha permès conèixer la realitat en la qual s'ha efectuat el contrast, el barri de la Trinitat Nova, els seus espais, la seva gent, les seves vivències i els significats atorgats per la gent que hi viu, a més de la seva narració històrica del barri i les seves inquietuds i accions empreses davant la futura remodelació urbanística. Juntament amb la recerca teòrica i la indagació envers la història del barri, aquest atansament m'ha permès construir l'instrument de mesura de caràcter més quantitatiu, el qüestionari.

L'aproximació quantitativa ha suposat l'elaboració d'un qüestionari distribuït en una mostra conformada per 400 persones del barri, respectant les quotes presents en la població del barri relatives als grups d'edat, el gènere i l'afectació per la remodelació del propi habitatge. L'aplicació del qüestionari m'ha permès descriure la distribució de les variables que conformen les principals dimensions del model teòric de l'apropiació proposat (l'ligam amb el barri, acció, identificació), a més d'altres variables de caràcter sociodemogràfic, referits a les persones que viuen al barri de la Trinitat Nova. Un cop codificades les dades dels qüestionaris vaig procedir a la seva anàlisi, el que em va permetre explorar i delimitar l'estructura latent de les dades recollides, relatives al fenomen de l'apropiació,

amb la finalitat de comparar el resultat d'aquesta anàlisi amb els resultats de la resta d'anàlisis estadístiques destinades a contrastar el model d'anàlisi proposat. En suma he contrastat empíricament el model proposat i he delimitat la relació entre les diferents dimensions del fenomen de l'apropiació. Les principals conclusions d'aquesta recerca són exposades a continuació.

9. Conclusions

De forma molt breu i esquemàtica, la pregunta inicial que ha motivat la present recerca ha estat la d'esbrinar a través de quins mecanismes podem explicar i comprendre els lligams que les persones estableixen amb el seu barri. Aquest interrogant s'explicita en els objectius generals de la recerca, *elaborar un model teòric d'anàlisi del procés de l'apropiació de l'espai en un barri de Barcelona i realitzar la seva contrastació empírica*, objectiu que considero haver assolit plenament.

Per això he hagut d'atendre a tot un seguit d'aspectes més concrets i que he descrit com objectius específics. En primer lloc m'ha calgut:

- 1) *conèixer i delimitar les diferents dimensions que intervenen en el procés de l'apropiació de l'espai*, objectiu que he assolit com a resultat de la recerca teòrica efectuada i que s'ha concretat de manera específica a través de les dimensions i els components, a més dels indicadors utilitzats, en el model d'anàlisi proposat. El pas següent ha consistit en
- 2) *elaborar i aplicar els instruments necessaris per a la contrastació del model teòric proposat*, el que ha suposat realitzar un acostament de caire qualitatiu a través de l'observació participant, entrevistes i consulta de documents com a principals tècniques de recerca social des d'un tarannà eminentment etnogràfic, a més de l'elaboració i aplicació d'un qüestionari més propi d'una aproximació quantitativa. Això ha permès
- 3) *descriure les variables que conformen les principals dimensions del model teòric de l'apropiació proposat (lligam amb el barri, acció, identificació), a més d'altres variables de caràcter sociodemogràfic, a partir de l'aplicació dels instruments en el barri de la Trinitat Nova*, el que a més de permetre el coneixement del cas analitzat, ha facilitat poder
- 4) *explorar la relació entre l'afectació de la remodelació del propi habitatge i la pertinença a entitats i associacions del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica*, el

resultat del qual ha mostrat que l'afectació d'una disrupció en els vincles amb el barri, com és el cas de l'afectació per la remodelació del propi habitatge, té relació amb el fet de pertànyer a entitats del barri, a més d'incidir en percebre que els problemes del barri es tracten entre tots i en el fet d'identificar-se amb el nom del barri. Juntament amb aquesta intenció he pogut

- 5) *explorar i delimitar l'estructura latent de les dades recollides relatives al fenomen de l'apropiació*, el que s'ha concretat en quatre factors que he anomenat apropiació-identificació, accions de barri, accions quotidianes i identificació, els quals d'alguna forma s'aproximen a les dimensions del model teòric d'anàlisi prèviament proposat. Un altre aspecte ha consistit en
- 6) *explorar la relació entre la remodelació, l'edat, el temps de residència al barri, la pertinença a entitats del barri, la percepció de la participació en els problemes del barri i el nom del lloc amb el qual la persona s'identifica amb l'estructura latent delimitada*, de forma que l'apropiació-identificació i les accions de barri han mostrat ser majors entre les persones afectades per la remodelació, entre les que pertanyen a una entitat del barri i entre les que opinen que els problemes del barri es tracten entre tots. També s'ha pogut apreciar que les accions quotidianes tenen un pes més elevat entre les persones que pertanyen a alguna entitat o associació del barri, entre les que fa més temps que resideixen al barri i entre les de més edat. Per últim, l'apropiació-identificació també ha mostrat un major valor entre les persones que fa més temps que resideixen al barri i entre les més grans d'edat, a més d'entre les que diuen ser de la Trinitat Nova, quan se les pregunta d'on son. Finalment he pogut
- 7) *descriure com l'afectació de la remodelació del propi habitatge incideix en les variables del model de l'apropiació proposat*, el que ha resultat en que les persones afectades per la remodelació del seu habitatge han mostrat una un major lligam amb el barri, més identificació, la realització d'accions orientades cap el barri i accions envers els projectes de futur del barri, a partir dels resultats obtinguts mitjançant les variables i indicadors empírics emprats. No s'ha pogut delimitar de la mateixa manera la relació de l'afectació per la remodelació del propi habitatge amb tot aquell seguit d'accions que formen part de la vida quotidiana, com ara fer la compra i passar temps al barri, a més

del coneixement i la confiança derivada de les relacions, enteses com accions, que es mantenen amb els veïns més i menys propers del barri. Pel que fa a la intenció de

8) *delimitar la relació entre les diferents dimensions del fenomen de l'apropiació.*

Els resultats han permès d'afirmar que el lligam amb el barri és explicat per dues dimensions principals, la identificació i l'acció. El que en suma, i juntament amb la resta d'objectius més específics, han facilitat assolir els objectius generals de la recerca.

Aquests objectius s'han vist argumentats en les hipòtesis següents. En primer lloc les hipòtesis derivades de les relacions establertes entre les diferents dimensions del model d'anàlisi i que han estat: 1) el lligam amb el barri és explicat per l'acció desenvolupada al barri i la identificació amb el barri, 2) el lligam amb el barri és major entre les persones que més s'identifiquen amb el barri i 3) el lligam amb el barri és major entre les persones que més accions desenvolupen en nom del barri.

En segon lloc les hipòtesis derivades de la intenció d'examinar la relació de l'afectació per una disrupció en el vincle amb el lloc com és la remodelació del propi habitatge, la percepció dels problemes del barri i l'edat amb el concepte de l'apropiació delimitat en el model d'anàlisi han estat: 4) el lligam amb el barri, la identificació, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri són més accentuades entre les persones afectades directament per la remodelació del seu habitatge., 5) la identificació amb el barri és major que l'acció entre les persones més grans i les que porten més temps al barri i 6) les persones que més accions desenvolupen en nom del barri i les que més s'hi identifiquen són les que tenen la percepció que els problemes del barri es tracten entre tots.

La contrastació empírica permet de continuar mantenint les hipòtesis de partida. El que es pot argumentar, amb tota la cautela pròpia de la provisionalitat que caracteritza qualsevol modelització teòrica, sota la idea que les hipòtesis han estat confirmades pel treball de camp efectuat. Més concretament, respecte la

comparació dels resultats inicialment previstos per les hipòtesis i els resultats finalment observats em porten a interpretar aquests últims en el sentit del model d'anàlisi proposat, això és, que el lligam amb el barri és explicat per dues dimensions principals, la identificació i l'acció. Aquesta última és explicada a la vegada per tres components: les accions quotidianes, les accions orientades cap el barri i les accions envers els projectes de futur al barri. En altres paraules, que el fenomen de l'apropiació es fonamenta en l'acció i en la identificació, un resultat del qual és el lligam amb el barri.

10. Referències bibliogràfiques

- Abrahamson, M. (1996). *Urban enclaves: Identity and place in America*. New York: St. Martin's Press.
- Agnew, J.A. (1987). *Place and politics: The geographical mediation of state and society*. Boston: Allen and Unwin.
- Ahlbrandt, Jr.R.S., i Cunningham, J.V. (1979). *A new public policy for neighborhood preservation*. New York: Praeger.
- Ainsworth, M.D.S. (1982). Attachment: Retrospect and prospect. En C.M. Parkes i J. Stevenson-Hinde (Eds.), *The place of attachment in human behavior*. (pp. 3-30). New York: Basic Books.
- Ainsworth, M.D.S. (1991). Attachments and other affectional bonds across the life cycle. En C.M. Parkes i J. Stevenson-Hinde (Eds.), *Attachment across de life cycle*. (pp. 33-51). New York: Routledge.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., i Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale: Erlbaum.
- Albrow, M. (1997). Travelling beyond local cultures: Socioscapes in a global city. En J. Eade (Ed.), *Living the global city: Globalization as a local process*. (pp. 37-55). London: Routledge.
- Altman, I. (1975). *The environment and social behavior: Privacy, personal space, territoriality and crowding*. Monterey (CA): Brooks/Cole.
- Altman, I. (1990). Toward a transactional perspective: A personal journey. En I. Altman i K. Christensen (Eds.), *Environment and behavior studies: Emergence of intellectual traditions*. Col·lecció *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 11). (pp. 225-255). New York: Plenum Press.
- Altman, I. (1992) *Place attachment and interpersonal relationships*. Comunicació presentada al Simposi coordinat per Robert Riley en la 12 IAPS Internations Conference. Socio-Environmental Metamorphoses: Builtscapes, Landscapes, Ethnoscape, Euroscape. Marmaras, Chalkidiki, Grècia, 11-14 Juliol
- Altman, I. (1993). Challenges and opportunities of a transactional world view: Case study of contemporary Mormon polygynous families. *American Journal of Community Psychology*, 21, 135-163.
- Altman, I., i Low, S.M. (1992). *Place attachment*. New York: Plenum Press.
- Altman, I., i Rogoff, B. (1987). World views in psychology: Trait, interactional, organismic, and transactional perspectives. En D. Stokols i I. Altman (Eds.), *Handbook of environmental psychology*. (Vol. 1). (pp. 7-40). New York: Wiley.

- Altman, I., Vinsel, A., i Brown, B.B. (1981) Dialectics conceptions in social psychology. An application to social penetration and privacy regulation. En L. Berkowitz (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology* (vol. 14, p. 108-160). New York: Academic Press.
- Amérigo, M. (1990). *Satisfacción residencial. Una aproximación psicosocial a los estudios de calidad de vida*. (Tesi doctoral no publicada) Universidad Complutense de Madrid.
- Amérigo, M. (1994). Satisfacción residencial. Evaluación de la calidad residencial desde una perspectiva psicosocial. En E. Wiesenfeld (Ed.), *Contribuciones iberoamericanas a la psicología ambiental*. Caracas: Comisión de Estudios de Postgrado, Facultad de Humanidades y Educación. U.C.V.
- Amérigo, M. (1995). *Satisfacción residencial. Un análisis psicológico de la vivienda y su entorno*. Madrid: Alianza.
- Appleyard, D. (1979). Home. *Architectural Association Quarterly*, 2, 2-20.
- Associació de Veïns de Trinitat Nova (1997). *Diagnóstico comunitario de la Trinitat Nova*. Recuperat d'internet el 25/3/2002. En el lloc web de Pla comunitari de Trinitat Nova: <http://www.pangea.org/trinova/index1.htm>
- Associació de Veïns de Trinitat Nova i Plan Comunitario de Trinitat Nova. (1999). Remodelación de Trinitat Nova. Taller de debate EASW. (Document no publicat).
- Associació de Veïns de Trinitat Nova. (1998a). El Pla Comunitari de Trinitat Nova. Document de síntesi. (Document no publicat).
- Associació de Veïns de Trinitat Nova. (1998b). Pla de desenvolupament social i comunitari de Trinitat Nova. Valoració 1998. (Document no publicat).
- Associació de Veïns de Trinitat Nova. (2000). Trinitat inNova. Per un barri sostenible. Document de Treball. (Document no publicat).
- Augé, M. (2000). *Los "no lugares", espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona: Gedisa. (Original 1992).
- Austin, J.L. (1996). *Cómo hacer cosas con palabras*. Barcelona: Paidós. (Original 1962).
- Ayer, A.J. (1971). *Lenguaje, verdad y lógica*. Barcelona: Martínez Roca. (Original 1936).
- Bachelard, G. (1964). *The poetics of space*. Boston: Beacon Press.
- Barbey, G. (1976). The appropriation of the home space: A tentative conceptual definition. En P. Korosec-Serfaty (Ed.), *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. 3rd IAPC*. (pp. 215-217). Lovain-la-Neuve: CIACO.

- Barthes, R. (1972). *Mythologies*. Londres: Paladin.
- Barthes, R. (1983). *The fashion system*. Londres: Cape.
- Bar-Tal, D. (1993). Patriotism as fundamental beliefs of group members. *Politics and the Individual*, 3, 45-62.
- Bar-Tal, D., i Staub, E. (1997). *Patriotism: In the lives of individuals and nations*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Bartlett, F.C. (1995). *Recordar. Estudio de psicología experimental y social*. Madrid: Alianza. (Original 1932).
- Bauman, Z. (2001). *Globalització. Les conseqüències humanes*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya. Pòrtic. (Original 1998).
- Bechtel, R. (1997). *Environment and behavior. An introduction*. Thousand Oaks: Sage.
- Beck, U. (1998). *¿Qué es la globalización?: falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona: Paidós.
- Belk, R.W. (1992). Attachment to possessions. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place attachment*. (pp. 38-62). New York: Plenum Press.
- Bell, P.A., Fisher, J.D., Baum, A., i Greene, T.C. (1996). *Environmental Psychology*. Forth Worth: Harcourt Brace.
- Beltran, M. (2000). Cinco vías de acceso a la realidad social. En M. García Ferrando, J. Ibáñez i F. Alvira (Comps.) (3a edició). *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. (pp. 15-55). Madrid: Alianza.
- Ben-David, O. (1997). Tiyul (Hike) as an act of consecration of space. En E. Ben-Ari i Y. Bilu (Eds.), *Grasping land: space and place in contemporary israeli discourse and experience*. (pp. 129-145). Albany: State U New York Press.
- Berger, P.L., i Luckmann, T. (1988). *La construcció social de la realitat: un tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona: Herder. (Original 1966).
- Bericat, E. (1998). *La integración de los métodos cuantitativo y cualitativo en investigación social. Significado y medida*. Barcelona: Ariel.
- Bermudo, J.M. (1983). *La filosofía moderna y su proyectación contemporánea*. Barcelona: Barcanova.
- Bernal, J.D. (1967). Història social de la ciència, vol. I. La ciència en la història. En A. Hauser, J.D. Bernal, i B. Russell (Eds.), *Història social de la cultura. 6 vols*. Barcelona: Edicions 62. (Traducció de Jordi Solé-Tura).

- Bernard, Y., Lebeau, M.O., Giuliani, M.V., i Bonnes, M. (2002). Pratiques de l'habitat et mondes sociaux: Recherche comparative. *Psychologie Française*, 32, 65-75.
- Bertalanffy, Ludwig von (1968) *Teoria General de Sistemas*. México: Fondo de Cultura Económica, 1976.
- Billig, M. (1987) *Arguing and Thinking: A Rethorical Approach to Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1991) *Ideologies and Beliefs*. Londres: Sage.
- Blanco, I., i Rebollo, O. (2002). El plan comunitario de la Trinitat Nova (Barcelona): un referente de la planificación participativa local. (Document no publicat).
- Blondel, Ch. (1946). *Introduction à la Psychologie collective*. París: Armand Colin. (Original 1928).
- Blumer, H. (1937). Social Psychology. En E.P. Schmidt (Ed.), *Man and Society*. (pp. 144-198). New York: Prentice Hall.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Bollen, K.A. (1989). *Structural equations models*. New York: John Wiley.
- Bonaiuto, M., Aiello, A., Perugini, M., Bonnes, M., i Ercolani, A.P. (1999). Multidimensional perception of residential environment quality and neighbourhood attachment in the urban environment. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 331-352.
- Bonnes, M., i Secchiaroli, G. (1995). *Environmental Psychology. A Psycho-social Introduction*. London: Sage.
- Borja, J., i Castells, M. (2000). *Local y global. La gestión de las ciudades en la era de la información*. Madrid: Taurus. (Original 1997).
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Attachment* (vol. 1). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Separation* (vol. 2). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss. Loss, sadness and depression* (vol. 3). New York: Basic Books.
- Brandt, W. (1981). *Informe de la comisión Brandt*. México: Nueva Imagen.
- Breakwell, G.M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.

- Breakwell, G.M. (1992). Processes of self-evaluation: efficacy and estrangement. En G.M. Breakwell (Ed.), *Social Psychology of Identity and the Self-Concept*. Surrey: Surrey University Press.
- Breakwell, G.M. (1993). Integrating paradigms: methodological implications. En G.M. Breakwell i D.V. Canter (Eds.), *Empirical approaches to social representations*. Oxford: Clarendon Press.
- Brower, S.N. (1980). Territory in urban settings. En I. Altman, A. Rapoport, i J.F. Wohlwill (Eds.), *Environment and Culture*. Col·lecció *Human Behavior and Environment*. (Vol. 4). (pp. 179-207). New York: Plenum Press.
- Brown, B.B. (1987). Territoriality. En D. Stokols i I. Altman (Eds.), *Handbook of Environmental Psychology*. (pp. 506-527). New York: Wiley.
- Brown, B.B., i Perkins, D.D. (1992). Disruptions in place attachment. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment*. Col·lecció *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 279-304). New York: Plenum Press.
- Brown, B.B., i Werner, C.M. (1985). Social cohesiveness, territoriality and holiday decorations. The influence of cul-de-sacs. *Environment and Behavior*, 17, 539-565.
- Brundtland, G.H. (1987). *Our common future (Informe de la Comissió Mundial per al Medi Ambient i el Desenvolupament)*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruner, J. (1991). *Actos de significado. Más allá de la revolución cognitiva*. Madrid: Alianza. (Original 1990).
- Burr, V. (1997). *Introducció al construccionisme social*. Barcelona: UOC, coedició amb Edicions Proa. (Original 1995).
- Campbell, A., Converse, P., i Rodgers, W. (1976). *The quality of american life*. New York: Russell Sage.
- Canter, D. (1976). A procedure for the exploration of place appropriation. En P. Korosec-Serfaty (Ed.), *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. 3rd IAPC*. (pp. 100-110). Lovain-la-Neuve: CIACO.
- Canter, D. (1977). *The psychology of place*. Londres: Architectural Press.
- Canter, D. (1997). The facets of place. En G.T. Moore i R.W. Marans (Eds.), *Advances in environment, behavior and design, vol 4: Toward the integration of theory, methods, research and utilization*. (pp. 109-147). New York: Plenum.
- Carbonell, J., i Martínez, J. (1976). *La lucha de barrios en Barcelona*. Madrid: Elias Querejeta Ediciones.
- Castells, M. (1987). Reestructuración económica, revolución tecnológica y nueva organización del territorio. *Documentación Social*, 67, 43-68.

- Castells, M. (1997). *La era de la informació: economía, sociedad y cultura: Vol. 2. El poder de la identidad*. (3 vols.). Madrid: Alianza. (Original 1996).
- Castilleja, D., Céspedes, A., Pindado, F., Rebollo, O., i Ruggero, A. (1999) *El Pla Comunitari de Trinitat Nova*. Comunicació presentada al III Congrés Català de Sociologia
- Castilleja, D., i Ruggero, A. (2000). El pla comunitari de Trinitat Nova. Un projecte educatiu de barri. *Barcelona Educació*, 14, 20-21.
- Castiñeira Fernández, A. (1987). *Breu història de la filosofia. Les grans etapes del pensament filosòfic*. Barcelona: Columna.
- Caudron, Gérard (2001). *Session document A5-0376/2001. First Reading Report*. Recuperat d'internet el 29/1/2002. En el lloc web de CORDIS, Servei d'Informació Comunitari sobre Recerca i Desenvolupament: http://www.cordis.lu/rtd2002/docs/ep_261001.pdf
- Cecchini, C. (1990). From Bewilderment to Orientation. An Anthropological Study of Extracommunity Groups in Perugia; Dallo smarrimento all'orientamento. Una ricerca antropologica tra gli extracomunitari a Perugia. *Studi Emigrazione/Etudes Migrations*, 27, 221-230.
- Chawla, L. (1992). Childhood place attachments. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment. Col·lecció Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 63-86). New York: Plenum Press.
- Chombart de Lauwe, M. (1976). Space as appropriated and appropriating. En P. Korosec-Serfaty (Ed.), *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. 3rd IAPC*. (pp. 218-225). Lovain-la-Neuve: CIACO.
- Christakopoulou, S. (1999). Place and social identity: A social-psychological analysis of the relationships between the individual and the physical-social environment. *Psychology*, 6, 163-188.
- Christakopoulou, S., Dawson, J., i Gari, A. (2001). The community well-being questionnaire: theoretical context and initial assessment of its reliability and validity. *Social Indicators Research*, 56, 321-351.
- Churchman, A., i Mitrani, M. (1997). The role of the physical environment in culture shock. *Environment and Behavior*, 29, 64-86.
- Cliff, N. (1983). Some cautions concerning the applications of causal modeling methods. *Multivariate Behavioral Research*, 18, 115-126.
- Clifford, J. (1997). *Routes: Travel and translation in the late twentieth century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clitheroe, H.C., Stokols, D., i Zmuidzinis, M. (1998). Conceptualizing the context of environment and behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 103-112.

- Codol, J.P. (1975) On the so-called's superior conformity of the self'behavior: twenty experimental investigations. *European Journal of Social Psychology*, 5, 4, 457-501.
- Codol, J.P. (1982) Differentiating and non-differentiating behavior: an approach to the sense of identity. En J.P. Codol i J.P. Leyens (Eds.) *Cognitive analysis of social behavior* (p. 267-293). The Hague: Martinus Nijhoff.
- Codol, J.P. (1984) Social differentiation and non-differentiation. En H. Tajfel (Ed.) *The social dimension* (vol. 1, p. 314-337). Cambridge: Cambridge University Press.
- Collier, G., Minton, H.L., i Reynolds, G. (1996). *Escenarios y tendencias de la Psicología Social*. Madrid: Tecnos. (Original 1991).
- Comrey, A.L. (1988). Factor analytic methods of scale development in personality and clinical psychology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56, 754-761.
- Conan, M. (1992). Negotiating public space. *Architecture and Comportement*, 8, 11-21.
- Cook, T.D., i Reichardt, Ch.S. (1986). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evaluativa*. Madrid: Morata. (Original 1982).
- Cooper Marcus, C. (1974). The house as a symbol of self. En J. Lang, C. Burnette, W. Moleski, i D. Vachon (Eds.), *Designing for Human Behavior: Architecture and Behavioral Sciences*. Stroudsburg: Dowden, Hutchinson and Ross.
- Cooper Marcus, C. (1992). Environmental Memories. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment*. (pp. 87-112). New York: Plenum Press.
- Cooper Marcus, C. (1995). *House as a mirror of self: Exploring de deeper meaning of home*. Berkeley: Conari Press.
- Corraliza, J.A. (1987). *La experiencia del ambiente. Percepción y significado del medio construido*. Madrid: Tecnos.
- Corraliza, J.A. (1994). Procesos psicosociales y marcos físicos. En J.F. Morales (Ed.), *Psicología Social*. (pp. 43-65). Madrid: McGraw-Hill.
- Corraliza, J.A. (2000). Emoción y ambiente. En J.I. Aragones i M. Américo (Eds.), *Psicología Ambiental*. (2a). (pp. 59-76). Madrid: Pirámide.
- Cronbach, L.J. (1957) The two disciplines of scientific psychology. *American Psychologist*, 12, 671-684.
- Cuba, L., i Hummon, D.M. (1993). A place to call home: Identification with dwelling, community and region. *The Sociological Quarterly*, 34, 111-131.

- Dawson, J., Froessler, R., Jacquier, C., i Perez, J.A. (1993). *Quartiers en crise: Citizenship laboratories for Europe?* Brussels: European Commission DGXVI.
- Denzin, N.K., i Lincoln, Y.S. (1994). *Handbook of qualitative research*. London: Sage.
- Devine, P. (1994). *A time and a place for the Irish? An explanatory analysis of significance of Irish historical places for maintaining Irish National Identity*. Department of Psychology, University of Surrey.
- Devine-Wright, P., i Lyons, E. (1997). Remembering pasts and representing places: The construction of national identities in Ireland. *Journal of Environmental Psychology*, 17, 33-45.
- Domingo, M., i Bonet, M.R. (1998). *Barcelona i els moviments socials urbans*. Barcelona: Editorial Mediterrània.
- Dovey, K. (1985). Home and homelessness. En I. Altman i C.M. Werner (Eds.), *Home environments*. (pp. 33-64). New York: Plenum.
- Dovey, K. (1992) *The bond and bondage of place attachment*. Comunicació presentada al Simposi coordinat per Robert Riley en la 12 IAPS International Conference. Socio-Environmental Metamorphoses: Builtscapes, Landscape, Ethnoscape, Euroscape. Marmaras, Chalkidiki, Grècia, 11-14 Juliol
- Durán, M.-A. (1998). *La ciudad compartida. Conocimiento, afecto y uso*. Madrid: Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España.
- Edwards, D. (1996) *Discourse and Cognition*. Londres: Sage.
- Edwards, D., i Potter, J. (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Ellen, R. (1988). Fetishism. *Man*, 21, 213-235.
- Erikson, E.H. (1982). *The life cycle completed: A review*. New York: Norton and Company.
- European conference. Brussels, 8 and 9 October 2001 (2002). *Citizen participation and urban policy*. Recuperat d'internet el 25-3-2002. En el lloc web de la Conferència Europea a Brussel·les: <http://www.urbanpolicy.be/en/projects/corner3.html>
- Eyles, J. (1989). The geography of everyday life. En D. Gregory i R. Waldorf (Eds.), *Horizons in human geography*. (pp. 102-117). Totowa: Barnes and Noble.
- Fabré, J., i Huertas Claveria, J.M. (1977). *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62.
- Feldman, R.M. (1990). Settlement-identity: Psychological bonds with home places in a mobile society. *Environment and Behavior*, 22, 183-229.

- Feldman, R.M. (1996). Constancy and change in attachments to types of settlements. *Environment and Behavior*, 28, 419-445.
- Fernández, M., Etxezarreta, M., i Sáez, M. (2001). *Globalización capitalista. Luchas y resistencias*. Barcelona: Virus editorial.
- Ferrater Mora, J. (1982). *Diccionario de Filosofía*. Madrid: Alianza Editorial.
- Firey, W. (1974). Sentiment and symbolism as ecological variables. *American Sociological Review*, 410-418.
- Fischer, C., Jackson, R., Stueve, C., Gerson, K., i Jones, L. (1977). *Networks and places: Social relations in the urban setting*. New York: The free press.
- Fischer, G.N. (1967). *Psychosociologie de l'espace*. París: PUF.
- Fleury-Bahi, G. (1997). Histoire, identité résidentielle et attachement au quartier actuel: étude sur les habitants de la ville de Paris. *Psychologie Française*, 42, 183-184.
- Fleury-Bahi, G. (1998). Paris et ses habitants: identité résidentielle et attachement au quartier. *Revue des Etudes Urbaines*, 25, 49-71.
- Forrester, J.W. (1961) *Industrial dynamics*. Cambridge, Mass.: MIT Press (Trad. en Buenos Aires: El Ateneo, 1972).
- Foucault, M. (1972) *La arqueología del saber*. Madrid: siglo XXI, 1991.
- Foucault, M. (1976) *Historia de la sexualidad*. Madrid: siglo XXI, 1992.
- Foucault, M. (1979) *Vigilar y castigar*. Madrid: siglo XXI, 1994.
- Fried, M. (1984). The structure and significance of community satisfaction. *Population and Environment*, 7, 61-86.
- Fried, M. (2000). Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 193-205.
- Fuhrer, U., Kaiser, F.G., i Hartig, T. (1993). Place attachment and mobility during leisure time. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 309-321.
- Galton, F. (1883) *Inquires into human faculties and its development*. Oxford: Oxford University Press.
- García Ferrando, M., Ibáñez, J., i Alvira, F. (2000). *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza Editorial.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- Gärling, T. (1998). Introduction-Conceptualizations of human environments. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 69-73.
- Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. (1995). *Declaració de Rio*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. Direcció General de Promoció i Educació Ambiental.
- Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. (2001). Trinitat Nova. En Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. *Reviure els barris. Programes de nous habitatges de substitució per a la millora de les àrees urbanes de Catalunya*. (pp. 224-230). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- Georgoudi, M. (1983). Modern dialectics in social psychology: A reappraisal. *European Journal of Social Psychology*, 13, 77-93.
- Georgoudi, M., i Rosnow, R.L. (1985). Notes toward a contextualist understanding of social psychology. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 11, 5-22.
- Gergen, K.J. (1992). *El Yo saturado: dilemas de identidad en el mundo contemporáneo*. Barcelona: Paidós. (Original 1991).
- Gergen, K.J. (1996). *Realidades y relaciones. Aproximaciones al construccionismo social*. Barcelona: Paidós. (Original 1994).
- Gerson, K., Stueve, C., i Fischer, C. (1977). Attachment to place. En C. Fischer, R. Jackson, C. Stueve, K. Gerson, i L. Jones (Eds.), *Networks and places*. (pp. 139-161). New York: Free Press.
- Gibson, J.J. (1966). *The senses considered as perceptual systems*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gibson, J.J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Giddens, A. (1983). Comments on the theory of structuration. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 13, 75-80.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1995). *Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea*. Barcelona: Península. (Original 1991).
- Gilroy, P. (1993). *The black Atlantic: Modernity and double consciousness*. London: Verso.
- Giuliani, M.V. (1991). Towards an analysis of mental representations of attachment to the home. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8, 133-146.

- Giuliani, M.V., i Feldman, R. (1993). Place attachment in a developmental and cultural context. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 267-274.
- Glaser B.G., i Strauss A.L. (1967) *The discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Glynn, T.J. (1981). Psychological sense of community: Measurement and application. *Human Relations*, 34, 780-818.
- Goudy, W.J. (1982). Further considerations of indicators of community attachment. *Social Indicators Research*, 11, 178-192.
- Graumann, C.F. (1976). The concept of appropriation (aneignung) and modes of appropriation of space. En P. Korosec-Serfaty (Ed.), *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg Conference. IAPC-3.* (pp. 113-125). Strasbourg, Lovaine La Neuve: CIACO.
- Graumann, C.F. (1983). On multiple identities. *International Social Sciences Journal*, 35, 309-321.
- Green, R. (1999). Meaning and form in community perception of town character. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 311-329.
- Guàrdia, J., i Arnau, J. (1991). Análisis evaluativo de las características teórico-empíricas de los sistemas de ecuaciones estructurales. *Anuario de Psicología*, 5-16.
- Guàrdia, J., i Pol, E. (2002). A critical study of theoretical models of sustainability through structural equations systems. *Environment and Behavior*, 34, 137-149.
- Guest, A.M., i Lee, B.A. (1983). Sentiment and evaluation as ecological variables. *Sociological Perspectives*, 26, 159-184.
- Gustafson, P. (2001a). Meanings of place: everyday experience and theoretical conceptualizations. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 5-16.
- Gustafson, P. (2001b). Roots and routes. Exploring the relationship between place attachment and mobility. *Environment and Behavior*, 33, 667-686.
- Hair, J.F., Anderson, R.E., i Tatham, R.L.B.W.C. (1999). *Análisis Multivariante*. Madrid: Prentice Hall.
- Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective*. París: PUF. (Original 1950).
- Halbwachs, M. (1971). *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte*. París: PUF. (Original 1941).
- Halbwachs, M. (1994). *Les cadres sociaux de la mémoire*. París: Albin Michel. (Original 1925).

- Hall, S. (1995). New cultures for old. En D. Massey i P. Jess (Eds.), *A place in the world? Places, cultures and globalization*. (pp. 175-211). Oxford: Open University/Oxford University Press.
- Hallman, H.W. (1984). *Neighborhoods: Their place in urban life*. Beverly Hills: Sage.
- Hammersley, M., i Atkinson, P. (1994). *Etnografía*. Barcelona: Paidós. (Original 1983).
- Hannerz, U. (1996). *Transnational connections: Culture, people, places*. London: Routledge.
- Hansen, W., i Altman, I. (1976). Decorating personal places: A descriptive analysis. *Environment and Behavior*, 8, 491-504.
- Harre, R. (1977). The ethogenic approach: theory and practice. En L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. (Vol. 10). (pp. 283-314). New York: Academic Press.
- Harris, P.B., Brown, B.B., i Werner, C.M. (1996). Privacy regulation and place attachment: Predicting attachments to a student family housing facility. *Journal of Environmental Psychology*, 16, 287-301.
- Harris, P.B., Werner, C.M., Brown, B.B., i Ingebritsen, D. (1995). Relocation and privacy regulation: A cross-cultural analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 15, 311-320.
- Hart, R. (1992). *Children's participation: From tokenism to citizenship*. Florence: International Child Development Centre, UNICEF.
- Hart, R. (1997). *Children's participation. Theory and practice of involving citizen in community development and environmental care*. London: Earthscan.
- Hart, R. (2001). *La participación de los niños en el desarrollo sostenible*. Barcelona: P.A.U. Education.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hay, R. (1986). *An investigation of sense of place: A case study in the Cowichan valley, British Columbia*. MA Thesis. (Tesi doctoral no publicada) Department of Geography, University of Victoria.
- Hay, R. (1990). *Sense of place: Cross-cultural perspectives from Banks Peninsula, New Zealand*. Ph.D. Dissertation. (Tesi doctoral no publicada) Department of Geography, University of Canterbury.
- Hay, R. (1988). Toward a theory of sense of place. *The Trumpeter*, 6, 159-164.

- Hay, R. (1998). Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 5-29.
- Hayles, N.K. (1993) *La evolución del caos. El orden dentro del desorden en las ciencias contemporáneas*. Barcelona: Gedisa, (Original 1990).
- Heidegger, M. (2001). Construir, habitar, pensar. En *Conferencias y ensayos*. (2a ed.). (Eustaquio Barjau, trad.). Barcelona: Serbal. (Original 1951).
- Heidmets, M. (1994). The phenomenon of personalization of the environment: A theoretical analysis. *Journal of Russian and East European Psychology*, 32, 41-85.
- Hidalgo, M.C. (1998). *Apego al lugar: ámbitos, dimensiones y estilos*. (Tesi doctoral no publicada) Departamento de Psicología Cognitiva, Social y Organizacional. Universidad de La Laguna.
- Hidalgo, M.C., i Hernández, B. (2001). Place attachment: conceptual and empirical questions. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 273-281.
- Hoffmann, J. (1986). Clasificación y transferibilidad de las relaciones semánticas en la memoria humana. En M. Bierwisch (Ed.), *Efectos psicológicos de los componentes estructurales del lenguaje*. Buenos Aires: Paidós.
- Horne, D. (1984). *The great museum: The re-presentation of history*. London: Pluto Press.
- Huertas Claveria, J.M. (2000, 25 de juny). La Trinitat Nova se impacienta. *El Periódico*, p. 42.
- Huertas, J.M., i Andreu, M. (1996). *Barcelona en lluita (El moviment urbà 1965-1996)*. Barcelona: FAVB.
- Hufford, M. (1992). Thresholds to an alternate realm: mapping the chaseworld in New Jersey's Pine Barrens. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place attachment*. (pp. 231-252). New York: Plenum Press.
- Hull, R.B. (1992). Image congruity, place attachment and community design. *Journal of Architectural and Planning Research*, 9, 181-192.
- Hummon, D.M. (1992). Community attachment: Local sentiment and sense of place. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment. Col·lecció Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 253-278). New York: Plenum Press.
- Hunter, A. (1974). *Symbolic communities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hunter, A. (1978). Persistence of local sentiments in mass society. En D. Street (Ed.), *Handbook of contemporary urban life*. (pp. 133-162). San Francisco: Jossey Bass.

- Hunter, A. (1987) The symbolic ecology of suburbia. En I. Altman i Wandersman (Eds.) *Neighborhood and community environments. Human Behavior and Environment*, vol 9 (p. 191-219). New York: Plenum Press.
- Ibáñez, J. (1979). *Más allá de la sociología. El grupo de discusión: técnica y crítica*. Madrid: Siglo XXI.
- Ibáñez, J. (1986). Perspectivas de la investigación social: el diseño en las tres perspectivas. En M. García Ferrando, J. Ibáñez i F. Alvira (Comps.). *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación social* (pp. 49-83). Madrid: Alianza Universidad Textos.
- Ibáñez, T. (1988). Representaciones sociales. Teoría y método. En T. Ibáñez (Ed.), *Ideologías de la vida cotidiana*. (pp. 13-90). Barcelona: Sendai.
- Ibáñez, T. (1990) *Aproximaciones a la psicología social*. Barcelona: Sendai.
- Ibáñez, T. (comp.) (1989) *El conocimiento de la realidad social*. Barcelona: Sendai.
- Ibáñez, T., i Íñiguez, L. (1996). Aspectos metodológicos de la psicología social aplicada. En J.L. Alvaro, A. Garrido, i J.R. Torregrosa (Eds.), *Psicología Social Aplicada*. (pp. 57-82). Madrid: McGraw-Hill.
- Íñiguez, L., Vázquez, F., Anguera, M.T. i Guàrdia, J. (1996) L'abordatge metodològic. En E. Pol i T. Vidal (comps.) *Perfils socials en la intervenció ambiental. Una perspectiva professional* (p. 29-37). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona. Col·lecció Monografies Psico/Socio/Ambientals, vol. 1.
- Ittelson, W.H. (1973). Environmental perception and contemporary perceptual theory. En W.H. Ittelson (Ed.), *Environment and Cognition*. New York: Seminar Press.
- Jacobi, M., i Stokols, D. (1983). The role of tradition in group-environment relations. En N.R. Feimer i E.S. Geller (Eds.), *Environmental Psychology: Directions and Perspectives*. (pp. 157-179). New York: Praeger.
- Janet, P. (1928). *L'evolution de la mémoire et de la notion du temps*. París: A. Chaine.
- Jiménez, Y. (1998). Factores cognitivos y conductuales de la apropiación del espacio asociados a la activación de conductas ecológicas responsables. En J.M. Sabucedo, R. García-Mira, E. Ares, i D. Prada (Eds.), *Medio ambiente y responsabilidad humana. Aspectos sociales y ecológicos*. (pp. 255-260). A Coruña: Universidade da Coruña.
- Jodelet, D. (1993). El lado moral y afectivo de la historia. Un ejemplo de historia de masas: el proceso a K. Barbie, "el asesino de Lyon". *Psicología Política*, 6, 53-72.

- Jodelet, D. (1996). Las representaciones sociales del medio ambiente. En L. Iñiguez i E. Pol (Eds.), *Cognición, representación y apropiación del espacio..* (pp. 29-44). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona. Col·lecció Monografies Psico-Socio-Ambientals. (Vol. 9) (Original: conferència presentada en les "Segundas Jornadas de Psicología Ambiental". Palma de Mallorca. Març de 1989).
- Johnston, H. (1991). *Tales of nationalism: Catalonia 1939-1979*. New Brunswick: Rutger University Press.
- Johnston, H. (1994). Nuevos movimientos sociales y viejos nacionalismos regionales en España y en la antigua Unión Soviética. En E. Laraña i J. Gusfield (Eds.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. (pp. 369-391). Madrid: CIS.
- Kaplan, R. (1983). The role of nature in the urban context. En I. Altman i J.F. Wohlwill (Eds.), *Behavior and the natural environment*. (pp. 127-161). New York: Plenum Press.
- Kasarda, J.D., i Janowitz, M. (1974). Community attachment in mass society. *American Sociological Review*, 39, 328-339.
- Kearney, R. (1984). *Myth and Motherhood*. Belfast: Bormann and Sons.
- Kelman, H.C. (1997). Nationalism, patriotism, and national identity: Social-psychological dimensions. En D. Bar-Tal i E. Staub (Eds.), *Patriotism: In the lives of individuals and nations*. Col·lecció Nelson-Hall series in Psychology. (pp. 165-189). Chicago, IL, USA.: Nelson-Hall Publishers.
- Klapp, O.E. (1969). *Collective search for identity*. New York: Holt, Rinehart i Winston.
- Kopytoff, I. (1986). The cultural biography of things: Commoditization as process. En A. Appadurai (Ed.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. (pp. 64-91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Korosec-Serfaty, P. (1976). *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. IAPC-3*. Strasbourg-Lovaine La Neuve: CIACO.
- Korosec-Serfaty, P. (1984). The home from attic to cellar. *Journal of Architectural and Planning Research*, 4, 303-321.
- Korosec-Serfaty, P. (1985). Experience and the use of the dwelling. En I. Altman i C.M. Werner (Eds.), *Home Environments*. Col·lecció Human Behavior and Environment. (pp. 65-86). New York: Plenum.
- Korosec-Serfaty, P. (1991). Le public et ses domaines. Contribution de l'histoire des mentalités à l'étude de la sociabilité publique et privée. *Espaces et Sociétés*, 62-63, 29-63.

- Korosec-Serfaty, P. (1991). La ville et ses restes. En A. Germain (Ed.), *L'aménagement urbain. Promesses et défis*. (pp. 233-267). Montreal: Institute Québécoise de Recherche sur la Culture.
- Korosec-Serfaty, P., i Bollit, D. (1986). Dwelling and the experience of burglary. *Journal of Environmental Psychology*, 6, 329-344.
- Korpela, K.M. (1989). Place-Identity as a product of environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9, 241-256.
- Kristeva, J. (1980). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art*. Oxford: Blackwell.
- Krupat, E. (1983). A place for place identity. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 343-344.
- Kvale, S. (1992). *Psychology and postmodernism*. London: Sage.
- Lalli, M. (1992). Urban-related identity: Theory, measurement, and empirical findings. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 285-303.
- Lawrence, D.L. (1992). Transcendence of place: The role of *La Placeta* in Valencia's *Las Fallas*. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place attachment*. (pp. 211-230). New York: Plenum Press.
- Lee, L., i Poon, R. (1994). *EQS Manual Guide*. Beverly Hills: California University Press.
- Lefebvre, H. (1971). *De lo rural a lo urbano*. Barcelona: Península. (Original 1970).
- Leontiev, A.N. (1978). *Activity, consciousness and personality*. Englewood Cliffs: Prentice Hall. (Original 1975).
- Leontiev, A.N. (1983). *El desarrollo del psiquismo*. Madrid: Akal. (Original 1959).
- Levy-Leboyer, C. (1985). *Psicología y Medio Ambiente*. Madrid: Morata.
- Levy-Leboyer, C., i Ratiu, E. (1993). The need for space and residential satisfaction. *Architecture and Comportement/Architecture and Behaviour*, 9, 475-490.
- Lewin, K. (1936) *Principles of topological psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Lincoln, Y.S., i Guba, E.G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills: Sage.
- Lorenz, E.N. (1972) El efecto mariposa. En E.N. Lorenz (1993) *La esencia del caos*. Madrid: Debate, 1995.
- Low, S. M. (1992) *Cultural aspects of place attachment*. Comunicació presentada al Simposi coordinat per Robert Riley en la 12 IAPS Internations Conference. Socio-Environmental Metamorphoses: Builtscapes, Landscapes, Ethnoscape, Euroscape. Marmaras, Chalkidiki, Grècia, 11-14 Juliol

- Low, S.M. (1992). Symbolic ties that bind: Place attachment in the plaza. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment. Col·lecció Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 165-185). New York: Plenum Press.
- Low, S.M. (1997). Urban public spaces as representations of culture. The plaza in Costa Rica. *Environment and Behavior*, 29, 3-33.
- Low, S.M., i Altman, I. (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment. Col·lecció Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 1-12). New York: Plenum Press.
- Luria, A. (1980). *Los procesos cognitivos: análisis sociohistòrico*. Barcelona: Fontanella. (Original 1976).
- Lynch, K. (1985). *La imagen de la ciudad*. Barcelona: Gustavo Gili. (Original 1960).
- Lyons, E. (1996). Coping with social change: processes of social memory in the reconstruction of identities. En G.M. Breakwell i E. Lyons (Eds.), *Changing european identities: Social psychological analyses of social change*. Oxford: Butterwood Heinemann.
- Lyons, J. (1985) *Introducción en la lingüística teórica*. Barcelona: Teide.
- Lytard, J.F. (1984). *The Postmodern Condition: a report on knowledge*. Manchester: Manchester University Press. (Original 1979).
- Maalouf, A. (1999). *Les identitats que maten*. Barcelona: La campana.
- Marans, R.W., i Rodgers, W. (1975). Toward an understanding of community satisfaction. En A. Hawley i V. Rock (Eds.), *Metropolitan America in contemporary perspective*. (pp. 299-352). New York: John Wiley and Sons.
- Marchioni, M. (1999). *Comunidad, participación y desarrollo. Teoría y metodología de la intervención comunitaria*. Madrid: Editorial Popular.
- Mardones, J.M. (1991) *Filosofía de las ciencias humanas y sociales*. Barcelona: Anthropos.
- Marina, J.A. (1998). *La selva del lenguaje. Introducción a un diccionario de los sentimientos*. Barcelona: Anagrama.
- Marona, J., i Pescetti, L.M. (2001) *Copyright. Plagios literarios y poder político al desnudo*. Barcelona: Plaza y Janés.
- Marris, P. (1982). Attachment and society. En C.M. Parkes i J. Stevenson-Hinde (Eds.), *The place of attachment in human behavior*. (pp. 185-201). New York: Basic Books.

- Martí, J. (1999). Encuesta a la viviendas del PMH en Trinitat Nova. Informe de resultados. (Document no publicat).
- Martorell Portas, V., Florens Ferrer, A., i Martorell Otzet, V. (1970). *Historia del urbanismo en Barcelona. Del plan Cerdà al Area Metropolitana*. Barcelona: Editorial Labor.
- Mayos, G. (1987). La maduresa de l'idealisme. En A. Castiñeira Fernández (Ed.), *Breu història de la Filosofia. Les grans etapes del pensament filosòfic*. Barcelona: Columna.
- Mazlish, B. (1997). Pyschohistory and the question of global identity. *Pyschohistory Review*, 25, 165-176.
- Mazumdar, S., i Mazumdar, S. (1993). Sacred place and place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 231-242.
- Mazumdar, S., Mazumdar, S., Docuyanán, F., i McLaughlin, C.M. (2000). Creating sense of place: The vietnamese-americans and little Saigon. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 319-333.
- McGuire, W.J. (1980) The devolopment of theory in social psychology. En R. Gilmour i S. Duck (Eds.) *The development of social psychology* (p. 53-80). London: Academic Press.
- McGuire, W.J. (1983). A contextualist theory of knowledge: Its implications for innovation and reform in psychological research. En L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. (Vol. 16). (pp. 1-47). New York: Academic Press.
- Mead, G.H. (1929). La naturaleza del pasado. *Revista de Occidente*, 100, 51-62.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J.L., i Behrens, W. (1972). *Los Límites del crecimiento: informe al Club de Roma sobre el predicamento de la humanidad*. Mexico: Fondo de cultura económica.
- Memmi, A. (1984). *Dependence: A sketch for a portrait of the dependent*. Berkeley: The University of California Press.
- Mervis, C.B., i Rosch, E. (1981). Categorization of natural objects. *Annual Review of Psychology*, 32, 89-115.
- Mesch, G.S., i Manor, O. (1998). Social ties, environmental perception, and local attachment. *Environment and Behavior*, 30, 504-519.
- Meyrowitz, J. (1985). *No sense of place: The impact of electronic media on social behavior*. New York: Oxford University Press.
- Milgram, S. (1984). Cities as social representations. En S. Moscovici i R. Farr (Eds.), *Social Representations*. (pp. 289-309). Cambridge: Cambridge University Press.

- Milgram, S., i Jodelet, D. (1976) Psychological maps of Paris. En H. Proshansky, W. Ittelson i L. Rivlin (Eds.) *Environmental psychology: People and their physical settings* (p. 104-124). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Milligan, M.J. (1994). The Experience of Employee Displacement: Place Attachment and the "Death" of the Old Coffee House. *AS: American Sociological Association (ASA)*.1994.,
- Milligan, M.J. (1998). Interactional past and potential: The social construction of place attachment. *Symbolic Interaction*, 21, 1-33.
- Moles, A.A., i Rohmer, E. (1990). *Psicología del espacio*. Barcelona: Ed. Planeta. Círculo de Lectores. (Original 1964).
- Moore, J. (2000). Placing home in context. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 207-217.
- Moscovici, S. (1981). On social representations. En J.P. Forgas (Ed.), *Social Cognition*. London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1982). The coming era of social representations. En R.M. Farr i S. Moscovici (Eds.), *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. En R.M. Farr i S. Moscovici (Eds.), *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1986) «L'ère des représentations sociales». En W. Doise i A. Palmonari (Eds.) *L'étude des représentations sociales*. Neuchatel, Delachaux et Niestlé.
- Moscovici, S. (1988) «Notes towards a description of social representations». *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250.
- Moser, G. (1997). L'univers rationnel des citadins: modalités d'ajustement aux contraintes urbaines. *Psychologie Française*, 42, 149-156.
- Moser, G., Ratiu, E., i Fleury-Bahi, G. (1998) *Appropriation and interpersonal relationships: From dwelling to city through the neighborhood*. Paper presentat a la IAAP Conference. Symposium: Cities, Identity and Sustainability. San Francisco, CA, USA. 8-8-1998
- Moser, G., Ratiu, E., i Fleury-Bahi, G. (2002). Appropriation and interpersonal relationship. From dwelling to city through the neighborhood. *Environment and Behavior*, 34, 122-136.
- Munné, F. (1982) *Psicologías sociales marginadas. La línea de Marx en la psicología social*. Barcelona: Hispano-Europea.

- Munné, F. (1985) El desarrollo de la psicología social en la Unión Soviética. *Revista de historia de la psicología*, 6, 1, 19-46.
- Munné, F. (1986) *La construcción de la psicología social como ciencia teórica*. Barcelona: Alamex.
- Munné, F. (1993) La teoría del caos y la psicología social. En I. Fernández Jiménez y M.F. Martínez (Comps.) *Epistemología y procesos psicosociales básicos*. Sevilla: Eudema.
- Munné, F. (1994a) Del pluralisme teòric a la complexitat. *Anuari de Psicologia*, 1, 100-111.
- Munné, F. (1994b) Complejidad y caos: más allá de una ideología del orden y el desorden. En M. Montero (Coord.). *Conocimiento, realidad e ideología*. Caracas: Avepso.
- Munné, F. (1995a) *La interacción social. Teorías y ámbitos*. Barcelona: PPU.
- Munné, F. (1995b) Las teorías de la complejidad y sus implicaciones en las ciencias del comportamiento. *Revista Interamericana de Psicología*, 29, 1, 1-12.
- Munné, F. (1989) Entre el individuo y la sociedad. Marcos y teorías actuales sobre el comportamiento interpersonal. Barcelona: PPU.
- Muntañola, J. (1980). *Topogénesis*. (3 vols.). Barcelona: Oikos-Tau.
- Muntañola, J. (1996). *La arquitectura como lugar*. Barcelona: Edicions UPC. (Original 1973).
- Muntañola, J. (2000). *Topogénesis. Fundamentos de una nueva arquitectura*. Barcelona: Edicions UPC.
- Nanistova, E. (1998). The Dimensions of Attachment to Birthplace and Their Verification after 40 Years of Forced Relocation; Dimenzie vazby na miesto rodiska a ich verifikacia 40 rokov po nutenej geografickej relokacii. *Sociología*, 30, 377-394.
- Naturel, V. (1995). *L'appropriations de l'espace de quartier. Etude sur els classes moyennes et supérieures de l'agglomération Parisienne en habitat collectif*. (Tesi doctoral no publicada) Laboratoire de Psychologie Environnementale, Université René Descartes, Paris.
- Navarro, J. (2001) Las organizaciones como sistemas abiertos alejados del equilibrio. Tesis doctoral no publicada. Universitat de Barcelona.
- Ng, C.F. (1998). Canada as a new place: The immigrant's experience. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 55-67.

- Nisbet, R.A. (1953). *The quest for community*. New York: Oxford University Press.
- Noschis, K. (1992). The inner child and the city. *Architecture and Comportement*, 8, 49-57.
- Ortí, A. (1986). La apertura y el enfoque cualitativo o estructural: la entrevista abierta semidirectiva y la discusión de grupo. En M. García Ferrando, J. Ibáñez, i F. Alvira (Eds.), *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Col·lecció *Alianza Universidad Textos*. (Vol. 105). (pp. 171-203). Madrid: Alianza Editorial.
- Ortí, A. (1994). La confrontación de modelos y niveles epistemológicos en la génesis e historia de la investigación social. En J.M. Delgado i J. Gutiérrez (Eds.), *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*. (pp. 85-95). Madrid: Editorial Síntesis.
- Paine, R. (1995). Topophilia, Zionism and 'Certainty': Making a Place Out of the Space That Became Israel Again. En W.E. James (Ed.), *The pursuit of certainty: religious and cultural formulations*. (pp. 161-192). London: Routledge.
- Parker, I. (1992). *Discourse dynamics: Critical analyses for social and individual psychology*. London: Routledge.
- Parkes, C.M., i Stevenson-Hinde, J. (1982). *The place of attachment in human behavior*. New York: Basic Books.
- Parkes, C.M., i Stevenson-Hinde, J. (1991). *Attachment across the life cycle*. New York: Routledge.
- Pellow, D. (1992). Spaces that teach: Attachment to the African compound. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment*. Col·lecció *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 187-210). New York: Plenum Press.
- Perich, J.(1970) *Autopista*. Barcelona: Editorial Estela.
- Pestana, J. V. (2000) *La borrosidad como epistemología de la interacción social. Algunos alcances y potencialidades*. Comunicació presentada en el 1r Congrés Internacional de Doctorands/es en Psicologia Social. U.A.B. 8-11 de Febrer de 2000.
- Peteet, J. (1996). Identity and Community in Exile. *Critique*, 8, 1-15.
- Pinheiro, J.Q. (1998). Enseñanza de la Psicología Ambiental: vínculo afectivo del alumno y estrategias para su promoción. En J.M. Sabucedo, R. García-Mira, E. Ares, i D. Prada (Eds.), *Medio ambiente y responsabilidad humana. Aspectos sociales y ecológicos*. (pp. 299-304). A coruña: Universidad de A coruña.

- Pol, E. (1987). *La apropiación del espacio*. (Tema presentat com a segon exercici en el concurs d'oposicions per optar a professor titular d'universitat) Universitat de Barcelona.
- Pol, E. (1988). *La psicología ambiental en Europa. Análisis sociohistórico*. Barcelona: Anthropos.
- Pol, E. (1996). La apropiación del espacio. En L. Iñiguez i E. Pol (Eds.), *Cognición, representación y apropiación del espacio. Col·lecció Monografies Psico-Socio-Ambientals*. (Vol. 9). (pp. 45-62). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona. (Original 1994, en *Familia y Sociedad*, 12, 233-249).
- Pol, E. (1997). Symbolism a priori. Symbolism a posteriori. En A. Remesar (Ed.), *Urban regeneration. A challenge for public art. Col·lecció Monografies Psico/Socio/Ambientals*. (Vol. 6). (pp. 71-76). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Pol, E. (1998) *El modelo dual de la apropiación del espacio*. Ponència en el VI Congreso de Psicología Ambiental. Aspectos sociales y ecológicos. A Coruña, 15-18 Desembre
- Pol, E. (2000). *Impacte social, comunicació ambiental i participació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient.
- Pol, E. (2001) *L'articulació de la participació*. Conferència invitada en les jornades sobre Drets Humans i Medi Ambient, organitzades per la regidoria de Drets Civils de l'Ajuntament de Barcelona i el Forum Cívic Barcelona Sostenible (2 i 3 de març de 2001).
- Pol, E. (2001). La psicología social en su contexto: nuevos escenarios, nuevos retos. En B. Hernández i S. Valera (Eds.), *Psicología social aplicada e intervención psicosocial*. (pp. 157-179). Santa Cruz de Tenerife: Editorial Resma.
- Pol, E. (2002). City-Identity-Sustainability (CIS). *Environment and Behavior*, 34: (1).
- Pol, E., i Guàrdia, J. (1991). Qualitat de vida a Ciutat Vella. 3 vols. (Document no publicat).
- Polkinghorne, D. (1988). *Narrative knowing and the human science*. Albany: State University of New York Press.
- Pollner, M. (1987). *Mundane reason: Reality in everyday and sociological discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pons, J., Grande, J.M., Gil, M., i Marín, M. (1996). El sentimiento de pertenencia: una análisis estructural y de sus relaciones con la participación. En A. Sánchez i G. Musitu (Eds.), *Intervención comunitaria: aspectos científicos, técnicos y valorativos*. Barcelona: EUB.

- Popper, K.R. (1976). *La lógica de la investigación científica*. Madrid: Tecnos. (Original 1934).
- Potter, J. (1998). *La representación de la realidad. Discurso, retórica y construcción social*. Barcelona: Paidós. (Original 1996).
- Potter, J., i Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behavior*. London: Sage.
- Proshansky, H.M. (1976). The appropriation and misappropriation of space. En P. Korosec-Serfaty (Ed.), *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. IAPC-3*. (pp. 31-45). Strasbourg-Lovaine La Neuve: CIACO.
- Proshansky, H.M. (1978) The city and the self-identity. *Environment and Behavior*, 10 (2), 147-169.
- Proshansky, H.M., Fabian, A.K., i Kaminoff, R. (1983). Place-Identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- Proshansky, H.M., i Fabian, A.K. (1987) The development of place identity in the child. En C.S. Weinstein i T.G. David (Eds.) *Spaces for children*. New York: Plenum Press.
- Pujal, M. (1995). La identitat (el self). En T. Ibáñez (Ed.), *Psicologia Social*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Quivy, R., i Campenhoudt, L.v. (1997). *Manual de recerca en ciències socials*. Barcelona: Herder. (Original 1995, versió catalàna de Joan Estruch).
- Rapoport, A. (1982). Identity and environment. En J.S. Duncan (Ed.), *Housing and identity*. (pp. 6-35). New York: Holmes and Meier.
- Rapoport, A. (1994). A critical look at the concept place. *The National Geographic Journal of India*, 40,
- Ratiu, E. (1996). *Attributs environnementaux, dimensions psychologiques et rapports à l'environnement. Les cas de l'habitat et de l'université*. (Tesi doctoral no publicada) Laboratoire de Psychologie Environnementale, Université René Descartes, Paris.
- Rebollo, O. (2000). Metodologies participativas. (Document no publicat). Apunts de l'assignatura de "Participació ciutadana i sostenibilitat" del curs de doctorat interdepartamental de la UB "Espai públic i regeneració urbana: art i societat" (bienni 2000-2002).
- Rebollo, O. (1999). El pla comunitari de Trinitat Nova. *Sostenible, tardor*, 23.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Rheims, M. (1961). *The strange life of objects: 35 centuries of art collecting and collectors*. New York: Atheneum.

- Riessman, F. (1965). The "helper" therapy principle. *Social Work*, 10, 27-32.
- Riger, S., i Lavrakas, P.J. (1981). Community ties: Patterns of attachment and social interaction in urban neighborhood. *American Journal of Community Psychology*, 9, 55-66.
- Riley, R.B. (1992). Attachment to the ordinary landscape. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment*. (pp. 13-35). New York: Plenum Press.
- Ringel, N.B., i Finkelstein, J.C. (1991). Differentiating neighborhood satisfaction and neighborhood attachment among urban residents. *Basic and Applied Social Psychology*, 12, 177-193.
- Rivlin, L.G. (1990). The significance of home and homelessness. *Marriage and Family Review*, 15, 39-56.
- Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. Londres: Sage.
- Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. En M. Featherstone, S. Lash, i R. Robertson (Eds.), *Global modernities*. (pp. 25-44). London: Sage.
- Robertson, R., i Khondker, H.H. (1998). Discourses of globalization: Preliminary considerations. *International Sociology*, 13, 25-40.
- Rorty, R. (1991). *Contingència, ironia y solidaridad*. Barcelona: Paidós. (Original 1989).
- Rosch, E. (1978). Principles of categorization. En E. Rosch i B. Lloyd (Eds.), *Cognition and categorization*. Hillsdale: Earlbaum.
- Rowles, G.D. (1983). Place and personal identity in old age: Observations from Appalachia. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 299-313.
- Rubin, L.B. (1976). *Worlds of pain*. New York: Basic books.
- Rubinstein, R.L., i Parmelee, P.A. (1992). Attachment to place and the representation of the life course by the elderly. En I. Altman i S.M. Low (Eds.), *Place Attachment*. Col·lecció *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. (Vol. 12). (pp. 139-163). New York: Plenum Press.
- Rueda, J.M. (1998). Concepció psicosocial de l'espai. Espai interior, espai exterior. En Diputació de Barcelona (Area de Serveis Socials) (Ed.), *Comunitat, participació i benestar social*. Col·lecció *Serveis Socials*. (Vol. 13). (pp. 81-87). Barcelona: Diputació de Barcelona. (Original 1980, *Guix*, 33/34).
- Russell, B. (1967). Història social de la filosofia, vol. II. La filosofia moderna. En A. Hauser, J.D. Bernal, i B. Russell (Eds.), *Història social de la cultura*. 6 vols. Barcelona: Edicions 62. (Traducció de Jordi Solé-Tura).

- Sacks, H. (1992). *Lectures on conversation*. (2 vols.). Oxford: Basil Blackwell.
- Sacks, H., Schegloff, E.A., i Jefferson, G. (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. En J. Schenkein (Ed.), *Studies in the organization of conversational interaction*. New York: Academic Press.
- Saegert, S. (1985). The role of housing in the experience of dwelling. En I. Altman i C.M. Werner (Eds.), *Home environments*. (pp. 287-307). New York: Plenum.
- Saegert, S., i Winkel, G.H. (1990). Environmental Psychology. *Annual Review of Psychology*, 41, 441-477.
- Saile, D. (1985). The ritual establishment of home. En *Home environments*. (pp. 87-111). New York: Plenum Press.
- Sampson, E.E. (1989) «The deconstruction of the self». En J. Shotter i K.J. Gergen (eds.), *Texts of Identity*. Londres: Sage.
- Sampson, R.J. (1988). Local friendship ties and community attachment in mass society: A multilevel systemic model. *American Sociological Review*, 53, 766-779.
- Sánchez, A. (2001). Medida y estructura interna del sentimiento de comunidad: un estudio empírico. *Revista de Psicología Social*, 16, 157-175.
- Sanmartín, R. (2000). La observación participante. En M. García Ferrando, J. Ibáñez, i F. Alvira (Eds.), *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Col·lecció *Ciencias Sociales*. (pp. 145-165). Madrid: Alianza Editorial.
- Sansot, P. (1976). «Notes on the concept of appropriation». En P. Korosec-Serfaty (Ed.) *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. 3rd IAPC* (p. 62-69). Lovain-la-Neuve: CIACO.
- Santos, M.A. (1990). *Hacer visible lo cotidiano. Teoría y práctica de la evaluación cualitativa de los centros escolares*. Madrid: Akal.
- Sanz, M. (2001). Trinitat inNova. En E. Grau i P. Ibarra (Eds.), *Participando en la red. II Anuario sobre Movimientos Sociales*. (pp. 223-227). Barcelona: Icaria Editorial.
- Sarason, S.B. (1974). *The psychological sense of community: Prospects for a community psychology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sarbin, T.R. (1983). Place identity as a component of self: an addendum. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 337-342.
- Sarbin, T.R. (1986). The narrative as root metaphor for psychology. En T.R. Sarbin (Ed.), *Narrative Psychology: The storied nature of human conduct*. New York: Praeger.

- Saunders, P. (1989). The Meaning of 'Home' in Contemporary English Culture. *Housing Studies*, 4, 177-192.
- Saussure, F.d. (1990). *Curs de llingüística general*. Barcelona: Edicions 62. (Original 1974).
- Schnell, I. (1993). Israeli palestinian territorial conceptions. *Environment and Behavior*, 25, 419-456.
- Schütz, A. (1962) *Collected papers, vol I*. La Haia: Martinus Nijhoff. (Edició en castellà: *El problema de la realitat social*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Schütz, A. (1964) *Collected papers, vol II*. La Haia: Martinus Nijhoff.
- Schütz, A. (1966) *Collected papers, vol III*. La Haia: Martinus Nijhoff.
- Schütz, A. (1993). *La construcció significativa del mundo social. Introducción a la sociología comprensiva*. Barcelona: Paidós. (Original 1932).
- Schütz, A., i Luckmann, T. (1973) *The structures of the life-world*. Evanston: Northwestern University Press. (Edició en castellà: Buenos Aires, Amorrortu, 1977).
- Seamon, D. (1979). *A geography of the lifeworld*. New York: St. Martin's Press.
- Seamon, D. (1982). The phenomenological contribution to environmental psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 2, 119-140.
- Seamon, D. (1987). Phenomenology and environment-behavior research. En E.H. Zube i G.T. Moore (Eds.), *Advances in environment, behavior and design*. (Vol. 1). New York: Plenum.
- Seamon, D. (1992). *Dwelling, seeing and designing: Toward to a phenomenological ecology*. New York: SUNY.
- Sennett, R. (1998). Disturbing memories. En P.E. Fara i K.E. Patterson (Eds.), *Memory*. (pp. 10-26). New York, USA: Cambridge University Press.
- Sennett, R. (2000). *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama. (Original 1998).
- Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum*, 22, 347-358.
- Sherif, M., i Sherif, C.W. (1953). *Groups in harmony and tension. An integration of studies on intergroup relations*. New York: Harper.
- Shumaker, S., i Taylor, R.B. (1983). Toward a classification of people-place relationships: A model of attachment to place. En N.R. Feimer i E.S. Geller (Eds.), *Environmental Psychology: Directions and Perspectives*. (pp. 441-488). New York: Praeger.

- Silvestri, A., i Blanck, G. (1993). *Bajtín y Vigotski: la organización semiótica de la consciencia*. Barcelona: Anthropos.
- Sommer, R. (1974). *Tight spaces: Hard architecture and how to humanize it*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Spradley, J.P. (1980). *Participant Observation*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- St. John, C., Austin, D.M., i Baba, T. (1986). The question of community attachment revisited. *Sociological Spectrum*, 6, 411-431.
- Stea, D., Elguea, S., i Blaut, J.M. (1997). Desarrollo del conocimiento del espacio a la escala macroambiental entre niños muy jóvenes. Una investigación transcultural. *Revista Interamericana de Psicología*, 31, 141-147.
- Stea, D., i Blaut, J. (1973). Some preliminary observations on spatial learning in Puerto Rican school children. En R. Downs i D. Stea (Eds.), *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago: Aldine.
- Stefanou, J., i Hatzopoulou, A. (1993). The Physiognomy of Places. The Imprint of Specificities of a Society on Space; La Physionomie des lieux. L'Empreinte des specificites d'une societe a l'espace. *Societes*, 40, 211-216.
- Stefanovic, I.L. (1998). Phenomenological encounters with place: Cavtat to square one. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 31-44.
- Stepputat, F. (1994). Repatriation and the Politics of Space: The Case of the Mayan Diaspora and Return Movement. *Journal of Refugee Studies*, 7, 175-185.
- Stokols, D. (1981). Group X Place Transactions: Some neglected issues in psychological research on settings. En D. Magnusson (Ed.), *Toward a psychology of situations: An interactional perspective*. (pp. 393-415). Hillsdale (N.J.): Lawrence Erlbaum.
- Stokols, D. (1987). Conceptual strategies of environmental psychology. En D. Stokols i I. Altman (Eds.), *Handbook of Environmental Psychology*. (Vol. 1). (pp. 41-70). New York: John Wiley & Sons.
- Stokols, D. (1988) Transformational processes in people-environment processes relations. En J. McGrath (Ed.) *The social psychology of time: New perspectives*. Newbury Park: Sage.
- Stokols, D. (1990). Instrumental and spiritual views of people-environment relations. *American Psychologist*, 45, 641-646.
- Stokols, D. (1995) The paradox of environmental psychology. *American Psychologist*, 50 (10), 821-837.
- Stokols, D., i Jacobi, M. (1984). Traditional, Present Oriented, and Futuristic Modes of Group-Environment Relations. En K.J. Gergen i M.M. Gergen (Eds.),

- Historical social psychology*. (pp. 303-324). Hillsdale (N.J.): Lawrence Erlbaum.
- Stokols, D., i Shumaker, S. (1981). People in places: A transactional view of settings. En J.H. Harvey (Ed.), *Cognition, social behavior and the environment*. (pp. 441-488). Hillsdale: Erlbaum.
- Strassoldo, R., i Tessarin, N. (1990). Local Attachment and Global Embedding: Evidence from an Advanced Society. *AS: International Sociological Association (ISA). 1990*.
- Sugihara, S., i Evans, G.W. (2000). Place Attachment and Social Support at Continuing Care Retirement Communities. *Environment and Behavior*, 32, 400-409.
- Swearingen, S. (1997). Sacred Space in the City: Community Totems and Political Contests. *Research in Community Sociology*, 7, 141-169.
- Swenson, M.M. (1998). The meaning of home to five elderly women. *Health Care for Women International*, 19, 381-393.
- Taberner, A., i Soto, M. (Productora i directora). (8 Apr. 2000). Tenim un Pla (Gran Angular) [Programa de televisió]. Barcelona. Serveis informatius de TVE Catalunya.
- Tajfel, H. (1978). Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations. En New York: Academic Press.
- Tajfel, H. (1981) *Grupos humanos y categorías sociales*, Barcelona: Herder. (Original 1984).
- Tajfel, H. (1984). *Grupos humanos y categorías sociales*. Barcelona: Herder. (Original 1981).
- Tajfel, H., i Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. En S. Worchel i W.G. Austin (Eds.), *The social psychology of intergroup relations*. (pp. 7-24). Chicago: Nelson.
- Tatjer, M. (1995). *La Trinitat Nova*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social. Adigsa.
- Taylor, R.B., Gottfredson, S.D., i Brower, S. (1984). Neighborhood naming as an index of attachment to place. *Population and Environment: Behavioral and Social Issues*, 7, 103-125.
- Taylor, R.B., Gottfredson, S.D., i Brower, S. (1985). Attachment to place: Discriminant validity and impacts of disorder an diversity. *American Journal of Community Psychology*, 13, 525-542.
- Thompson, J.B. (1998) *Los media y la modernidad. Una teoría de los medios de comunicación*. Barcelona: Paidós. (Original 1997).

- Thompson, P., i Bertaux-Wiame, I. (1994). The Familial Meaning of Housing in Social Rootedness and Mobility. *AS: International Sociological Association (ISA)*.
- Tognoli, J. (1987). Residential environments. En D. Stokols i I. Altman (Eds.), *Handbook of environmental psychology*.
- Tolman, E. (1948) Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55, 189-208.
- Tönnies, F. (1947). *Comunidad y sociedad*. Buenos Aires: Avellaneda.
- Torres, M. (1985). *Inici de la urbanística municipal a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Toyama, T. (1988). *Identity and millieu: A study of relocation focusing on reciprocal changes in elderly people and their environment*. Stockholm: Department for Building Function Analysis, The Royal Institute of Technology.
- Tuan, Y.-F. (1974). Space and place: Humanistic perspective. *Progress in Geography*, 6, 211-252.
- Tuan, Y.-F. (1974). *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes and values*. Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall.
- Tuan, Y.-F. (1975). Place: An experiential perspective. *The Geographical Review*, 65, 151-165.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuan, Y.-F. (1980). Rootedness versus sense of place. *Landscape*, 24, 38.
- Turner, J.C. (1990). *Redescubrir el grupo social*. Madrid: Morata. (Original 1987).
- Twigger-Ross, C.L. (1994). *Psychological attachment to place and identity: London Docklands. A case study*. (Tesi doctoral no publicada) University of Surrey. England.
- Twigger-Ross, C.L., i Uzzell, D.L. (1996). Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology*, 16, 205-220.
- Ulrich, R.S. (1984). View through a window may influence recovery from surgery. *Science*, 224, 420-421.
- Unger, D., i Wandersman, A. (1985). The importance of neighbors: The social, cognitive, and affective components of neighboring. *American Journal of Community Psychology*, 13, 139-169.
- Uzzell, D. L. i Sorensen, M.-L. S. (1993) *Constructing and deconstructing national identities: The role of the past in the present*. Conference on Changing

- European Identities: Social Psychology Analyses of Social Change, Farnham Castle, 7-9 May, 1993
- Uzzell, D.L., Pol, E., i Badenas, D. (2002). Place identification, social cohesion, and environmental sustainability. *Environment and Behavior*, 34, 26-53.
- Vaillant, G.E. (1993). *The wisdom of ego*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Valera, S. (1993). *El simbolisme en la ciutat. Funcions de l'espai simbòlic urbà*. Universitat de Barcelona.
- Valera, S. (1996a). Análisis de los aspectos simbólicos del espacio urbano. Perspectivas desde la psicología ambiental. *Revista de Psicología. Universitas Tarraconensis*, 18, 63-84.
- Valera, S. (1996b). Psicología Ambiental: bases teóricas y epistemológicas. En L. Íñiguez i E. Pol (Eds.), *Cognición, representación y apropiación del espacio. Monografies Psico-Socio-Ambientals*. (Vol. 9). (pp. 1-14). Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.
- Valera, S. (1997). Estudio de la relación entre el espacio simbólico urbano y los procesos de identidad social. *Revista de Psicología Social*, 12, 17-30.
- Valera, S. (1998) *Medio ambiente y representación social. Una visita a la ciudad como representación social*. Ponència en el VI Congreso de Psicología Ambiental. Aspectos sociales y ecológicos. A Coruña, 15-18 Desembre
- Valera, S., Freixes, J., i Pol, E. (1988) The Barcelona's district's look. Proceedings of 10 IAPS Conference. Delft: Technic University of Delft.
- Valera, S., Freixes, J., i Pol, E. (1990) The image of the districts of Barcelona-II. Proceedings of 11 IAPS Conference. Ankara: Metu.
- Valera, S., i Guàrdia, J. (2002). Urban social identity and sustainability: Barcelona's Olympic Village. *Environment and Behavior*, 34, 54-66.
- Valera, S., Guàrdia, J., Cruells, E., Paricio, A., Pol, O., Reixach, N., Schilman, N., i Valles, N. (1998). Estudio de la identidad social urbana en un barrio de nueva creacion. El caso de la Villa Olimpica de Barcelona. *Revista de Psicología Social*, 13, 331-340.
- Valera, S., Guàrdia, J., i Pol, E. (1998). A study of the symbolic aspects of space using nonquantitative techniques of analysis. *Quality and Quantity*, 32, 367-381.
- Valera, S., i Pol, E. (1992) The image of the districts of Barcelona-III. Proceedings of 12 IAPS Conference. Thessaloniki: Aristoteli University.

- Valera, S., i Pol, E. (1994). El concepto de identidad social urbana: una aproximación entre la psicología social y la psicología ambiental. *Anuario de Psicología*, 62, 5-24.
- Valls, R. (1971). *Del yo al nosotros*. Barcelona: Laia.
- Valls, R. (1981). *La dialéctica. Un debate històric*. Barcelona: Montesinos.
- Valls, R. (1985). Introducció. En G.W.F. Hegel (Ed.), *Fenomenologia de l'Esperit*. (Vol. 1). Barcelona: Laia.
- Valverde, J.M. (1993). *Vida y muerte de las ideas. Pequeña historia del pensamiento occidental*. Barcelona: Ariel.
- Varady, D.P. (1986). Neighborhood confidence: A critical factor in neighbourhood revitalization? *Environment and Behavior*, 18, 480-501.
- Vázquez, F. (2001) *La memoria como acción social. Relaciones, significados e imaginario*. Barcelona: Paidós.
- Verdú, V. (2001, 26 de Jul). Vacaciones soñadas. *El País*, Secció Societat, p. 26.
- Vigotski, L.S. (1987). *Pensamiento y lenguaje*. Buenos Aires: La pléyade. (Original 1934).
- Vigotski, L.S. (1996). *El desarrollo de los procesos psicológicos superiores*. Barcelona: Crítica. (Original: 1978, a partir de diferents textos originals de l'autor. Primera edició en castellà en la mateixa editorial: 1979).
- Villasante, T.R., Montañés, M., i Martí, J. (2000). *La investigación social participativa. Construyendo ciudadanía*. Barcelona: El viejo topo.
- Villasante, T.R., Montañés, M., i Martín, P. (2001). *Prácticas locales de creatividad social. Construyendo ciudadanía*. Barcelona: El viejo topo.
- Villela Petit, M. (1976). Space as appropriated and appropriating. En P. Korosec-Serfaty (Ed.), *Appropriation of space. Proceedings of the Strasbourg conference. 3rd IAPC*. (pp. 218-225). Lovain-la-Neuve: CIACO.
- Virilio, P. (1995) *La vitesse de libération*. Pais: Galilée.
- Virilio, P. (1997) *El cibermundo y la filosofía de lo peor*. Madrid: Cátedra.
- von Uexkull, J. (1909) A stroll through the worlds of animals and man (with G. Kriszat). En C.H. Schiller (Ed.) *Instinctive behavior* (p. 5-80). New York: International Universities Press, 1957.
- Vorkinn, M., i Riese, H. (2001). Environmental concern in a local context. The significance of place attachment. *Environment and Behavior*, 33, 249-263.

- Wagensberg, J. (1998). *Ideas para la imaginación impura. 53 reflexiones en su propia sustancia*. Barcelona: Tusquets.
- Walliser, A., Bruquetas, M., i Moreno, F. J. (2001). *National and city contexts, urban development programmes and neighbourhood selection. The Spanish background report*. Recuperat d'internet el 25/3/2002. En el lloc web del Programa UGIS. Urban development programmes, urban governance, social inclusion & sustainability (EVK4-CT-1999-00012 UGIS), dins la secció de Results: <http://www.ufsia.ac.be/ugis/>
- Wapner, S. (1987) A holistic, developmental, systems oriented environmental psychology: some beginnings. En D. Stokols i I. Altman. (Eds.) *Handbook of environmental psychology* (vol. 2, p. 1433-1465) New York: Wiley.
- Watsuji, T. (1935) *Climate-philosophical study* (traduït per G. Bowman). Tokyo: Printing Bureau, Government of Japan, 1961.
- Weiss, R.S. (1991). The attachment bond in childhood and adulthood. En C.M. Parkes i J. Stevenson-Hinde (Eds.), *Attachment across the life cycle*. (pp. 66-76). New York: Routledge.
- Werlen, B. (1996). Globalized Geography in Lifeworld; Geographie globalisierter Lebenswelten. *Osterreichische Zeitschrift fur Soziologie*, 21, 97-128.
- Werner, C.M., Altman, I., i Oxley, D. (1985). Temporal aspects of homes: A transactional perspective. En I. Altman i C.M. Werner (Eds.), *Home environments*. (pp. 1-32). New York: Plenum.
- Wexler, P. (1982). *Critical Social Psychology*. London: Routledge i Kegan Paul.
- White, H. (1973). *Metahistory: The historical imagination in the nineteenth century Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- White, H. (1978). *Tropics of Discourse*. Baltimore: John Hopkins University.
- Wicker, A.W. (1987). Behavior settings reconsidered. En D. Stokols i I. Altman (Eds.), *Handbook of environmental psychology*. (Vol. 1). (pp. 613-654). New York: John Wiley and Sons.
- Wiesenfeld, E. (1997). Construction of the meaning of a barrio house. The case of a Caracas barrio. *Environment and Behavior*, 29, 34-63.
- Wiesenfeld, E. (1997). From individual need to community consciousness: The dialectics between land appropriation and eviction threat. (A case study of a Venezuelan "barrio"). *Environment and Behavior*, 29, 198-212.
- Wiesenfeld, E., i Sánchez, E. (2002). Participación sostenida: una aproximación comunitaria en el abordaje de problemas ambientales. En R.B. Bechtel i A. Churchman (Eds.), *Handbook of Environmenal Psychology*.
- Wilden, A. (1977). *System and structure*. Londres: Tavistock.

- Yiftachel, O. (1996). The Internal Frontier: Territorial Control and Ethnic Relations in Israel. *Regional Studies*, 30, 493-508.
- Zadeh, L.A. (1975). Calculus of fuzzy restrictions. En L.A. Zadeh, K. Fu, K. Tanaka, i M. Shimura (Eds.), *Fuzzy sets and their applications to cognitive and decision processes*. (pp. 1-39). New York: Academic Press.
- Zadeh, L.A. (1982). A note on prototype theory and fuzzy sets. *Cognition*, 12, 291-297.
- Zadeh, L.A. (1996). Nacimiento y evolución de la lógica borrosa, el soft computing y la computación con palabras: un punto de vista personal. *Psicothema*, 8, 421-429.
- Zimmerman, D. (1976). A reply to professor Coser. *The American Sociologist*, 11, 4-13.
- Zimring, C. (1987). The built environment as a source of psychological stress: Impacts of buildings and cities on satisfaction and behavior. En G.W. Evans (Ed.), *Environmental Stress*. New York: Cambridge University Press.

